

HANDELINGEN
van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Tijdschrift voor de studie van de geschiedenis
van Vlaanderen
jaargang 149 | 2012/2

Inhoud

JG. 149 – 2012 | 2

Huldenummer voor MICHEL CLOET, bestuurslid van het Genootschap voor Geschiedenis

ARTIKELS

- André VANDEWALLE, *Michel Cloet in het Genootschap. Een steunpilaar* 217
- Dries VANYSACKER, *Bibliografie Michel Cloet* 221
- Luc DEVLIEGHER, *Gedenkplaat van kapelaan Jan du Temple (+1627) uit Menen* 225
- Noel GEIRNAERT, *De afkomst van de Brugse bisschop Servatius de Quinckere (1569-1639)* 229
- Dominique MARECHAL, *De portretten van Juan Lopez Gallo, zijn echtgenote Catharina Pardo, en hun kinderen door Pieter Pourbus, 1561-1568. Onbekende documentaire foto's van hun eind 19de-eeuwse toestand* 223
- Griet MARECHAL, *Bisschop Antonius Triest en het Spaans Kasteel, een militaire vesting in Gent* 239
- Jacques MERTENS, *De bevolking van de zeventien provinciën omstreeks 1570. Demografie met de natte vinger* 255
- Kurt PRIEM, *Het theologisch onderricht in het Brugse seminarie in de 18de eeuw* 267
- Ludo VALCKE, *Pieter Behaegel en zijn Torhouts pensionaat (1810-1839)* 293
- Ludo VANDAMME, *Omaer Coolman en het literaire netwerk van de Gentse dichter Lucas de Heere (1565)* 315
- Andries VAN DEN ABEELE, *Joseph De Busscher veilde boeken in Parijs (1799-1814)* 329
- André VANDEWALLE, *De Brugse wijnschroders en de verdwenen Sint-Janskerk* 343
- Dries VANYSACKER, *Jan David (1546-1613). Een Kortrijkse jezuïet en zijn praktische demonologie* 355

GASTARTIKEL

Johan DECAVELE, *Het waarheidsgehalte in de preken van Broeder
Cornelis van Dordrecht in Brugge (1566-1569). Deel 2* 363

BOEKBESPREKINGEN 401

Octaaf MUS, *Geschiedenis van Ieper (Jelle Haemers)* 401

Albert JANSSENS, *Hoe Hans Memling Brugge beleefde (Noël
Geirnaert)* 404

Violet SOEN, *Geen pardon zonder paus! (Ludo Vandamme)* 407

Paul JANSSENS (red.), *Een nieuwe kijk op de 17de eeuwse Zuidelijke
Nederlanden (Heidi Deneweth)* 410

Cas GOOSSENS & Jozef VAN MINSEL, *Van Brugge naar La Palma
(André Vandewalle)* 416

*Deel 20 van het Nationaal Biografisch Woordenboek
(Luc Devliegher)* 419

LITERATUURSIGNALEMENTEN 423

KRONIEK 439

AUTEURS 453

André Vandewalle

Michel Cloet in het Genootschap. Een steunpilaar.

Op 7 april 2011 werd Michel Cloet tachtig jaar. Bij die gelegenheid nam hij afscheid als bestuurslid van ons genootschap.

Op 10 september 1980 was hij voor het eerst aanwezig geweest op een bestuursvergadering van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge. Voorzitter was toen kanunnik Baudouin Janssens de Bisthoven, en dit sinds 1979. Van hem kwam in de bestuursvergadering van 16 april 1980 het voorstel om een hoogleraar van de Katholieke Universiteit Leuven in het bestuur op te nemen. De voorzitter kende als archivaris van het bisdom Brugge uiteraard zeer goed Michel en zijn kwaliteiten door diens menigvuldige bezoeken aan het archief in het kader van zijn licentiaatsverhandeling over Karel Filips de Rodoan (1957) en zijn doctoraal proefschrift over het kerkelijk leven in de landelijke dekenij Tielt in de 17de eeuw (1965).

In die periode vertegenwoordigde Romain Van Eenoo als enige hoogleraar een universiteit, die van Gent, in het bestuur van het Genootschap. De aanwezigheid van de relatief jonge en dynamische professoren moest ertoe bijdragen om hun specifieke belangstellingssferen in het Genootschap aan bod te laten komen, onder meer door artikels van hun studenten in de *Handelingen* of andere publicaties. Voor de studie van de kerkgeschiedenis was een dergelijke impuls toen geenszins overbodig, zeker niet na het overlijden van enkele tenoren op dat vlak in die jaren: Jan De Cuyper en Paul Declerck in 1981, Nicolas Huyghebaert in 1982, allen bestuursleden.

Het was toen trouwens een tijd van ingrijpende verjonging in het bestuur. Het wegvallen van de 'tandem Strubbe-Viaene' (aldus S. Vrielinck en R. Van Eenoo in *Ijveren voor Geschiedenis*) aan het hoofd van het Genootschap, door hun overlijden in respectievelijk 1970 en 1979, leidde in eerste instantie tot enige ontredde-ning maar gaf ook aanleiding tot een grondige vernieuwing. Na Romain Van Eenoo, Marc Ryckaert en Willy Vanderpijpen in 1976 volgden

in 1979 Ludo Valcke en ondergetekende als nieuwe bestuursleden. Zelf had ik Michel Cloet tijdens mijn studiejaren in Leuven (1965-1969) meegemaakt als een zeer toegewijde monitor (studiebegeleider), de eerste fase in zijn academische loopbaan, die in die jaren evenwel op haar einde liep. Drie jaar na zijn promotie tot doctor werd Michel aangesteld tot lector (1968), in 1973 werd hij docent en in 1977 werd hij tot gewoon hoogleraar benoemd. Zijn voornaamste onderzoeksdomeinen waren de kerk- en religieuze geschiedenis en de mentaliteitsgeschiedenis in de 16de-18de eeuw. Ook de demografie behoorde tot de belangstellingssfeer van de professor en bestuurscollega in het Genootschap. In het bestuur vond hij op dat vlak een bevoorrechte gesprekspartner in zijn collega aan de Gentse universiteit Chris Vandebroeke, die in 1981 - hij was toen nog werkleider - als Waregemnaar het zuiden van de provincie in het bestuur kwam vertegenwoordigen. Nog andere collega's, zoals Godgaf Dalle, Jacques Mertens en Paul Vandewalle konden in de discussies over demografie en sociale geschiedenis een woordje meepraten.

Al dadelijk na zijn aantreden als bestuurslid 'rendeerde' de aanwezigheid van Michel Cloet voor de *Handelingen*. Reeds in de tweede vergadering die hij bijwoonde stelde hij voor dat één van zijn studenten, Els Pieters, een artikel zou maken van de licentiaatsverhandeling waarmee ze pas was afgestudeerd. Dit resulteerde in het artikel over 'Antoon Triest als bisschop van Brugge' in onze *Handelingen*, 119 (1982), p. 5-63. Verschillende andere artikels of andere bijdragen of recensies van afgestudeerden of doctorandi van Michel zouden volgen in de loop van de jaren, waarbij niet steeds uit te maken valt of de professor een rechtstreekse invloed had uitgeoefend bij de totstandkoming ervan of de keuze van het tijdschrift.

Al heel snel kwam ook het belangrijke en onmiddellijk in het bestuur aangenomen voorstel van Michel Cloet om jaarlijks in de kroniek van de *Handelingen* een lijst op te nemen van de in het afgelopen academiejaar afgewerkte licentiaatsverhandelingen en doctorale proefschriften die op het werkgebied van het Genootschap betrekking hadden. Deze lijst verscheen vanaf de jaargang 118 (1981) en blijft een essentiële bijdrage in de kroniek tot op heden. De lijst werd voor wat de Katholieke Universiteit

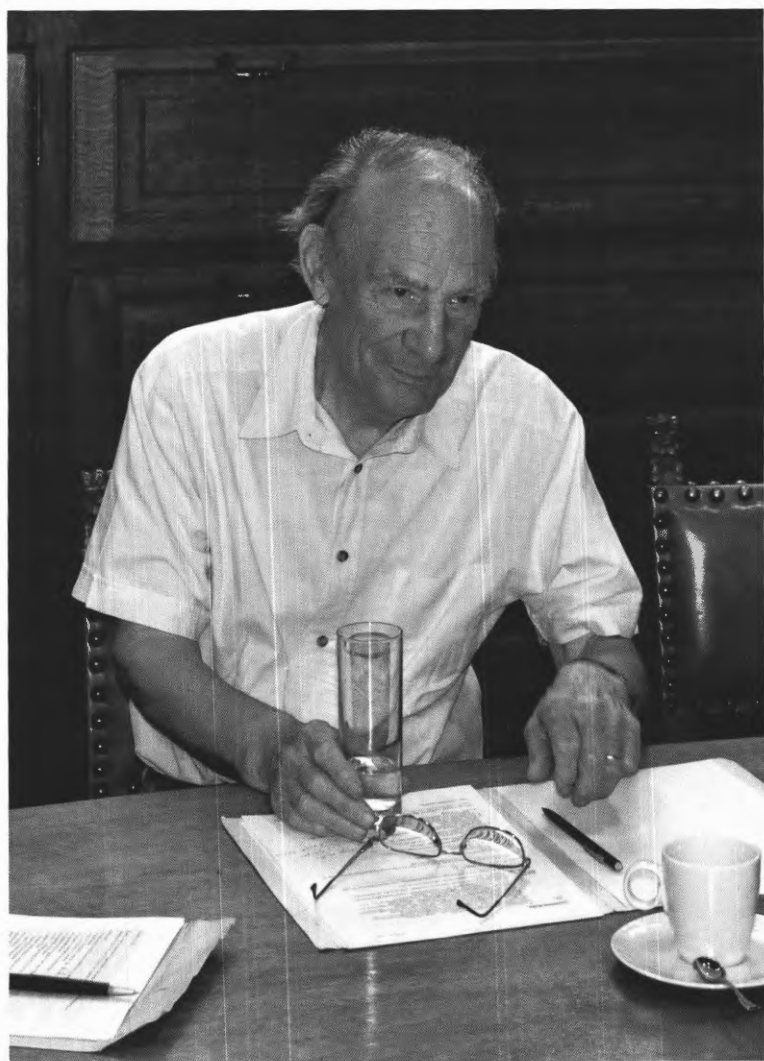

Foto van het bestuur van het Genootschap in vergadering in het Rijksarchief te Brugge in 1987. Michel Cloet zit uiterst rechts (foto M.Ryckaert, Brugge)

Leuven betreft steevast bezorgd door Michel Cloet, tot en met de jaargang 145 (2008), waarna Paul Trio deze taak overnam.

Michel steunde in 1982 ook sterk het initiatief om een nieuwe reeks monografieën op te zetten en nam zeer actief deel aan de discussie over de naam die deze zou krijgen: *Vlaamse Historische Studies*. In deze reeks verscheen overigens een aantal jaren later als negende deel een bewerking door Kurt Priem van zijn twee licentiaatsverhandelingen, waarvan één onder leiding van Michel werd gemaakt. Het boek kreeg als titel *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*.

Zelf publiceerde Michel Cloet ook regelmatig in de *Handelingen*. We tellen vier artikelen van zijn hand, waarvan drie in huldenummers van collega's-bestuursleden. Alle drie deze artikelen waren gewijd aan Brugse bisschoppen, het vierde aan de Acta van dezelfde bisschoppen. Hij bezorgde ook acht recensies en vier kronieknottities (andere dan de jaarlijkse lijst van verhandelingen). Van deze laatste waren er drie gewijd aan overleden collega's-professoren.

Uit het vorige mag al blijken dat Michel Cloet geenszins een passief bestuurslid is geweest. Zijn engagement was voor hem duidelijk bindend. Op de vergaderingen was hij steeds aanwezig wanneer

zijn agenda het toeliet. En zonder twijfel stelde hij zijn agenda erop af, want zijn aanwezigheidsgraad was zeer hoog, wat gezien zijn drukke professorale bezigheden en zijn verafgelegen woonplaats in het Leuvense toch niet vanzelfsprekend was. Wanneer hij echt belet was, liet hij nooit na zich te verontschuldigen en gaf hij daarbij wel eens een bedenking mee over een te behandelen agendapunt, of hij belde achteraf om te weten hoe het verlopen was. Ook tijdens de vergaderingen zelf was de betrokkenheid van Michel groot. Hij was niet vaak de eerste om zijn mening te geven, maar deed dit na enig beraad en met afgewogen argumenten. Daarom waren zijn tussenkomsten ook zo gezagvol. Tekenend voor hem was ook de manier waarop hij afscheid nam: vooraf aangekondigd, met argumenten omkleed, met suggestie voor een opvolger, en met een persoonlijk 'memorandum' voor de voorzitter, waarin hij enkele bekommernissen en overwegingen voor de toekomst van het Genootschap meegaf.

Een ultieme belofte van Michel is dat hij verder in de mate van het mogelijke de jaarvergaderingen zal bijwonen. Toen hij dit meedeelde wist hij uiteraard nog niet dat hem in de jaarvergadering van dit jaar dit huldenummer overhandigd zou worden. We hopen dat hij dit niet interpreteert als een definitief uitwijken en dat hij hierna nog vele jaren zijn belofte verder waar kan maken. Het voltallige 'bestuur' (nu 'algemene vergadering') dankt hem alvast oprecht voor de lange periode waarin hij voor het Genootschap een echte steunpilaar is geweest.

André Vandewalle
voorzitter Genootschap
augustus 2012

Bibliografie Michel Cloet (na overzicht verschenen in: Eddy Put, Marie Juliette Marinus en Hans Storme (red), *Geloven in het verleden. Studies over het godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd, aangeboden aan Michel Cloet*, Leuven, Universitaire Pers, 1996, p. 13-37).

1996:

- (samen met Lambert Leijssen en Karel Dobbelaere) *Levensrituelen. Geboorte en doopsel* (KADOC-studies, 20), Leuven, Universitaire Pers, 1996.

1998:

- (samen met Raf De Keyser en Frans De Wever) *Toernooi: Quizboek over geschiedenis*, Leuven, Davidsfonds, 1998.

2000:

- 'De personalisering van de zielzorg na Trente: Ambities en realisaties in de Mechelse Kerkprovincie', in: *Trajecta: Tijdschrift voor de Geschiedenis van het Katholiek leven in de Nederlanden* 9 (2000), p. 3-27.

- (samen met Roger Burggraeve, Karel Dobbelaere en Lambert Leijssen) *Levensrituelen. Het huwelijk* (KADOC-studies, 24), Leuven, Universitaire Pers, 2000.

2002:

- 'Mathias Lambrecht, bisschop van Brugge (1596-1602) en de Antichrist', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 139 (2002), p. 13-20.

2003:

- 'De Contrareformatie en de 18de eeuw', in: *Geschiedenis van Deinze. Vol. 1: Deinze en Petegem in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd*, Deinze, Stad Deinze, 2003, p. 303-342.

- 'Het Sint-Blasiushospitaal te Deinze in de 17de en 18de eeuw' in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van Deinze en de Leiestreek* 70 (2003), p. 147-214.

2006:

- 'De landelijke parochies van het huidige Groot-Deinze in 1613-1614 volgens de visitatieverslagen van bisschop Van der Burch en de dekens Zachmoorter (Deinze) en De Mol (Tielt)', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van Deinze en de Leiestreek* 73 (2006), p. 5-39.
- 'De Gentse bisschop Antoon Triest elfmaal op bezoek te Emelgem (1624-1655)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 143 (2006), p. 44-63.
- 'De Kerk en haar invloed', in: Paul Janssens (ed), *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het prinsbisdom Luik*. Vol. 2: *Cultuur en leefwereld*. Gent, Uitgeverij Snoeck, 2006, p. 11-62 (ook vertaald naar het Frans).

2007:

- 'Kerkelijk leven in de geest van Trente', in: *Geschiedenis van Deinze*. Vol. 3: *Het platteland en de dorpen in Deinze*, Deinze, Stad Deinze, 2007, p. 233-246
- 'Het profiel van de Brugse bisschoppen voor 1800', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 144 (2007), p. 233-246.

2008:

- 'Lambrecht (Mathias), troisième évêque de Bruges (†1602)', in: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, vol. XXX, fasc. 174-175a, Parijs, Letouzey et Ané, 2008, col. 105-108.

2009 :

- (samen met Luc Daels, Johan Decavele, Thijs Lambrecht, Ronny Ostyn, Johan Vankeersbilck, Romain Vanlandschoot, Antoon Verhoeve en Jaak Billiet) *De geschiedenis van Tielt : Een nieuwe kijk op een rijk verleden*, Tielt, Lannoo, 2009.

Recensies

1996 :

- Randall Lesaffer, *Defensor Pacis Hispaniae. De kardinaal-infant, de Zuidelijke Nederlanden en de Europese politiek van Spanje: van Nördlingen tot Breda (1634-1637)*, Standen en Landen,

XCVII, Kortrijk-Heule, 1994, XLV+222 p. (*Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 133 (1996), p. 206-208).

1999 :

- Fernand Vanhemelryck, *Het gevecht met de duivel. Heksen in Vlaanderen*, Leuven, Davidsfonds, 1999, 304 p. (*Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 136 (1999), p. 249-252).

2000 :

- Gilbert Dehon, *L'université de Douai dans la tourmente (1635-1765). Heurs et malheurs de la Faculté des Arts*, Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 1998, 303 p. (*Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 13 (2000), p. 302-306).

- Toon Van Houdt, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker. De iustitia et iure, lib. 2, cap. 20. Editie, vertaling en commentaar.* (Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren. Jaargang 60, nr. 162). Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1998, xlvii-266 p. (*Revue d'histoire ecclésiastique* 95 (2000), p. 243-245).

2002 :

- Guido Tack, Anton Ervynck & Gunther Van Bost, *De monnik-manager. Abt De Loose in zijn abdij t'Ename*, Leuven, Davidsfonds, 1999, 197 p. (*Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 139 (2002), p. 168-170).

2004 :

- Thijs Lambrecht, *Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18de eeuw* (Historische Economie en Ecologie. Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, nr. 122), Gent, Academia Press, 2002, VIII+214 p. (*Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 141 (2004), p. 191-195).

Dries Vanysacker

Luc Deuliegher

Jan du Temple, kapelaan-musicus uit Menen
(† 1627).

Tot de grafmonumenten die in vroegere eeuwen de herinnering aan een overledene moesten bewaren en levendig houden, behoren zowel grafzerken en praalgraven als epitafen of memorietafere-len¹. De grafzerken (grafstenen) zijn in de vloer ingewerkt, dekken het graf van de afgestorvene af en zijn voorzien van een inschrift met de identificatiegegevens (naam, sterfdatum) van de dode.

Een epitaaf is een gedenkteken van steen, koper², hout, of soms een schilderij, dat een plaats krijgt bij het graf, in of tegen een muur, een zuil of een pijler. In zijn eenvoudigste vorm bevat de bijhorende tekst gelijkaardige informatie als op een grafsteen, maar meestal is de tekst uitvoeriger. De vermelding van fundaties (missen, aalmoezen) die de overledene heeft gesticht, is een blijvende herinnering aan hem. Als tegenprestatie voor deze “goede werken” vraagt de afgestorvene aan de kerkganger een klein gebed voor het heil van zijn ziel. Zeldzamer zijn epitafen met een beschouwende, moraliserende of poëtische tekst over de dode en de dood³. Over het algemeen spreken de aan een muur of pijler aangebrachte votiefpanelen de bezoeker directer aan dan vloerzerken waarover men loopt en die door slijtage, na jaren, minder en minder leesbaar worden. Gebeeldhouwde epitafen zijn dikwijls echte kunstwerken. Dit is onder meer het geval met de Doornikse votieftaferelen (vanaf de tweede helft van de 14de eeuw) waar meestal een centrale “Maria met Kind” – of een ander devotiebeeld – met de stichters en hun patroonheiligen zijn afgebeeld⁴.

1 Een overzicht van de verschillende grafmonumenten vindt men in de inleidende bladzijden van V. VERMEERSCH, *Grafmonumenten te Brugge voor 1578*, deel 1 (Brugge, 1976) en van R. VAN BELLE, *Vlakke grafmonumenten en memorietafere-len met persoonsafbeeldingen in West-Vlaanderen* (Brugge, 2006).

2 Een mooi voorbeeld is de gedenkplaat van Jan Vasque (†1477) in de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Zie o.m. R. VAN BELLE, o.c., p. 162-163.

3 Voorbeelden in: *Biekorf*, 105 (2005), p. 376; 109 (2009), p. 431-435.

4 L. NYS, *Les tableaux votifs tournaisiens en pierre 1350-1475* (Brussel, 2001).

Zeldzamer zijn schilderijen die oorspronkelijk een epitaaf waren, maar later een andere betekenis of functie hebben gekregen (bijv. een altaarretabel). Het bekendste voorbeeld is waarschijnlijk het paneel dat Jan van Eyck in 1436 voor de Brugse kanunnik Joris van der Paele voltooide⁵.

Met al deze kunstige memorietaferelen is het hier te bespreken epitaaf niet te vergelijken. Toch verdient het onze aandacht. Het is bewaard gebleven, alhoewel het door zijn niet zo kunstvolle vormelijke toestand een op te ruimen “waardeloos” voorwerp had kunnen zijn. Maar toevallig is dat niet gebeurd en kan het hier worden voorgesteld⁶.

Het epitaaf bestaat uit een eikenhouten plank die in twee stukken was gebroken, maar die nu terug aan elkaar zijn gelijmd. Het is afgeboord met een eenvoudig, nu beschadigd Renaissanceornament; de bovenkant is verdwenen. De grootste breedte bedraagt 60 cm, de huidige hoogte is 22 cm. De plank is zwart geschilderd. Het opschrift – met vergulde letters in “reliëf” – vermeldt in tien berijmde regels in rederijkerstrant, een financiële stichting van kapelaan Jan du Temple. Hij schenkt aan het Sint-Jorisgasthuis te Menen een jaarlijkse som van 6 ponden 10 schellingen om daarmee elk jaar acht zielmissen te celebreren. Het geld valt ten laste van de opbrengst van het goed dat hij bij testament bestemd heeft voor de armen van de stad Menen⁷.

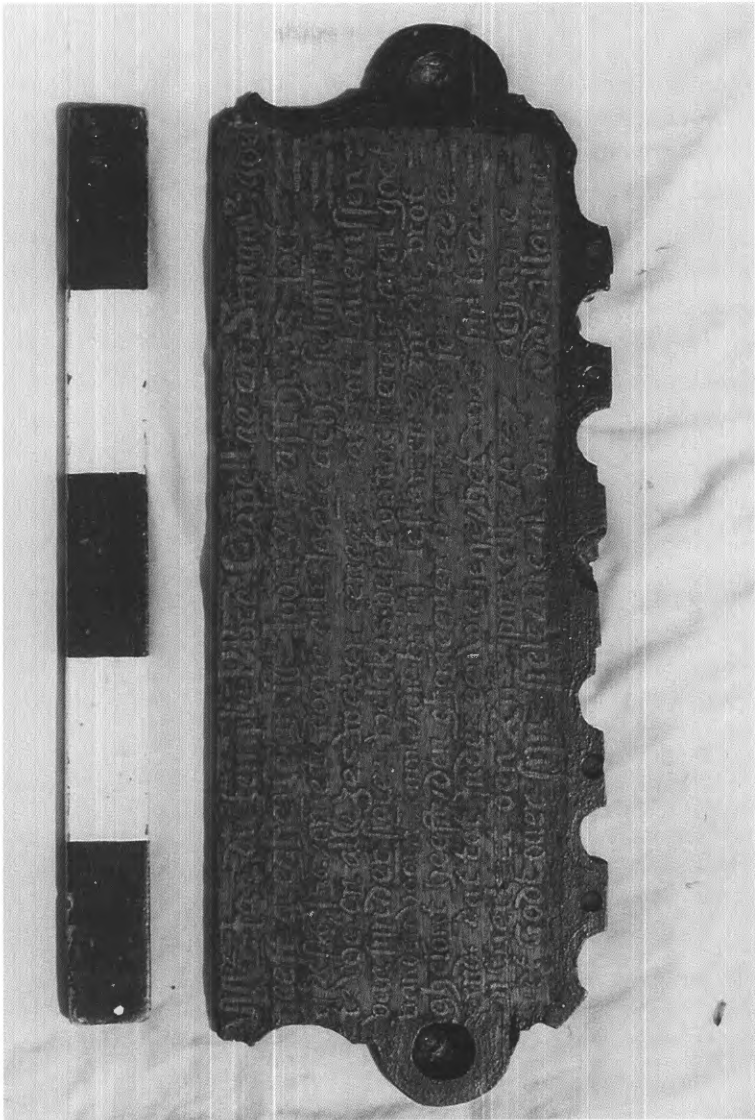
Het opschrift van het epitaaf, dat opgehangen zal geweest zijn bij zijn graf in de Sint-Vedastuskerk te Menen, luidt als volgt:

“M^r. Jan dū temple PBrē. Capellāe eñ Sangm^r. goet
heeft ghegheuē àn. ST Jooris Gasthūūs soet
VII X sch . . . / oñe te doene alle jaere acht sielmissen
te weten alle zes weken eene / ēn dat tot lauenissen
van sijnder siele / twelck is.beset op tachtergelaten goet

5 A. VIAENE, *Het grafpaneel van kanunnik van der Paele*, in: *Biekorf*, 66 (1965), p. 257-264.

6 Het epitaaf - eertijds in het bezit van Michiel English - wordt nu bewaard in het Bisschoppelijk Archief te Brugge, F240.

7 Mevr. D. Aps, archivaris van de stad Menen, heeft me telefonisch medegedeeld dat in het fonds “testamenten” Jan du Temple niet aanwezig is.

Houten epitaaf van kapelaan Jan du Temple (+1627 - © foto L.Devliegher)

van den voorn Temple / die. hij bij Testamente / ziiit dit vrot⁸
gheiont heeft / den ghemeen en aermen. deser stede
ende dat tot jnder eeuwicheijt / het was sijn bede
hij ouerleet den XII^{en} sporkelle 1627 acharme
bidt Godt ouer sijn siele / die als dan hadde allarme⁹.

Jan du Temple, overleden op 12 februari 1627, was priester, kapelaan en zangmeester in de Sint-Vedastuskerk te Menen¹⁰. Hij gaf tevens muziek- en zangles aan de plaatselijke jeugd waarvoor hij door de stad werd betaald. Hij was ook componist. A. Rembry-Barth, die een geschilderd portret van hem bezat, vermeldt onder meer volgende post uit de kerkrekening van 1577-1589: “An meester Jan du Temple, ter cause dat hy gheschreven ende in simpel zanck gestelt heeft den geheelen brevier ofte antiphonaris om de vesperen te singhen op heleghe dagen, ende bovendien in musique veele messen, motetten ende hymnen, al naer d’ordonnantie van het nieuw officie, xxxviiij lb. par¹¹”.

Jan du Temple – tijdgenoot van musicus Andreas Pevernage (1543-1591) uit Kortrijk – heeft gewerkt in de nadagen van het in 1563 beëindigde Concilie van Trente dat veel aandacht besteed heeft aan de kerkmuziek, onder meer aan de religieuze ingesteldheid en aan de verstaanbaarheid van de tekst in de meerstemmige composities. In de Nederlanden kende de polyfone muziek toen haar laatste bloei. Ook in kleine centra werd nieuwe liturgische muziek geschreven. Jan du Temple was één van hen die, in een kleine stad als Menen, gepoogd heeft muziek “in simpel zanck” dichter bij de gelovigen te brengen. Helaas blijkt geen van zijn composities bewaard te zijn gebleven. Misschien zal deze kleine bijdrage over een simpele plank – waarvoor geen verder literatuuronderzoek werd verricht – een lokale historicus aanzetten om deze vergeten kapelaan-musicus opnieuw te bestuderen.

8 vrot: vroet; vroet zijn: zeker zijn.

9 allarme: beroering.

10 De bekende gegevens over du Temple zijn te vinden in het werk van de vroegere stadsarchivaris A. REMBRY-BARTH, *Histoire de Menin d’après les documents authentiques*, t. IV, p. 590-591 (Brugge, 1881). Door het opschrift op het epitaaf zijn toch enkele nieuwe gegevens bekend geworden.

11 A. REMBRY-BARTH, *o.c.*, p. 590.

Noël Geirnaert

De afkomst van de Brugse bisschop Servatius de Quinckere (1569-1639)

Michel Cloet heeft zich als kerkhistoricus herhaaldelijk verdiept in de geschiedenis van het bisdom Brugge en zijn bisschoppen. In zijn laatste studie daarover, verschenen in dit tijdschrift, belichtte hij 'Het algemeen profiel van de Brugse bisschoppen voor 1800'¹. Daarin besteedde hij ook ruime aandacht aan de afkomst van de bisschoppen. Servatius de Quinckere, bisschop van 1630 tot 1639, komt in deze bijdrage wel heel negatief uit de verf: volgens Michel Cloet was De Quinckere de enige bisschop van het Ancien Regime wier persoonlijk gedrag schandaal verwekte. Hij was onhandelbaar, ontoegankelijk voor zijn priesters en hij verwaarloosde ook een aantal essentiële pastorale taken².

Marc Therry was bijna anderhalf decennium vóór Michel Cloet wat genuanceerder in zijn oordeel³. Therry stipte enerzijds aan dat het persoonlijk leven van De Quinckere niet onbesproken was en dat hij onbuigzaam en tactloos was. Anderzijds vond Therry zijn episcopaat vanuit contrareformatorisch perspectief niet onverdienstelijk. Opmerkelijk is dat volgens Marc Therry, overigens een leerling van Michel Cloet, de tactloosheid van De Quinckere te verklaren kan zijn uit zijn bescheiden afkomst⁴.

Het loont dan ook de moeite om deze bescheiden afkomst wat nader te onderzoeken. Sinds het eind van de vorige eeuw weten alle auteurs dat De Quinckere te Brugge is geboren op 6 april 1569 als zoon van een eenvoudige houtbewerker⁵. De bron daarvoor is het zeer be-

1 *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 144 (2007), p. 232-246, met verwijzing naar oudere literatuur, onder meer de niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling van D. Passchijn (1998).

2 *Ibid.*, p. 242-243, 246.

3 M. THERRY, 'Servaas de Quinckere (1630-1639)', in: M. CLOET (red.), *Het bisdom Brugge (1559-1984), Bisschoppen, priesters, gelovigen*, Brugge, 1984, p. 67-74.

4 *Ibid.*, p. 70.

5 M. CLOET, 'Het algemeen profiel', p. 24 en M. THERRY, 'Servaas de Quinckere', p. 67.

trouwbare Vaticaanse benoemingsdossier. Oudere werken vermelden dat De Quinckere de zoon was van een soldaat. De bron voor dit twijfelachtige gegeven is het handschrift van Pieter Le Doulx over de Brugse geleerde en vermaarde mannen, dat dateert van circa 1800⁶. Dezelfde bron vermeldt ook dat Le Doulx geboren is te Brugge in 1569 in de Sint-Annaparochie op de wijk 'petit Fago'. Ook dit gegeven is twijfelachtig, aangezien de bewaarde doopregisters voor deze parochie, aangelegd in 1565, geen melding maken van zijn doopsel, laat staan zijn geboorte. Le Doulx legt wel terecht de nadruk op de bescheiden afkomst van De Quinckere, die, aldus Le Doulx, alleen door zijn schrandereheid en zijn godsvrucht het zover heeft gebracht.

Servatius de Quinckere was dus de zoon van een Brugse houtbewerker, geboren op 6 april 1569. Over zijn ouders en zijn familiale achtergrond zeggen de kerkelijke bronnen echter niets. In het Brugse stedelijk archief zijn wel meer bronnen te vinden over het gezin waarin Servatius de Quinckere is opgevoed.

Servatius de Quinckere was de oudste zoon van Jacob de Quinckere, timmerman, en Margriete de Mol. Na hem werden nog Franskin, Grietkin en Maykin geboren. Hun moeder overleed al in 1575. Op 13 juni van dat jaar lieten de voogden, Antuenis van de Velde, volder, en Steven de Mol, schoenmaker, de nalatenschap van Margriete de Mol registreren. Alles samen werd de nalatenschap geschat op 10 pond groten. Daarnaast bezat het echtpaar nog een huisje bij de Sint-Salvatorskerk, in de huidige Kleine Heilige-Geeststraat⁷.

Jacob de Quinckere hertrouwde met Tannekin Heggelinc. In 1581, bij zijn overlijden, had dit echtpaar nog twee kinderen, Lippen en Cathelinken. Op dat moment waren de twee meisjes uit het eerste huwelijk ook overleden. Het huis in de Kleine Heilige-Geeststraat bleef onverdeeld in het bezit van de vier overlevende kinderen van Jacob de Quinckere. Ze zouden het pas in 1612 van de hand doen⁸.

6 www.historischebronnenbrugge.be / Over vermaarde Bruggelingen / Vermaarde mannen, deel I, p. 261-264 (laatst geraadpleegd op 25 sept. 2012).

7 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Wezenregisters van het Onze-Lieve-Vrouwezestendeel, 10e boek, f. 153bisv (1575-1581).

8 *Ibid.*, Registers van de Zestendelen, Onze-Lieve-Vrouwezestendeel, p. 239. In de tweede helft van de eeuw werd het opgenomen in een groter perceel met voorge-

Toen was Servatius de Quinckere al aan een schitterende kerkelijke carrière begonnen.

Jacob de Quinckere was een eenvoudige ambachtsman met een klein bezit. Als timmerman heeft hij nooit een bestuursfunctie uitgeoefend in zijn ambacht, en hij is op jonge leeftijd gestorven. Zijn oudste zoon zal op dat ogenblik, in 1581, een opleiding zijn begonnen met het oog op het priesterschap. Dat was toen, tijdens de Calvinistische Republiek (1578-1584), geen voor de hand liggende keuze. Het is ook niet duidelijk waar de toekomstige bisschop zijn middelbare studies heeft aangevat. Vermoedelijk kreeg hij toen (clandestien?) onder-richt van Brugse geestelijken (jezuïeten?) die in de stad waren gebleven. Het is niet duidelijk of hij ook aan een echte Latijnse school was ingeschreven. In elk geval kreeg 'Servatius Quinckerus' in 1585 als poësis-leerling (*Poeta Brugensis*) de gelegenheid om voor een select gezelschap, met onder meer bisschop Remigius Driutius, een door hem geschreven Latijnse tekst *Gratulatio De Reductione Brugensium*, voor te dragen naar aanleiding van de eerste verjaardag van de "Reductie" van Brugge aan de Spaanse machthebbers. De tekst van deze redevoering is enige tijd geleden ontdekt door Roel Vander Plaetse in de bibliotheek van de Sint-Pietersabdij van Steenbrugge⁹.

Het lijkt geen twijfel dat de jonge student de aandacht zal hebben getrokken van de Brugse bisschop. De kiem voor zijn kerkelijke carrière is toen gelegd. De zoon van een Brugse timmerman was, zeer waarschijnlijk met heel zijn gezin, trouw gebleven aan het katholicisme. Door zijn bekwaamheid en zijn loyaliteit aan het kerkelijke en wereldlijke gezag kreeg hij de gelegenheid een schitterende carrière aan te vatten. Daardoor werd hij de enige bisschop van geringe afkomst in het oude bisdom Brugge. Hij zal zich er allicht steeds van bewust zijn geweest dat hij een buitenbeentje was, en hij zou zich ook steeds zo gedragen, tot ergernis van zijn directe omgeving en van de Brugse spraakmakende elite.

vel op het Sint-Salvatorskerkhof.

9 Met dank aan mijn vriend Roel Vander Plaetse om me op de hoogte te brengen van zijn vondst. Hij bereidt een tekstuitgave voor van deze opmerkelijke redevoering.

Dominique Marechal

De portretten van Juan Lopez Gallo, zijn echtgenote Catharina Pardo, en hun kinderen door Pieter Pourbus, 1561-1568. Onbekende documentaire foto's van hun eind 19de-eeuwse toestand.

Twee- of drieluiken waar een deel van verloren is, spreken altijd tot de verbeelding. Een bekend voorbeeld, het *Linkerluik met portretten van Juan Lopez Gallo en zijn drie zonen* dat door Pieter Pourbus (Gouda? 1523/24–Brugge 1584) is geschilderd, wordt in het Groeningemuseum te Brugge bewaard. Kunstenaar én kunstwerk zijn zeer goed bestudeerd.¹ Het oorspronkelijke drieluik werd over de eeuwen heen geamputeerd van het centrale luik maar het rechter- en het linkerluik werden pas van elkaar gescheiden tussen 1882 en 1905. Werd het linkerluik bovendien nog verminkt, dan is het rechterpaneel tot nu toe onvindbaar.

De oudste beschrijvingen dateren van 1859 en 1867 toen de twee luiken nog samen in de verzameling van Dr. De Meyer werden gesignaleerd. Behalve deze vermeldingen was er tot nu toe niets over hun oorspronkelijke toestand bekend.² Een gelukkig toeval heeft nu echter geleid tot de ontdekking van ongepubliceerde fotografische documenten (ill.) die niet alleen hulp kunnen bieden bij het opnieuw opsporen van het verloren rechterpaneel, maar die ver-

- 1 D. DEVOS, *Stedelijke Musea Brugge. Catalogus schilderijen 15de en 16de eeuw*, Brugge, 1979, p. 179-180 (met bibliografie); P. HUVENNE, *Pieter Pourbus, meester-schilder 1524-1584*, tentoonstellingscatalogus, Brugge, Groeningemuseum, 29 juni-30 september 1984, cat.10, p. 181-182; IDEM, 'Juan Lopez Gallo en zijn zonen', in: M. MARTENS (red.), *Brugge en de renaissance. Van Memling tot Pourbus, notities*, tentoonstellingscatalogus, Brugge, Memlingmuseum – Oud Sint-Janshospitaal, 15 augustus – 6 december 1998, cat. 107, p. 139.
- 2 DE MEYER, *Jaerboek der Koninklijke Gilde van Sint-Sebastiaen te Brugge*, Brugge, 1859, p. 193 en 406-410; W.H.J. WEALE, *Tableaux de l'ancienne école néerlandaise*, tentoonstellingscatalogus, Brugge, 1867, p. 100-101, beschreef uitvoerig de twee zijluiken en vermeldde dat elk paneel een dubbele datum – 1561 en 1568 – droeg.

der ook nog de 19de-eeuwse toestand tonen van de twee zijluiken voor hun scheiding én voor hun aanpassing.³

Het linkerluik dat nu in het Groeningemuseum wordt bewaard (ill.), vertoonde behalve de portretten ook nog een beschermheilige, Sint-Jan de Doper, met zijn attributen een boek, een lam en een kruisbanier. Deze patroonheilige werd echter nadien weggekrabd en het paneel dat bovenaan afgerond en ingesprongen was, werd in een rechthoekige vorm verzaagd.⁴

De geportretteerde Juan Lopez Pardo was consul-generaal voor Spanje te Antwerpen, geldschietter van koning Filips II en president van de Spaanse natie in de Nederlanden. In 1560 werd hij tot de adelstand verheven met de titel van baron van Male, het jaar nadien werd hij tot hoofdman van de Brugse Sint-Sebastiaansgilde verkozen. Hij was verder heer van Sijsele, Voormezele, Vijve en ten Poele. In 1569 kocht hij (het onlangs gerestaureerde) huis De Zeven Torens in de Hoogstraat te Brugge en hij maakte er zijn stedelijke residentie van. Hij overleed te Brugge op 4 oktober 1571.⁵

Het verloren rechterluik stelde zijn echtgenote Catharina Pardo (+1580) en haar zes dochters voor. Ze werden beschermd door de heilige Catharina van Alexandrië die dankzij haar attribuut - een zwaard - te herkennen is. Catharina Pardo was de dochter van Silvester Pardo, Spaans koopman te Brugge, en van Josine Lopez.⁶ Ze was als stichteres voorgesteld op een bidbank met daarover een mantel met haar wapenschild. Twee dochters droegen het habijt van de dominicanessen.

3 *Catalogue du bureau d'iconographie. Association de la noblesse du royaume de Belgique / Vereniging van de adel van het koninkrijk België*, Brussel, 1988, p. 125 en 151.

4 Inv. GRO. o.227.l. Huidige afmetingen van het paneel: 97,5 x 52 cm. Oorspronkelijk langs één zijde ongeveer 47 cm hoger.

5 J. GAILLIARD, *Bruges et le Franc ou leur magistrature et leur noblesse*, dl.2, Brugge, 1858-64, p. 295-96; J. ROTSAERT, 'Jan Lopez Gallo en de heerlijkheid Sijsele', in: *Brugs Ommeland*, 19 (1979), p. 249-361. We gebruikten hier D. DE VOS, *Stedelijke Musea*, p. 179-180.

6 D. DE VOS, *Stedelijke Musea*, p. 37-38. De portretten van Juan II Pardo, broer van Catharina, en zijn twee opeenvolgende echtgenotes, toegeschreven aan Antonius Claeissens, werden in 1999 door het Groeningemuseum te Brugge aangekocht (inv. 1999. GRO0019.l). <http://www.vlaamsekunstcollectie.be>

Ook de keerzijde van de panelen vertoonden de patroonheiligen van de schenkers in grisaille, maar blijkbaar werden deze niet gefotografeerd. Het paneel zou trouwens in de dikte zijn doorgezaagd.

Doorgaans wordt aangenomen dat het oorspronkelijke drieluik voor de Sint-Vincentiuskapel - grafkapel van de familie - in de predikherenkerk te Brugge was bestemd.⁷ Het Gruuthusemuseum bewaart twee stenen fragmenten van het graf dat oorspronkelijk met wapenschilden en gisanten was versierd.⁸ En het Groeningemuseum, tenslotte, bewaart op zijn beurt nog het obiit van Jan Lopez Gallo uit 1571.⁹

We hopen dat de publicatie van deze foto's kan helpen om het rechterluik terug op te sporen, ook al is het misschien, wie weet, in meerdere stukken verzaagd...

- 7 D. MARTENS, *Peinture flamande et goût ibérique aux XVème et XVIème siècles*, Brussel, 2010, p. 268 vermoedt echter dat het eerder om de dominicanessenkerk te Assebroek ging.
- 8 V. VERMEERSCH, *Grafmonumenten te Brugge voor 1578*, dl.3, Brugge, 1976, nr.632, p. 731-737.
- 9 D. DEVOS, *Stedelijke Musea*, p. 55, ill.

Oorspronkelijke toestand van de zijluiken van de triptiek Lopez Gallo-Pardo, tussen 1882 en 1905 gefotografeerd (Archiefoto Vereniging van de adel van het koninkrijk België, Brussel)

Huidige toestand van het linkerluik van de triptiek: Pieter Pourbus, *Portretten van Juan Lopez Gallo en zijn zonen*, 1568, 97,5 x 52 cm. Brugge, Groeningemuseum (© KIK-IRPA, Brussel)

ANTOINE TRIEST,
Cinquième Evêque de Bruges.
An. Franc. E. S.

J.G. CANNEEL 1849

Illustratie: lithografie van Antonius Triest als bisschop van Brugge (1617-1622) (overgenomen uit: [F. VAN DE PUTTE], *Histoire du diocèse de Bruges, illustrée des Portraits des Evêques, lithographiés par J.-G. Canneel*, [Brugge, 1849])

Griet Maréchal

Bisschop Antonius Triest en het Spaans Kasteel, een militaire vesting in Gent

Dankzij de publicaties van prof. Cloet is Antonius Triest een van de best gekende bisschoppen uit onze streken. Hij drukte als geen ander zijn stempel op zijn tijd, de eerste helft van de 17de eeuw. Hij was de prototypische bisschop van de contrareformatie, om de woorden van Michel Cloet te gebruiken. Met de politieke steun van vooral de aartshertogen Albrecht en Isabella konden de doctrinaire en disciplinaire besluiten van het concilie van Trente doorgevoerd worden, die tot in de 20ste eeuw het religieuze, ja zelfs het culturele leven van katholiek Europa mee hebben bepaald.¹ In deze bijdrage willen we nagaan hoe bisschop Triest zich opstelde tegenover het Spaans Kasteel, een militaire parochie in Gent.

Antonius Triest werd in 1577 in Beveren-Waas geboren als zoon van Philips, heer van Ouweghem en ridder van het Gulden Vlies. In 1596 werd hij licentiaat in de beide rechten aan de universiteit van Leuven en in 1602 priester. Als hofkapelaan en vertrouweling van de aartshertogen maakte hij snel carrière. In 1616 werd hij bisschop van Brugge. In 1620 benoemden de aartshertogen hem tot bisschop van Gent. De pauselijke confirmatie volgde op 25 oktober 1621, waarna Triest er op 7 april 1622 daadwerkelijk zijn functie opnam. Tot zijn dood in 1657 bleef hij bisschop van Gent.²

In Gent lag het Spaans Kasteel, de citadel of dwangburcht die op bevel van Keizer Karel in 1540 op de plaats van de Sint-Baafsabdij was opgericht. Hierdoor wou Karel V de tegenstand van de

1 Gebruikte afkortingen: BAG = Bisschoppelijk archief in Gent; RAG = Rijksarchief in Gent.

M. CLOET, 'Antoon Triest, prototype van een contrareformatie bisschop op bezoek in zijn Gents diocees (1622-1657)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 91 (1976), p. 395.

2 *Ibid.*, p. 396; M. CLOET, 'Triest, Antonius', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 15, Brussel, 1996, k. 721.

Gentenaars tegen zijn centraliserende politiek breken. De citadel die bij de oprichting bedoeld was om de Gentenaars te straffen, maakte vanaf het einde van de 16de eeuw deel uit van de verdedigingsgordel van de stad. Zij besloeg een oppervlakte van ongeveer 315 op 285 m., de bastions niet inbegrepen, en strekte zich uit tussen de huidige Voorhoutkaai, de De Pauwvaart, de Kasteellaan en aan de zuidkant ongeveer tot de Slachthuisstraat. Ze was omgeven door grachten die ten noorden en ten zuiden 40 à 50 m. breed waren.³ Toch betekende dit niet dat de bewoners, in vreedstijd duizend à elfhonderd en in oorlogsomstandigheden tot 2500 personen, er geïsoleerd leefden. In de 17de eeuw verbleven er hoofdzakelijk Spaanse militairen met hun gezin en Vlaamse burgers, zoals een bakker, een smid, een molenaar. Ze hadden veelvuldige contacten met Gentenaars als leveranciers, arbeiders voor de onophoudelijke instandhoudings- en restauratiewerken en lieden die probeerden er goedkoper te drinken. Bier was er immers vrijgesteld van belastingen. Huwelijken tussen Spanjaarden en inlanders kwamen geregeld voor. Dit was eveneens het geval bij de hogere militairen. De bevelhebbers of gouverneurs van het Spaans Kasteel waren in de 17de eeuw altijd Spanjaarden. Ze huwden geregeld met dochters van inlandse adel of rijke poorters. Ook het omgekeerde was het geval: heel wat adellijke jonge mannen trouwden met dochters van buitenlandse bevelhebbers.⁴ Behalve huwelijken waren er nog andere mogelijkheden om banden tussen de leden van de sociale topklasse te smeden of te versterken. Zo was Antonius Triest als kersverse bisschop van Gent, peter van Isabella Clara Eugenia, die op 29 april 1622 geboren was als zesde kind van gouverneur Gaspar de Valdes met Maria de Aranda. Aartshertogin Isabella was haar meter.⁵ Bisschop en gouverneur behoorden tot dezelfde hoge sociale klasse. Twee van de drie koetsen die in het begin van de 17de eeuw in het arme Gent rondreden,

3 M. Chr. LALEMAN, 'Le castrum novum de Gand (Belgique)', in: *125e Congrès nat. soc. hist. scient.*, Lille, 2000, (Archéologie - Château et ville), p. 346.

4 G. PARKER, 'De militaire organisatie', in: P. JANSSENS (red.), *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik*, 1, Gent, 2006, p. 78 en G. ERVYNCK, 'Sprokkelingen uit de parochieregisters van het Spaans Kasteel te Gent', in: *Vlaamse Stam*, 45/3 (2009), p. 236-237.

5 G. ERVYNCK, 'Sprokkelingen', p. 237.

behoorden toe aan de bisschop en aan de voorzitter van de Raad van Vlaanderen. Hun koets werd door één paard getrokken. De derde koets, getrokken door twee paarden, behoorde toe aan de gouverneur van het Kasteel.

Kerkelijk vormde dit garnizoen een zelfstandige parochie met een pastoor die in de militaire terminologie kapelaan-majoor werd genoemd, kapelaans, een predikant, kerkpersoneel en eigen begraafplaatsen. Vanaf 1589 fungeerde de oude abdijrefter als kerk. Enkele abdijgebouwen waren immers in de citadel geïncorporeerd. Deze militaire parochie hing enerzijds af van de legeraalmoezenier-generaal en anderzijds van de plaatselijke ordinaris. Ze maakte geen deel uit van de Gentse dekenij, stond dus niet onder het gezag van de aartspriester van Gent die ze bijgevolg ook niet bezocht.⁶

BISSCHOP TRIEST EN HET MILITAIR HOSPITAAL

Het militair hospitaal was opgericht in 1612 en uitsluitend bedoeld voor Spaanse soldaten. Het lag niet in de citadel, maar aan de overkant van de samenvloeiing van Leie en Schelde aan de huidige Kalvermarkt. Het hing af van de bevelhebber van het Kasteel die het dagelijkse beheer toevertrouwde aan een gereformeerd vaandrig (*alferez*). Een gereformeerde was een officier van een ontbonden compagnie die toch in dienst bleef, een deel van zijn financiële voordelen bleef genieten en bepaalde taken opgelegd kon krijgen.⁷ Het hospitaal kende zijn hoogtepunt rond het mid-

- 6 M. CLOET, N. BOSTYN en K. DEVREESE, *Repertorium van dekanale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie (1559-1801)*, Leuven, 1989 (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, nr. 92) p. 117. De alfabetische lijst van de parochies in het aartspriesterschap Gent vermeldt de parochie van het Spaans Kasteel niet en zij komt bijgevolg niet voor in de verslagen. Een erg korte nota op 2 januari 1611 is de enige uitzondering: Bisdom B 2918 (32.207). De parochie komt evenmin voor in de lijsten van parochies, zoals in: RAG, Bisdom, B 7 (32.200), B 135 (32.122), B 2459 (32.128), K. 11.675 (32.129), B 4530 (32.131) enz.
- 7 Dit had tot gevolg dat hun aantal vaak veel te groot was in verhouding tot het aantal soldaten en een zware financiële last betekende: E. ROOMS, *De organisatie van de troepen van van de Spaans-Habsburgse monarchie in de Zuidelijke Nederlanden, 1659-1700*, Brussel, 2003 (Centrum Militaire Geschiedenis, Bijdragen 37), p. 86.

den van de 17de eeuw. Het was toen een bijna luxueus uitgeruste instelling met plaats voor 43 personen.⁸

In 1634-1635 liep er heel wat verkeerd in de citadel. De pastoor deed zonder toelating bezwerings of duiveluitdrijvingen, weigerde zieken te bezoeken, te preken en de catechismus te onderrichten. Van het geld dat bestemd was voor de kerk en het hospitaal verdween er heel wat in de zakken van de beheerders. Bij zijn visitatie op 12 april 1635 probeerde Triest zicht op de zaak te krijgen, maar de antwoorden op de vraag naar de situatie in het hospitaal liepen sterk uiteen. Voor de één was de beheerder een fatsoenlijk man, voor de ander waren hij en zijn voorgangers er alleen maar op uit zich te verrijken ten koste van het hospitaal. Zijn persoonlijke uitgaven zouden hoger liggen dan die voor de zieken.⁹ Om dit kluwen te ontwarren wilde de bisschop de rekeningen zien en vroeg dat ze hem in zijn paleis zouden worden voorgelegd. Voor de kerkrekeningen vormde dit geen probleem. Het gezag van de bisschop werd niet betwist. Voor de hospitaalrekeningen lag de zaak anders. De majordomus die geconfronteerd werd met deze vraag was ronduit verbijsterd en consulteerde de bevelhebber van het Kasteel. Die was klaar en duidelijk: Triest mocht uit vriendschap de rekeningen inkijken, maar niet omdat hij het visitatierecht zou hebben. De bisschoppen hebben nooit het controlerecht over het hospitaal gehad.¹⁰

Triest manifesteerde zich hier ten volle als een contrareformato-
risch bisschop, die in uitvoering van het concilie van Trente niet
alleen de rechten van de Kerk wilde herstellen, maar ze zoveel mo-
gelijk wilde uitbreiden, ook over die liefdadigheidsinstellingen
waarover ze vroeger geen gezag had. Omwille van deze misken-
ning van hun rechten dreigde er verzet van de stedelijke magis-
traten en de justitieraden. Margareta van Parma vond het daarom
raadzaam bij het uitvaardigen van de decreten van het concilie

8 G. MARÉCHAL, 'Het Spaans militair hospitaal in Gent (1612-1804)', in: A. VAN NIEUWENHUYSE en S. DE SCHAMPELEIRE (red.), *Geschiedenis: zijn werk, zijn leven. Huldeboek René De Herdt*, Gent, 2010, p. 193-212.

9 G. MARÉCHAL, 'Het Spaans militair hospitaal', p. 196-197.

10 RAG, Fonds Gent, 49 en G. MARÉCHAL, 'Het Spaans militair hospitaal', p. 198.

van Trente met deze rechten rekening te houden. Maar gaandeweg werd dit ongedaan gemaakt. Toen het Mechels provinciaal concilie van 1607 de bisschoppen het recht toekende om de afrekeningen te aanhoren en goed te keuren, volgden de aartshertogen. Zij erkenden dat de bisschoppen het visitatierecht hadden bij alle godshuizen, kerkfabrieken, armendissen enz.¹¹ Het was ongetwijfeld dit recht dat Triest ten overstaan van het militair hospitaal probeerde uit te oefenen, alhoewel het specifieke karakter van deze instelling hem nochtans bekend was, zoals blijkt uit zijn *relatio ad limina* van 1625.¹² Het antwoord van de gouverneur liet niet aan duidelijkheid te wensen over en Triest probeerde het geen tweede keer. We moeten wel signaleren dat de kapelaan-majoor hem de inspectie van het hospitaal en bepaalde maatregelen voorgesteld had alsof hij daartoe bevoegd was.¹³

Als bisschop van Brugge was hij er wel in geslaagd het gezag over kerkfabrieken, armendissen en hospitalen uit te breiden. De nieuwigheid van het controleren van de kerk- en disrekeningen door zijn voorganger had hevig protest vanwege de magistraat van het Brugse Vrije uitgelokt. Triest haalde er wel zijn slag thuis.¹⁴

BISSCHOP TRIEST EN HET CATECHISMUSONDERWIJS

Triest zette zich enorm in om de kennis van de rooms-katholieke godsdienst te verspreiden. Voor de volwassenen was de preek het

11 F. WILLOX, *L'introduction des décrets du concile de Trente dans les Pays-Bas et dans la principauté de Liège*, Leuven, 1929 (Rec. de Trav. publ. par les Membres des Conf. d'Hist. et de Philol., 2e série, 14), p. 122, 189, 267, 283, 287-289; H.J. ELIAS, *Kerken Staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regeering der aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621)*, Leuven-Antwerpen, 1931 (Rec. de Trav. publ. par les Membres des Conf. d'Hist. et de Philol., 2e série, 22), p. 216-218; E. DE MOREAU, *Histoire de l'église en Belgique*, V, Brussel, 1952, p. 293-294; G. MARÉCHAL, 'Het openbaar initiatief van de gemeenten op het vlak van de openbare onderstand in het noorden van het land tijdens het Ancien Régime', in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische Grondslagen. Handelingen van het 1de Internationaal Colloquium, Spa 1-4 sept. 1982* (Historische Uitgaven van het Gemeentekrediet van België, reeks in -8', nr. 65), 1984, p. 510-512.

12 RAG, Bisdom, B 3757 (1625).

13 RAG, Fonds Gent, 49 en G. MARÉCHAL, 'Het Spaans militair hospitaal', p. 198.

14 E. PIETERS, 'Antoon Triest als bisschop van Brugge (1616-1620)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 119 (1982), p. 13-15.

aangewezen instrument, voor de kinderen het catechismusonder-richt. Eén van zijn eerste belangrijke beslissingen na zijn aantreden in Gent was de benoeming van twee kanunniken tot inspecteurs van het godsdienstonderwijs (scholasters), een illustratie van het belang dat hij aan dit onderwijs hechtte. Beloningen konden kinderen aanzetten om aanwezig te zijn. Indien de Kerk de middelen daarvoor niet had, wou hij dat de burgerlijke overheid het nodige geld ter beschikking stelde. Om ze daartoe te bewegen schakelde hij zelfs het hoogste burgerlijk gezag in.¹⁵

Tegenover het Spaans Kasteel was zijn houding niet anders. Hij stond er op dat de catechismus er elke zondag onderwezen werd en alle kinderen waren verplicht aanwezig te zijn. Om ze te motiveren moesten aan de beste leerlingen prijzen worden uitgedeeld.¹⁶ Omdat de Kerk te arm was om zoiets te bekostigen en er van de militaire overheid blijkbaar niks te verwachten viel, kwam Triest tussen met de middelen van de aalmoezenie, een dienst die oorspronkelijk functioneerde binnen de Sint-Baafsabdij om de armenzorg volgens de regel van de H. Benedictus te beoefenen. Na de opheffing van de abdij bleef de aalmoezenie bestaan als dienst van het bisdom. De goederen van de abdij waren immers overgegaan naar het in 1559 opgerichte bisdom. De oude stichtingen werden verder uitgevoerd. Met de rest van de inkomsten kon de bisschop als opvolger van de abt eigen accenten leggen. In plaats van een prijs voor de leerlingen die het best de catechismus konden opzeggen, werd het bedrag in oordjes verdeeld om zoveel mogelijk kinderen te kunnen belonen.

De aandacht voor het ondersteunen van het catechismusonder-richt dateert uit de eerste jaren van zijn bestuur. Dan verdwijnt de expliciete vermelding in de rekeningen om opnieuw op te duiken in het begin van de jaren veertig. Het ging toen om 20 schellingen groten per maand of twaalf pond per jaar die de pastoor of de onderpastoors ontvingen. Deze uitgavenpost kwam van dan af ononderbroken voor. Als verklaring voor de periodes van

¹⁵ M. CLOET, 'Triest, Antonius', k. 726-727.

¹⁶ RAG, Fonds Gent, 49.

ondersteuning vermoeden we de slechte financiële situatie van de bewoners van het Kasteel. Het waren ongeveer dezelfde jaren waarin Triest ook als weldoener voor de soldaten optrad en steun verleende aan de Gratiskas.¹⁷ Behalve de geestelijken van het Spaans Kasteel werden ook de Gentse jezuiten en in mindere mate de augustijnen voor het catechiseren vergoed.

BISSCHOP TRIEST ALS WELDOENER

Zoals zijn hulp bij de oprichting van de Gratiskas illustreerde was Triest sociaalvoelend. In 1622 was in Gent de Berg van Barmhartigheid opgestart. Men kon er in ruil voor een onderpand krediet krijgen, af te lossen tegen een rente van gemiddeld 15%, dus niet onmiddellijk een oplossing voor de armsten. Dankzij de aanzienlijke financiële bijdrage van circa 20.000 gulden van de bisschop kon in 1641 bij de Berg een Gratiskas worden opgericht, die renteloze leningen kon verschaffen. Een uniek initiatief.¹⁸

De kerkvorst was eveneens gevoelig voor de noden van de bewoners van het Spaans Kasteel. Soldaten werden verondersteld met hun soldij in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. Maar wat wanneer die soldij niet of laattijdig werd uitbetaald? Wat met de soldaat die onder grote kinderlast gebukt ging of wat met de bejaarde of de gehandicapte militair? Elk van hen een *plaza muerta* of aangepast postje bezorgen, was niet mogelijk. En hoe moesten de weduwen en wezen van de soldaten overleven? Voor deze behoeftigen was er geen armentafel, de typisch burgerlijke instelling bij een historisch gegroeide gemeenschap.¹⁹

In de loop van januari 1623 liet Triest via de chirurgijn van het garnizoen, Juan Ruffon, 50 florijnen (of 200 realen) uitdelen aan de meest behoeftige soldaten en andere bewoners. Ruffon legde van

17 RAG, Bisdorn, K 446 (21.907) f. 66v (1624-1625); K 459 (21.919) f. 77 (1642-1643); K 461 (21.921) f. 195 (1646-1655); K 462 (21.922) f. 76 (1655-1656); K 463 (21.923) f. 118 (1656-1663).

18 L. CHARLES, G.. EVERAERT e.a., *De Berg van Barmhartigheid in Gent*, Gent, 2003, p. 44-47; M.L. VAN BRUAENE, 'Een religieuze republiek en citadel', in: M. BOONE en G.. DENECKERE (red.), *Gent. Stad van alle tijden*, Gent, 2010, p. 119.

19 G. MARÉCHAL, 'De vergeten Gentse parochie. Het Spaans Kasteel in de 17de eeuw', in: *Handelingen van de Maatschappij voor Oudheidkunde & Geschiedenis te Gent*, LV-1 (2011), p. 138.

de besteding van dit bedrag en van de 29 realen die hij er uit eigen zak bovenop deed, gedetailleerd verantwoording af: 22 vrouwen en 26 mannen werden bedeed. De oorzaak van de armoede was hoofdzakelijk kinderlast. De meest behoeftigen waren soldaten met drie tot acht kinderen. Weduwen al dan niet met kinderen, die het zonder kostwinner extra moeilijk hadden, en een tiental wezen werden eveneens gesteund.²⁰ De lijst werpt meteen een licht op de samenstelling van de bevolking: soldaten met vrouw en kinderen, weduwen die er bleven wonen na het overlijden van hun echtgenoot en wezen.

De reden waarom de bedeling via de chirurgijn en niet via de pastoor verliep, was wellicht de tijdelijke afwezigheid van de pastoor. Pastoor Mendez was naar Spanje teruggekeerd en de nieuwe pastoor, Franco Henriquez, zou eerst in de loop van januari aantreden.²¹

De steun kwam hoogstwaarschijnlijk ook uit de kas van de aalmoezenie. Toen Triest in Gent zijn zetel in bezit nam, werden maandelijks, drie-, vier- en zesmaandelijks aalmoezen uitgedeeld. De begunstigten waren biddende orden, bedelorden enz. Aan deze lijst van begunstigten heeft hij kort na zijn aantreden in 1623 eigenhandig toegevoegd dat om de vier maanden honderd gulden aan de soldaten van het Spaans Kasteel moest worden uitgekeerd.²² Alhoewel het om een structureel bedoelde gift ging, komt deze post in latere rekeningen niet voor. Was de financiële situatie tijdelijk verbeterd?

Op 18 september 1641 klaagde Triest in een schrijven aan de gouverneur-generaal in het algemeen het wangedrag van de soldaten aan. De beschuldigingen waren niet gering: "heiligschennis in de kerken, uitdrijving en mishandeling van geestelijken, plundering en brandstichting van het bezit van de gewone man, verkrachtingen tot in de kerken toe en moordpartijen". Als op-

20 RAG, Bisdom, B 5171 (33.852).

21 BAC, *Acta episcopatus gandavensis*, I, f. 139v; G. ERVYNCK, 'Sprokkelingen', p. 239.

22 RAG, Bisdom, K 17444 (22.110). Triest voegde ook een driemaandelijks gift toe voor de catechismuslessen gegeven door de onderscholaster en een zesmaandelijks gift voor de lessen door de jezuïeten gegeven.

lossing voor deze wandaden zag de bisschop de te geringe soldij "waartegen men om te beginnen de hoge wedden van de officieren zou kunnen aftoppen en ophouden met nutteloze uitgaven ten einde met het aldus vrijgekomen geld de soldij van de soldaten te verhogen".²³ Hij beperkte zich niet tot aanklagen, maar liet in hetzelfde jaar kapitein Machuca in drie keer 655 gulden (109 pond, 4 s en 4 d. groten) uitkeren ten voordele van de soldaten in het Kasteel.²⁴ Het jaar voordien, in 1640-1641 had hij uit de kas van de aalmoezenie 50 ponden groten gegeven aan de soldaten die in de forten van Hulst en Sas van Gent gelegerd waren.²⁵ Zijn bekommernis voor de armen ging gepaard met zijn zorg voor het behoud van de openbare orde, om het gevaar van muiterij te bezweren.

BISSCHOP TRIEST ALS VISITATOR

We spitsen ons toe op Triests werkwijze als visitator. Wat de inhoud van de visitatieverslagen ons leerde over de situatie in het Kasteel, bestudeerden we reeds.²⁶ Over het verloop van drie visitaties, die van 1635, 1642 en 1648, zijn we goed ingelicht.²⁷ De visitatie werd aangekondigd, waarop een reactie van de kapelaanmajoer volgde, die op aspecten wees die moesten worden verholpen of waaraan de bisschop best enige aandacht zou geven, wat laatstgenoemde inderdaad deed. Hij startte zijn bezoek met de inspectie van het kerkgebouw, de uitrusting voor de eredienst, de doopvont, de parochieregisters. Hij controleerde de boekhouding van de kerk, van de broederschappen en de kapel. Geestelijken en militairen werden ondervraagd, onder wie steeds de kapelaanmajoer en de gouverneur of zijn plaatsvervanger, aan de hand van een op voorhand vastgestelde vragenlijst. De secretaris die de ordinaris vergezelde, noteerde alles in het Spaans. Een volgende stap was het opstellen van richtlijnen (*decreta*). De secretaris formu-

23 Analyse van M.GYSSELING in: *Inventaris van het archief van Sint-Baafs en Bisdóm Gent tot eind 1801*, deel 5, Brussel, 2000, p. 179 = RAG, Bisdóm, B 3814/3 (30.416).

24 RAG, Bisdóm, K 458 (21.918), f. 73 en 73v (rek. 1641-1642).

25 RAG, Bisdóm, K 457 (21.917), f. 76.

26 G. MARÉCHAL, 'De vergeten Gentse parochie', p. 89-138.

27 RAG, Fonds Gent, 49 en Bisdóm, B 5166 (33.839).

leerde de punten die zeker aan bod moesten komen en goot ze na het akkoord van de bisschop in een formele richtlijn, die aan het Kasteel werd overgemaakt. Maar soms liep het tot stand komen niet van een leien dakje. Een reden kon zijn dat de inhoud op bezwaren van de gevisiteerden stuitte. Een nieuwe versie drong zich dan op. Bij dit hele proces was Triest nauw betrokken. We illustreren dit aan de hand van de visitatie van 12 april 1635.

Triest startte de inspectie met de controle van de sacristie, de uitrusting voor de eredienst, de altaren, de doopvont. Veel aandacht schonk hij aan het kerkgebouw en specifiek aan de toestand van het dak, de recent opgerichte kapel van de H. Macharius en het kerkhof, waarbij hij opmerkte dat er voor niet-gedoopte kinderen geen plaats voorzien was. Bij de inspectie van de registers van dopen en huwelijken stelde hij vast dat de familienaam van de moeder en het tijdstip van de geboorte niet werd genoteerd. Hij signaleerde ook de reden: de pastoor beschikte niet over de bisschoppelijke en synodale richtlijnen. Daarop ondervroeg hij een aantal betrokkenen. Het waren er acht, vier geestelijken: de pastoor, de predikant en twee kapelaans en vier militairen: twee kapiteins, een *alferez* of vaandrig en tenslotte de gouverneur zelf. Dit bezoek was aangekondigd met als gevolg dat de kapelaan-majoor hem over bepaalde wantoestanden had ingelicht.²⁸ Hij polste ernaar bij zijn ondervraging. Hijzelf had immers de vragenlijst opgesteld in het Latijn waarna zijn secretaris ze had vertaald.²⁹ Ze stemde meer overeen met de lijst die zijn voorganger Vander

28 RAG, Fonds Gent, 49, het stuk 'Han de informar'. Ze betroffen wantoestanden op financieel gebied, in het beheer van het hospitaal, het oneigenlijk gebruik van voorwerpen die de kerk toebehoorden en het verminderen van het aantal broederschappen en altaren.

29 De complete vragenlijst hield in: de wijze waarop de missen werden opgedragen, het preken en het catechismusonderricht, het bestaan van stichtingen (zoals missen) en hun uitvoering, het bestaan van testamenten, de broederschappen en altaren en hun inkomsten, de inkomsten van de kerk, het hospitaal, de schoolmeester, de pastoor, kapelaans, predikant en koster, het gebruik van een tarief voor de godsdienstige plechtigheden, het vervullen van de paasplicht (jaarlijks biechten), het aantal communicanten, de aanwezigheid van ongehuwd samenwonenden, overspeligen, godslasteraars enz., het gedrag van de bewoners op feestdagen, de parochieregisters, het op de hoogte zijn van de geloofspunten door de trouwers en de eerbaarheid van de vroedvrouw.

Burch in 1613 aan zijn dekens bezorgde om ze te helpen bij het inspecteren van hun parochies dan met de lijst die Triest zelf bij zijn parochiebezoeken hanteerde.³⁰

Secretaris Guyart noteerde de vaststellingen en de antwoorden en formuleerde daarop een aantal punten voor de richtlijn.³¹ Ze werden alle overgenomen, zij het soms wat anders geformuleerd. Niet verder dan de ontwerpfase kwam het voorstel dat de kerksleutel enkel bij de beheerders zou berusten. De bisschop wou wellicht de vrouw van de gouverneur niet contrariëren. Volgens kapelaan Alonso Ochendiano wou zij immers de sleutel in haar bezit hebben. Het verbod dat de (wand)tapijten niet mochten worden uitgeleend, werd uitgebreid tot de meubelen, kelken en ornamenten van de kerk. Verder verbood de kerkvorst dat een getrouwd koppel vrijwillig zou gescheiden leven, daar waar de secretaris de betrokkene bij naam had genoemd.

De andere voorstellen die overgenomen werden, hadden betrekking op de herschikking van de altaren en de broederschappen, het wekelijks preken, de uitvoering van de stichtingen, het onderhoud van de kerk via de afdracht van de soldij zonder misbruik, het correct bijhouden van de parochieregisters, het hospitaal en het plechtig begeleiden van het *viaticum*. Hieraan voegde Triest nog enkele artikelen toe, namelijk over het onderricht van de catechismus, de verplichting het Kasteel van bijzitten, echtbrekers, hoerenlopers, publieke vrouwen te zuiveren, het bestemmen van een stukje van het kerkhof tot begraafplaats voor niet-gedoopte kinderen en het opdragen van de kerkelijke diensten op de vastgestelde uren.

De richtlijn moest echter worden herzien omdat de bisschop zijn gezag te buiten was gegaan, terwijl het financieel wanbeheer en de weinig plichtsbewuste geestelijken doortastender maatregelen vroegen. De tweede versie van de richtlijn van 27 oktober 1635 bevat niet langer het artikel over het militair hospitaal. Het was Triest duidelijk gemaakt dat hij er geen gezag had. Nieuwe arti-

30 M. CLOET, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*, Leuven, 1968, p. 19-20.

31 RAG, Fonds Gent, 49.

kels bepaalden dat de kapelaan-majoor en de secretaris van de bisschop alle rekeningen vanaf 1622 tot 1635 zouden onderzoeken en alle oneigenlijke uitgaven signaleren, dat bekwame en godvrezende personen als beheerder en majordomus van de kerk moesten worden aangesteld en dat de kapelaans hun taken correct moesten uitvoeren. De sermoenen moesten niet meer plaatsvinden naar analogie met het systeem dat de vicaris-generaal in de vestingen van Antwerpen en Kamerijk had opgelegd, maar elke zondag. Het bijwonen van de catechismus moest aantrekkelijker worden gemaakt door het uitdelen van prijzen. Verder zijn er kleinere aanvullingen die de voorschriften strenger of preciezer maken. Aan het verbod kerkbenodigdheden buiten de kerk te gebruiken werd de straf van interdict, m.a.w. de schorsing van alle kerkelijke diensten gekoppeld. Aan de verplichting alle stichtingen uit te voeren werd toegevoegd dat indien de dotatie te gering was, de bisschop de verplichtingen kon beperken. Het *viaticum* mocht niet zonder de 'vereiste' plechtigheid buiten de kerk worden gebracht. Het bijhouden van de parochieregisters moest gebeuren volgens de richtlijnen van het bisdom "waarover allen moeten beschikken", aldus de toevoeging.

De toevoegingen aan het eerste ontwerp zowel als aan het tweede, waarvan secretaris Guyart uitdrukkelijk vermeldde dat het in opdracht van zijn werkgever was opgesteld, zijn illustratief voor de bekommernissen van Triest: het belang van het verspreiden van de kennis van de leer door preken en het onderwijzen van de catechismus, een correct financieel beheer, zowel op het stuk van de boekhouding, de aanwending van de middelen als het respecteren van de stichtingen, eerbied voor de eredienst en leven volgens de katholieke huwelijkswetten. Een derde versie, eveneens op 27 oktober 1635 gedateerd, was wellicht nodig omdat de vele aanvullingen en correcties de leesbaarheid bemoeilijkten.

Deze drie versies van de richtlijnen na de inspectie van 12 april 1635, die ontegensprekelijk Triests opvattingen weerspiegelden, heeft de bisschop nog eens nauwgezet nagezien en er eigenhandig zaken aan verbeterd of toegevoegd. Bij de eerste voegde hij slechts enkele maar veelbetekenende woorden toe. In het artikel waarin

de kapelaan-majoor de opdracht kreeg te zorgen dat al wie er een bijzit op na hield, echtbrekers en hoerenlopers en alle publieke vrouwen uit het Kasteel verwijderd werden, voegde hij toe dat ook exorcisten (duivelbezweerders), verdachten van ketterij en van jodendom (judaïsme) en godslasteraars moesten worden verbannen. Om alle misverstanden over de verantwoordelijken voor het financieel beheer te vermijden, veranderde de kerkvorst in de tweede versie de klassieke termen voor de beheerders in de termen die in gebruik waren in het Kasteel.³² Verder duidde hij heel precies aan wie verantwoordelijk was voor het beheren van het geld bestemd voor het onderhoud van de kerk. Aan het verbod iets van dit geld voor iets anders dan voor de kerk en de eredienst uit te geven, voegde Triest toe dat hierop excommunicatie of andere strafmaatregelen stonden. De derde versie bevat al deze aanvullingen en correcties, maar is opnieuw eigenhandig geamendeerd door de bisschop om opnieuw zo precies mogelijk te zijn. Bij de bepaling dat op zondag gepreekt moest worden en de catechismus onderwezen, somde Triest alle feestdagen op waarop dit eveneens moest gebeuren.

De inspectie op 11 juni 1642 verliep op dezelfde wijze, maar de richtlijn kwam gemakkelijker tot stand. Behalve de materies die bij de ondervraging aan bod kwamen, werden ook punten opgenomen waarop de ondervraagden spontaan wezen, zoals de saaie en veel te lange preken en de weinig eerbiedige houding van de geestelijken tijdens de processies. Opnieuw legde Triest een grote nadruk op een correcte betaling aan de kerk, op een dito uitvoering van de financiële verplichtingen en op een overzichtelijke boekhouding.

De visitatie van 13 oktober 1648 laat toe weer andere aspecten te belichten. Triest hield gedurende vele jaren een verslagboek bij van zijn visitaties. In dit zogenaamde *itinerarium*, dat door professor Cloet is uitgegeven en daardoor zeer toegankelijk gemaakt,

32 *Cum aedituis* verving hij door *praepositus cum aedituis sive maior domus ut vocant* (art. 3); *aeconomi seu aeditui*, door *praepositus et aedituus sive maior domus* (art. 5); *aedituorum sive praefectorum sacelli*, door *prepositi et aeditui sacelli* (art. 14 en 16).

vermeldde de auteur zelden zijn visitaties van Gentse parochies. Zo is er bijvoorbeeld geen spoor van de visitatie aan het Spaans Kasteel in 1635 of in 1642. Van zijn bezoek op 13 oktober 1648 daarentegen bleven zowel de vragenlijst, het verslag van de visitatie met de antwoorden als de eigenhandige notitie in het *itinerarium* bewaard.³³ Uit de vergelijking van het verslag en de notitie leren we dat secretaris Guyart opschreef wat hij expliciet te horen kreeg zonder enig commentaar toe te voegen, maar dat de bisschop ook op andere zaken lette. Zo noteerde Guyart dat het H. Sacrament, de kapel van de H. Macharius, de sacristie, de doopvont en de gewijde oliën werden geïnspecteerd en alles in goede orde bevonden. Het klopt dat Triest de kerk goed georganiseerd vond en van het nodige voorzien, gezien de zeer geringe middelen van de kerk, maar het kerkgebouw zelf en de kapel van de H. Macharius kregen helemaal geen positieve beoordeling. De visitorator stelde vast dat het eerste in een ellendige staat was en het tweede zo lek als een vergiet. Het regende overal binnen. Niet enkel het uiterlijk van de gebouwen trok zijn aandacht, ook dit van de pastoorsmeid. Hij vond de meid zeer jong en hij was op de hoogte van het feit dat de pastoor vroeger verdacht werd van een gebrek aan zelfbeheersing, iets wat niet uit de antwoorden van de ondervraagden was af te leiden.³⁴ Op de vraag of de pastoor regelmatig biecht hoorde, hadden drie van de vijf ondervraagden bevestigend geantwoord. Toch noteerde Triest in een randnotitie dat de pastoor zelden in de biechtstoel verscheen. Op de vraag of de pastoor de zieken bezocht, was één antwoord uitgesproken negatief, twee positief en twee ontwijkend. De bisschop besloot dat de pastoor het zelden deed. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat hij bij dergelijke uiteenlopende antwoorden nog andere informatiebronnen consulteerde. Hiervoor pleit eveneens dat hij in verband met de catechismus eerst noteerde "Het catechismusonderricht wordt

33 RAG, Bisdom, B 1566 (33.831) en M. CLOET, *Itinerarium visitationum Antonii Triest, Episcopi Gandavensis (1623-1654). De visitatieverslagen van bisschop Triest*, Leuven, 1976 (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, nr. 45), p. 421.

34 Niet alleen hier, maar in alle parochies bleek Triest rond het midden van de 17de eeuw interesse te hebben voor het uiterlijk en de leeftijd van de pastoorsmeiden: M. CLOET, *Het kerkelijk leven*, p. 193-194.

voldoende goed verzorgd”, terwijl hij later in de rand toevoegde: “[de pastoor] geeft nooit catechismus”.

TOT BESLUIT

Ook tegenover de Spaanse militaire parochie nam Antonius Triest zijn taak zeer ter harte. Het maakte voor hem geen verschil uit dat het gros van de bewoners Spanjaarden en militairen waren. Allen waren zijn schapen en hij wist zich voor hen verantwoordelijk. Kennis van de leer, leven volgens de morele normen van de contrareformatorische Kerk was voor hem belangrijk, maar ook dat de Kerk de inkomsten kreeg waarop ze recht had en dat deze correct werden beheerd. De voorschriften van het concilie van Trente waren voor hem allesbehalve dode letter. Zijn ongetwijfeld strenge kant had een grote sociale bewogenheid als keerzijde, zij het dat die ook in dienst van zijn godsdienstige overtuiging stond zoals bij het catechismusonderricht³⁵ of diende om de openbare orde te helpen bewaren.

Uit het verloop van de visitaties en vooral uit het tot stand komen van richtlijnen blijkt eens te meer zijn grote nauwgezetheid, betrokkenheid, kritische zin en zijn goede informatiekanalen.

35 M. CLOET, 'Antoon Triest, prototype', p. 405.

Jacques Mertens

De bevolking van de Zeventien Provinciën
omstreeks 1570.
Demografie met de natte vinger

Tot 1997 werden in het Algemeen Rijksarchief te Brussel een aantal banden bewaard in de verzameling Handschriften/Manuscripts divers onder nr. 381. Het gaat om 11 volumes stukken van diverse aard en tijdstip, die in 1997 aan het Rijksarchief te Brugge overgedragen werden en daar werden opgenomen in de verzameling Aanwinsten. Momenteel zijn de volumes er bekend als “aanwinsten 3956” en beschreven als “stukken betreffende Vlaanderen, Brugge en het Brugse Vrije, 14de-18de eeuw”. Deze beschrijving is correct want heel veel stukken zijn onder de noemer “Vlaanderen, Brugge en het Brugse Vrije” te rangschikken. Toch is er af en toe een stuk dat breder is dan deze omschrijving. Dit is onder meer het geval voor een document, ingebonden in het oude volume 381B, dat reeds mijn aandacht had getrokken tijdens mijn stage in het Algemeen Rijksarchief in 1963. Het gaat om een voorstel van een zekere Christoffel Haghenburgher en dateert van 1577. Het is Hagheburghers bedoeling het Spaans bewind aan de nodige middelen te helpen om de aan de gang zijnde (burger)oorlog te financieren op een voor de bevolking min of meer draaglijke wijze. Daarom gaat hij vanzelfsprekend uit van het (geschatte) haardenaantal per vorstendom om zo te bepalen wat ieder vorstendom op redelijke wijze als last kan dragen. Zijn cijfers zijn derhalve niet meer dan schattingen en dan nog zeer ruwe schattingen met de natte vinger, wellicht soms met een druipnatte vinger. Toch mogen wij aannemen dat de auteur tenminste tot op zekere hoogte de verhoudingen tussen verschillende provincies (vorstendommen) eerbiedigt. Het is ook aan de administratie immers voldoende bekend waar meer en grotere steden aanwezig zijn, waar de bevolkingsdichtheid groter of minder groot is.

1 BRUGGE, *Rijksarchief*, Aanwinsten 3956, 2de volume.

Hoe gaat Haghenburger te werk? Hij begint zijn numerieke gegevens met een overzicht van de volledige Zeventien Provinciën. "Il est vray que les dix-sept provinces de ces Pays-Bas contiennent 208 villes closes lesquelles quotisez lung parmi laultre à 1500 maisons et menages font ensemble maisons 312.000".

"Item lesdits pays contiennent places 150 sans murailles aussy bonnes que villes avecq 6300 villaiges acloses y comprins plusieurs baronnies avecq les appendances de leur ressort qui se quotisent lung parmy laultre à 100 maisons ou menaiges font ensemble maisons 645.000".

"Somma sommarum maisons 957.000"².

Vermits de bedoeling van Haghenburger in de eerste plaats fiscaal is, houdt hij rekening met wie niet zal kunnen bijdragen. Hij schat het aantal doorheen heel het door hem opgestelde document op één derde van het totaal. Dit is een aanvaardbaar en regelmatig voorkomend en door de literatuur bevestigd cijfer³. Zo komt hij op een totaal van 638.000 belastbare haarden. Hierop gaan wij verder niet in omdat wij zijn cijfers alleen voor demografische doeleinden willen benaderen.

Vanzelfsprekend zal men, om een schatting te maken van het volledige bevolkingsaantal, een cijfer met het gemiddeld aantal personen per huishouding moeten bepalen. Dit houdt uiteraard tot op zekere hoogte willekeur en onzekerheid in.

Haghenburger zet zijn uiteenzetting voort met een gelijkaardige berekening per provincie. "En premier le Brabant contient - et mis à la plus grande calculation :

26 villes a 2500 maisons font	66000
718 villaiges, bourgs, bourgades à 100 maisons font	71800
Puis Ravenstein, Dalem, Valckenborch et Limborch avecq leur appendances à	4000
Somma maisons	141800" ⁴

2 BRUGGE, *Rijksarchief*, Aanwinsten 3956, 2de volume, f. 264r.

3 J.A. VAN HOUTTE, *Economische geschiedenis van de Lage Landen, 800-1800*, Haarlem, 1979, p. 111; E. HELIN, 'Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1800', (*Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 5, Haarlem, 1980, p. 173).

4 BRUGGE, *Rijksarchief*, Aanwinsten 3956, 2de volume, f. 267v.

Het spreekt vanzelf dat zo'n - praktisch absolute - simplificatie, namelijk alle steden en dorpen allemaal eenzelfde aantal huizen toe te kennen, onmogelijk met de werkelijkheid kan overeenstemmen. Zo zwaar moeten we er dan nochtans ook weer niet aan tillen. In de statistieken van onze tijd zouden wij eenzelfde techniek kunnen gebruiken. Alleen zou men dan formuleren met "zo veel dorpen met *gemiddeld* zoveel huishoudingen".

Voor iedere omschrijving geeft de auteur op de tegenoverliggende bladzijde nog een andere schatting. Nooit verandert het aantal steden en dorpen, wel wordt de berekening gevoerd met een kleiner aantal huizen voor iedere stad of dorp.

Als wij het totaal geschat door Haghénburger vermenigvuldigen met het gebruikelijke coëfficiënt voor het aantal personen per huishouding (4,5), dan zou de bevolking van de Verenigde Provinciën 4.306.500 personen tellen. Dit cijfer is merkkelijk hoger dan dat geschat door de Venetiaanse ambassadeur Francesco Badoero, die de bevolking schatte op 3.000.000 in 1557 en dat van Ludovico Guicciardini die omstreeks dezelfde tijd een schatting maakte van 3.300.000 inwoners, maar merkkelijk lager dan dat van de hoveling van Margareta van Parma die de bevolking van de Spaanse Nederlanden op tien miljoen schatte.

Wij laten thans een tabel volgen met de gegevens voor iedere provincie : naam, aantal steden, gemiddeld aantal huishoudens, totaal, aantal dorpen, gemiddeld aantal huishoudens, totaal, algemeen totaal. Dan volgen de "minimale" cijfers van huizen per stad en dorp, met opnieuw de minimum-totalen.

Het totaal van 961.900 wijkt weinig af van het door Haghénburger geciteerde globaalcijfer van 957.000.

Het spreekt voor zichzelf dat zulke grove vereenvoudigingen en simplificaties met veel argwaan dienen bekeken te worden. Het is inderdaad meer dan een statistisch verantwoorde vereenvoudiging te stellen dat Vlaanderen 28 "steden" van 2500 huishoudens telt als men bedenkt dat in dit gemiddelde steden als Gent en Brugge met wellicht ongeveer tienduizend huishoudens enerzijds en ook steden als Blankenberge en Oostende met misschien slechts 1000 haarden en Damme en Sluis met een nog veel geringer aantal anderszijds opgenomen zijn. Wij moeten er evenwel reke-

"Provincie"	aantal steden	gemiddeld aantal huishoud.	totaal	aantal dorpen	gem.aant. huis-houdens	totaal	algemeen totaal	algemeen totaal	min.gem. aantal huishoud.	min.gem. aantal huishoud.	totaal	min.alg. totaal
									steden	dorpen		
Brabant	26	2500	66000	718	100	71800	137800		2000	75	105850	
Ravenstein ...							4000	141800			4000	109850
Vlaanderen	28	2500	70000	1184	100	118400	188400	188400	2000	100	118400	174400
Artois	12	1000	12000	850	100	85000	97000	97000	1000	75	75750	75750
Henegouwen	24	1000	24000	950	100	95000	119000	119000	1000	75	95250	95250
Utrecht	5	600	3000	70	100	7000	10000	10000	600	75	8250	8250
Overijssel	8	1000	8000	30	100	3000	11000	11000	1000	75	10250	10250
Mechelen								3000				3000
Friesland	13	1000	13000	490	100	49000	62000	62000	700	75	45850	45850
Gelderland	20	600	15600	350	100	31000 -sic	46600	50600	600	75	38850	38850
Holland	29	2000	58000	460	100	46000	104000	104000	1600	75	80900	80900
Zeeland	8	2000	16000	102	100	10200	26200	26200	1000	75	15650	15650
Luxemburg	20	500	10000	1169	100	116900	126900	126900	500	75	101675	101675
Namen	4	1000	4000	180	100	18000	22000	22000	700	75	16300	16300
totaal "Zeventien	197			6553					961900			775975
Provinciën"							X 4,5	4328550				3491887

ning mee houden dat in een voorstel voor een zo uitgebreid gebied als de Verenigde Provinciën uiteraard vereenvoudigingen voorkomen en dat er voor het bepalen van “gemiddelden” benaderend en sterk vereenvoudigend te werk gegaan wordt. Merkwaardig is evenwel het blijkbaar zeer preciese aantal “steden” en “dorpen”. Ook de graad van verstedelijking lijkt vrij precies als men de vorstendommen onderling vergelijkt. De “terres de promission” van Commynes uit de 15de eeuw, Vlaanderen en Brabant, lijken ook hier de gebieden met de grootste verstedelijking, zowel voor wat betreft het aantal steden als voor wat het gemiddeld aantal haarden per stad betreft.

In hetzelfde volume bevindt zich nog een ander project met dezelfde tendens, maar in scherpere bewoordingen: “Il est trop notoir et plus que public à tout le monde en quelle grandeur et prospérité les pays bas a esté au paravant de la venue des Espagnolz en iceulx n’ayant pas seulement excède en richesse tous aultres Royaulmes et pays, mais ont este le paradis terrestre et le trésor de tous biens et marchandises ensamble la nourriture de toutes et quelconques artifices et manufactures qui sont este mis à decadence par les troubles et seditions qui depuis dix ans encha se sont reputes ausdit pays per les ennemyz et tirans Espaagnolz”, waarbij in een randnota zelfs een berekening wordt gemaakt van de opbrengst die op die manier voor de schatkist kan gegeneerd worden⁵.

De administratie reageert opvallend positief bij monde van Frederic Perrenot⁶. Nog positiever klinkt zijn commentaar op het project van Haghenburgher. Achteraan het project volgt immers een zeer positieve brief van F. Perrenot Champigny:

5 BRUGGE, *Rijksarchief*, Aanwinsten 3956, 2de volume, f. 280 en 282: “le nombre de dix mille paroiches parmy villes et villaiges les estimant à 200 mesnaiges à 300.000 florins par sepmaine et à l’an 15 millions 6 tonneaulx de florins”.

6 Over F. Perrenot, heer van Champagnay, zie N(ationaal) B(iografisch) W(oordenboek), I, kol. 749-753 door M. Van Durme en Biographie nationale, 17, kol. 46-58 door E. Gossart. - over zijn houding tegenover de voorliggende projecten: “il m’est avis que le nouveau centiesme n’agree pas à toutes provinces, mesmes à celle de Flandres, tellement que le moyen de Haghenbucher ni celuy du docteur Michaeli italien que je je vous envoyay depuis, ne se doivent pas abandonner d’autant que l’on peut apporter par mois grandes sommes qui est ce dont notre camp a besoing”. (BRUGGE, *Rijksarchief*, Aanwinsten 3956, 2de volume, f. 288r).

“Monseigneur, je vous envoie les inventions de Christoffel Haghensburcher et consorts qu’il emporte mirablement soient sollicitées, et mises en pratique au plus tost, s’il est possible, signamment pour les difficultez que j’apperçois que il y aurat à trouver argent d’ores en avant puisque nuls moyens ne pourroyent ester plus doux et faciles que ceux-ci . . . Ledit Christoffel s’offre de vous aller trouver à Bruges, ou là où il vous plaira, si vous le trouvez”. De brief vertrekt uit Brussel op 6 november 1577⁷. Men mag dus zonder aarzelen zeggen dat de administratie positief staat tegenover het project.

De gevens van Haghensburger laten in alle geval een grove schatting van de graad van verstedelijking toe. Die is blijkbaar het grootst in Holland, Vlaanderen en Brabant met 29, 28 en 26 steden, met resp. een gemiddelde van 2000, 2500 en 2500 huishoudingen per stad. Henegouwen telt blijkbaar 24 steden maar met gemiddeld slechts 1000 huishoudens. Zeeland heeft veel minder stedelijke agglomeraties (acht), maar blijkbaar is het gemiddeld aantal huishoudingen ook daar 2000. Gelderland en Luxemburg tellen ook vrij veel “steden” (twintig), maar telkens met minder huishoudingen (resp. 600 en 500). Utrecht heeft slechts weinig steden (vijf) met gemiddeld slechts 600 huishoudens. In Artesië, Friesland, Overijssel en Namen tellen de steden (resp. 12, 13, 8 en 4) gemiddeld 1000 huishoudingen.

Voor wat de niet-stedelijke agglomeraties betreft, wordt met een standaardgemiddelde van 100 huishoudingen per agglomeratie gerekend. Opnieuw tellen Vlaanderen en Brabant veel agglomeraties (resp. 1184 en 718), maar Luxemburg telt meer dorpen dan Brabant, namelijk 1169 volgens Haghensburger en meer dan 1400 volgens Grob en Vannérus⁸. Ook Henegouwen en Artesië tellen veel landelijke agglomeraties (resp. 950 en 850), terwijl Holland, Friesland en Gelderland een middenmoot vormen met resp. 460, 490 en 350 huishoudingen per niet-stedelijke agglomeratie. Een eerder gering aantal agglomeraties van dat genre komen voor in

7 BRUGGE, *Rijksarchief, Aanwinsten 3956*, 2de volume, f. 288r.

8 J. GROB en J. VANNERUS, *Dénombrements des feux des Duché de Luxembourg et Comté de Chiny*, t.I. *Documents fiscaux de 1306 à 1537*, Brussel, 1921.

Namen, Zeeland, Utrecht en Overijssel met resp. 180, 102, 70 en 30 huishoudingen.

Uit deze gegevens mag men met een grote korrel zout en zeer hypothetisch stellen dat de bevolkingsdichtheid waarschijnlijk het grootst is in Vlaanderen en Brabant. Ook Holland, Artesië en Henegouwen zijn vrij dichtbevolkt. Minder bevolkt zijn Friesland, Gelderland en Luxemburg. Eerder dun bevolkt zouden Zeeland, Namen, Utrecht en Overijssel kunnen zijn. Deze resultaten kunnen de toetsing met de gegevens verzameld door N.J.G. Pounds voor de zuidelijke Nederlanden vrij goed doorstaan, met enige nuancering voor Artesië en Luxemburg, volgens laatstgenoemde wat minder bevolkt⁹.

De verhoudingen tussen een aantal van de hier besproken vorstendommen blijkt ook uit volgende passus voorkomend in de resolutieboeken van het Brugse Vrije: "Als int jaer XV^CLI ghe-daen was aldaer Vlaendre betaelde croonen als Brabant betaelde guldens; Hollant betaelde ten zelve tijde deen helft dat Brabant gaf ende es nu zeere ghemindert hoewel tzelve lant van Hollant so ooc doet Brabant van daghe te daghe verrijct ende Vlaendre declineert; Henegauwe betaelde vierde van Brabant; zo ooc dede Arthois; Zelant twee vijfste deelen van Brabant; Utrecht een vijfste van Brabant; Rijssle, Douway ende Orchies een derde meer dan Zeelant welke oude maniere van doene alsnu gheheel gheinverteert es ende al gheleit up de crupe van Vlaendre die gheen gouverneur en heeft omme tzelve lant te supporten ofte excuseren"¹⁰. Een rangschikking naar belang van de vorstendommen is hier: Vlaanderen en Brabant, Holland, Henegouwen en Artesië, Zeeland en Utrecht. Spijtig genoeg wordt niet vergeleken met Luxemburg, Gelderland of Friesland.

Kunnen wij deze grove impressionistische en praktisch cijferloze indeling toetsen aan bronnen en gegevens die cijfers verstrekken? Soms kunnen wij op basis van de beschikbare cijfers - veelal schattingen - per "provincie" (vorstendom) het aantal haarden per km² bepalen. Het is evenwel merkwaardig hoe meestal, alle

9 N.J.G. POUNDS, 'Population and settlement in the low countries and northern France in the later middle ages', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 2 (1971), p. 369-402.

10 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije, Registers 25, f. 84v.

belangrijke studies ten spijt, een schijnbaar eenvoudig gegeven als de totale oppervlakte van een vorstendom onbekend is.

“Voor de tijd tot en met de 16de eeuw is ons inzicht in de demografische ontwikkeling beperkt. Bovendien is het bronnenmateriaal zeer ongelijkmatig verdeeld over de regio's, zodat frequent tot gewaagde extrapolaties moet worden overgegaan”, zo stellen E. Scholliers en Chr. Vandenbroeke terecht. “Door de onvolledigheid van de bronnen, vooral voor de oudste perioden, kunnen we slechts een fragmentarisch overzicht geven en moeten we de bespreking tot enkele streken of lokaliteiten beperken. Vooral voor de oudste taxaties zijn we haast uitsluitend aangewezen op enkele waarden voor Brabant, Frans-Vlaanderen en Henegouwen. Meer globale inzichten kunnen pas vanaf de 16de eeuw worden samengesteld.”¹¹

Een meer globale benadering van het bevolkingscijfer der Nederlanden - Verenigde Provinciën - werd gedaan door J.A. Van Houtte¹². Voor Friesland zou de bevolking in 1514 ongeveer 75000 inwoners geweest zijn. In de kasselrij Oudenaarde was de bevolkingsdichtheid 47 per km², iets groter dan die van Brabant en Henegouwen - 44 per km² in 1526 en 1540 - en de 40 van Holland. Dezelfde auteur vermeldt voor die periode een bevolkingsdichtheid van 22 per km² voor Friesland en nauwelijks 5,5 per km² voor Luxemburg. Voor Mechelen heeft Van Houtte 3860 belastbare huishoudingen gevonden, terwijl onze bron het cijfer 3000 geeft. Iedere vergelijking is onmogelijk en in alle geval niet accuraat zolang wij de juiste oppervlakte van ieder vorstendom niet kennen.

Op basis van de gegevens van Cuvelier kunnen wij ons - zo wordt algemeen aanvaard - een vrij goed beeld vormen van de Brabantse bevolking ca. 1530. De ongeveer 100.000 haarden bij Cuvelier¹³ kunnen de vergelijking doorstaan met de schatting tussen 109.850 en 141.800 van Haghenburger. Gelet op de vergelijkbare welvaart

11 E. SCHOLLIERS en Chr. VANDENBROEKE, 'Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden', (*Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 5, Haarlem, 1980, p. 253-254.

12 J.A. VAN HOUTTE, *Economische geschiedenis*, p. 108-120.

13 J. CUVELIER, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècle)*, Brussel, 1912, p. 487.

en evolutie van Vlaanderen lijkt ook voor dat vorstendom een cijfer tussen 174.400 en 188.400 aanvaardbaar. Herinneren wij eraan dat Dhondt het aantal "landelijke" haarden voor Brabant in 1472 op 57.094 en voor Vlaanderen op 73.938 in 1496 bepaalde¹⁴. De verhouding tussen beide vorstendommen blijft dus ongeveer dezelfde (1/1,3), in alle geval tussen de "landelijke" agglomeraties enerzijds en de totalen anderszijds. De tellingen uitgegeven door Grob en Vannérus zijn aan grotere terughoudendheid onderworpen. Inderdaad weigerden heel wat heren en hun onderhorigen het aantal haarden mee te delen "les aucuns disans non estre du pays, les autres s'en voulans tenir por exemps". De ontvangers zelf signaleren dat niet steeds hetzelfde aantal en dezelfde agglomeraties vermeld worden en het blijkt dat dorpen met horigen - dus niet noodzakelijk met armen gelijkgesteld - voor die horige huishoudingen slechts de helft betaalden ("Mammeren, 2 mesnaiges francs et 28 de serfs valent 16 mesnaiges")¹⁵. Aldus werd het aantal huishoudingen voor Mammer van 30 naar 16 teruggebracht. Wij signaleerden boven dat bovendien een aantal heerlijkheden radicaal weigerden om mee bij te dragen. In het licht van deze kennis mag het totnogtoe aanvaarde cijfer van 15.500 voor Luxemburg in het begin van de 16de eeuw drastisch verhoogd worden¹⁶. Bovendien kunnen wij ons afvragen of ook het aantal haarden in de andere vorstendommen in sommige gevallen moet aangepast worden, vooral daar waar nog "horigen" onder de bevolking waren. Hoe dan ook, men zal wellicht in deze opgaven eerder naar onder dan naar boven overdreven hebben. Arnould berekende het aantal "bonnes villes" in Henegouwen op 21, terwijl Haghenger 24 opgeeft. De cijfers voor de plattelandsagglomeraties zijn ongeveer 600 bij Arnould¹⁷ en 950 bij Haghenger. Voor Overijssel geeft Slicher van Bath een inwonersaantal van 53.000 in 1475 en

14 C. CIPOLLA, J. DHONDT, M. POSTAN en Ph. WOLFF, *Anthropologie et démographie. Moyen Age. Rapport collectif*, Parijs, 1950, p. 63.

15 J. GROB en J. VANNERUS, *Dénombrements des feux*, t.I. *Documents fiscaux de 1306 à 1537*, p. 166, 67 en 99.

16 C. CIPOLLA, J. DHONDT, M. POSTAN en Ph. WOLFF, *Anthropologie et démographie*, p. 63.

17 M.A. ARNOULD, *Les dénombrements de foyers dans le comté de Hainaut (XIV-XVIIe siècle)*. Brussel, 1956, p. 307 en 313. Zie ook p. 453-454, waar 22 steden worden opgesomd in 1469.

van 71.000 in 1675, wat met ongeveer 11780 en 15780 haarden kan overeenstemmen¹⁸. Hier lijkt de schatting van Hagheburger niet overdreven. Voor Holland schat Van der Woude het inwonersaantal van Holland in 1514 op 275.000¹⁹ of naar algemeen wordt aanvaard 61.100 haarden. Faber van zijn kant berekent de inwoners van Friesland in 1511 op 75.000 tot 80.000 of ongeveer 17.000 haarden²⁰. Bij Haghenburger liggen de cijfers merkbaar hoger: x 1,5 voor Holland en x 3 voor Friesland. Het is moeilijk te aanvaarden dat het aantal haarden in de halve eeuw tussen de schattingen van Van der Woude en vooral van Faber enerzijds en die van Haghenburger anderszijds zo spectaculair zou gestegen zijn, alhoewel Van der Woude zelf opmerkt: "in Holland en Friesland was er een sterke bevolkingsgroei in de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw"²¹.

In deel 4 van de (Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden schreven W.P. Blockmans, G. Pieters, W. Prevenier en R.W.M. van Schaik een gedetailleerd en zeer grondig hoofdstuk "Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500"²². Daarin komen zij tot een geraamd bevolkingscijfer voor de Nederlanden omstreeks 1470 op ruim 2.600.000 inwoners, met inbegrip van het prinsbisdom Luik.

A.M. Van der Woude berekende het inwonersaantal van de noordelijke Nederlanden in 1800 op 2,1 miljoen. Ca. 1550 zouden deze noordelijke provincies 1,2 à 1,3 miljoen inwoners hebben geteld²³. De bevolking van de zuidelijke Nederlanden mag ca. 1800 wel-

18 J.A. FABER, H.K. ROESSING, B.H. SLICHER VAN BATH, A.M. VAN DER WOUDE en H.J. VAN XANTEN, 'Population changes and economic developments in the Netherlands: a historical survey'. *A(fdeling) A(grarische) G(eschiedenis) Landbouwuiversiteit Wageningen. Bijdragen* 12, Wageningen, 1965, p. 47-113, vooral p. 74.

19 *Ibidem*, p. 50.

20 *Ibidem*, p. 63.

21 A.M. VAN DER WOUDE, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden', in: (*Nieuwe*) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 5, Haarlem, 1980, p. 133.

22 W.P. BLOCKMANS, G. PIETERS, W. PREVENIER en R.W.M. VAN SCHAİK, 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500', in: (*Nieuwe*) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 4, Haarlem, 1980, p. 44-45 (2.563.000 + 64.000 inwoners behorend tot de clerus, p. 43).

23 A.M. VAN DER WOUDE, 'Demografische ontwikkeling', p. 123-125 en 134.

licht op ruim 3 miljoen geschat worden. Wij weten dat de groei tussen 1469 en 1740 eerder twijfelachtig was en zeker onderhevig aan conjuncturele storingen maar de grote druk op de bevolking begon pas met het hongerjaar 1566, dat gevolgd werd door allerlei uitpattingen, opeisingen en plunderingen van de soldateska²⁴. De periode tussen 1469 en 1566 was echter veel rustiger en, alhoewel zij getroffen werd door enkele epidemies en hongermomenten, is in die periode een jaarlijkse groei van 7 per duizend (wat zou neerkomen op een verdubbeling van de bevolking bij een constant groeicijfer) niet onmogelijk. Met een jaarlijkse groei van ongeveer 3 per duizend mag men het bevolkingscijfer bij constante groei vermenigvuldigen met ongeveer 1,5, wat ons, vertrekkend van de berekeningen van Blockmans, Pieters, Prevenier en van Schaik bij 3.900.000 brengt. Dit cijfer ligt perfect tussen beide uitersten van Haghensburger en is misschien realistischer dan wij op het eerste gezicht geneigd zijn te geloven. Is dit misschien de reden waarom de hoge echelons van de administratie het plan niet als een complete luchtbel beschouwen?

24 E. HELIN, 'Demografische ontwikkeling', p. 173-174.

Het theologisch onderricht in het Brugse seminarie in de 18de eeuw

In deze Handelingen kreeg de priesteropleiding in het oude bisdom Ieper al veel aandacht¹. Dit diocees speelde immers een pioniersrol op dit vlak. Zijn eerste bisschop, Martinus Rythovius (1561-1583), ondertekende mee het seminariedecreet van het concilie van Trente (15 juli 1563) en opende ten laatste in de lente van 1565 een seminarie - een primeur voor ons land en één der eerste in de *Catholica*. Vergeleken daarmee hinkte Brugge achterop. Dit verklaart allicht mede waarom het Brugse seminarie hier vrijwel genegeerd werd². Pogingen van bisschop Petrus de Corte (1562-1567) om in de zomer van 1565 een seminarie op te richten werden gedwarsboomd door het Sint-Donaaskapittel. Zijn opvolger Remigius Drioux (1569-1594) kon in juni 1571 wel een seminarie openen in de Ridderstraat, maar in de praktijk was dit een kleinseminarie, terwijl in Ieper al theologie gedoceerd werd. Beide seminaries werden na de calvinistische coup in 1578 gesloten. Terwijl bisschop Petrus Simons (1584-1605) het seminarie in Ieper al vanaf 1586 kon heropenen, trappelden Drioux en zijn opvolger Mathias Lambrecht (1596-1602) ter plaatse. Pas in 1611, onder Carolus-Philippus de Rodoan (1604-1616), heropende het Brugse seminarie zijn deuren, maar anders dan het seminarie in Ieper, dat al snel financiële stabiliteit ver-

1. P. DECLERCK, 'De Priesteropleiding in het bisdom Ieper (1565-1626)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Emulation te Brugge*, 100 (1963), p. 7-67; IDEM, 'De priesteropleiding in het bisdom Ieper (1626-1713)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Emulation te Brugge*, 105 (1968), p. 7, 13-14.
2. Nochtans was de auteur van de net vermelde artikelen, kan. Paul Declerck, president en archivaris van het Grootseminarie en bestuurslid van ons Genootschap (S. VRIELINCK & R. VAN EENOO, *Ijveren voor Geschiedenis. 150 Jaar Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge*, Brugge, 1989, p. 127). Naast de ambitieuze, maar onafgewerkte *Histoire du Séminaire de Bruges* van kan. A[rthur] C[arolus] DE SCHREVEL (2 dln., Brugge, 1883-1895) - ook jaargang 33 & 37 (1883 & 1888) van deze Handelingen - verscheen enkel: F.-H. D'HOOP, 'Quelques documents relatifs à l'ancien Séminaire de Bruges', in: *Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'Histoire et des Antiquités de la Flandre*, 2de reeks, 13 (1864-1865), p. 339-376.

wierf, had zijn Brugse tegenhanger continu met geldgebrek te kampen. Omdat ook de tucht en het studiepeil niet voldeden, besloot bisschop Servatius de Quinckere (1630-1639) begin 1632 zijn seminarie op te doeken en de theologanten naar Leuven te sturen³. Door protest van president Christianus vanden Berghe en het Sint-Donaaskapittel sleepte de zaak aan tot 1639, maar daarna werden 80 jaar lang - spijs aanmaningen uit Rome - geen priesters meer in Brugge gevormd. Seminaristen uit dit bisdom konden trouwens ook studeren in het seminarie de la Torre in Dowai (Douai), waar zes beurzen voor theologanten waren gesticht⁴.

EEN NIEUWE START

Bisschop Henricus Josephus van Susteren (1716-1742) nam geen genoegen met deze situatie en begon vanaf zijn benoeming in 1714 met het herstel van het oude seminarie in de Ridderstraat, het Sint-Patriciushuis. Pas twee jaar later kon hij bezit nemen van zijn zetel, maar dit belette hem niet het gebouw al snel uit te breiden met het aanpalende huis, dat door de president bewoond werd, en het op eigen kosten te meubileren. Begin 1719 richtte hij de door Rome gevraagde theologale prebende in het Sint-Donaaskapittel op, waarvan de titularis de cursus in de H.Schrift zou doceren. Zo kon het seminarie op 16 oktober 1719 weer van start gaan. De lessen werden verzorgd door de president, kanunnik Augustinus van Vyve (°1662-+1749), die belast was met de cursus catechese, theoloogal Balduinus Siboons (°1665-+1731) en

- 3 Ook de Gentse bisschop Antonius Triest (van 1617 tot 1622 bisschop van Brugge) hief zijn theologicum op en zond de studenten naar de universiteit. Zijn opvolgers Franciscus van Horenbeke (1677-1679) en Albertus de Hornes (1681-1694) herstelden het seminarie (J. ROEGIERS & A. DE WINTER, 'De priesteropleiding', in: M. CLOET (red.), *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, p. 143-144). De seminaries volgden de kloosterachtige dagorde van de universitaire pedagogieën (M. DEREZ, 'Het onderwijslandschap: vier kostscholen en een huis voor de kunsten', in: G. VANPAEMEL, K. SMEYERS, A. SMETS & D. VAN DER MEYDEN (red.), *Ex cathedra. Leuvense collegedictaten van de 16de tot de 18de eeuw*, Leuven, 2012, p. 51).
- 4 A.C. DE SCHREVEL, o.c., dl.2, p. 59-280; M. THERRY, 'De priesteropleiding', in: M. CLOET (red.), *Het bisdom Brugge (1559-1984). Bisschoppen, priesters, gelovigen*, Brugge, 1984, p. 95-96; zie ook: BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief* (verder afgekort: BAB), C502.

de dominicanen Gerardus de Keysere en Guillielmus de Buysere. Dit laatste was mogelijk door een stichting van de Brugse dominicaan Joannes de Witte (1475-1540), van 1517 tot 1525 bisschop van Cuba, die bij testament in zijn geboortestad een leerstoel Grieks en Latijn en een leerstoel theologie oprichtte⁵. In de periode dat het Brugse seminarie in de 17de eeuw bestond, doceerden er ook predikheren (allicht resp. moraaltheologie en dogmatiek). Hun filosofische opleiding kregen de seminaristen, net als hun collega's in Ieper en Gent, aan de Artesfaculteiten in Leuven of Dowaii⁶.

Door de snelle toename van het aantal seminaristen - in 1719 al meer dan 30 internen, of ruim het dubbele van de bezetting in de 17de eeuw - ging Van Susteren vanaf 1727 op zoek naar een ander gebouw. Zijn oog viel op het toenmalige "Hof van Pitthem" in de huidige H.-Geeststraat. Dit vervallen gewezen verblijf van de heren van Pittem werd op 15 februari 1738 aangekocht voor 12.500 fl. en nog enkele lasten, en flink verbouwd. In april 1740 was het gebouw klaar en tussen 1758 en 1760 werd nog een vleugel voor reitarianten toegevoegd⁷. Van Susteren, een groot bibliofiel, zorgde ook voor de inrichting van een bibliotheek en wees bij testament het seminarie als erfgenaam aan⁸. Na de uitbreiding

- 5 A.C. DE SCHREVEL, *o.c.*, dl.1, p. 249-285, 366-386; dl.2, p. 43-65; P. DE BAETS, 'Een Cubaanse kijk op Jan de Witte', in: *Biekorf*, 105 (2005), p. 348-350.
- 6 M. THERRY, *a.c.*, p. 97-98; A.C. DE SCHREVEL, *o.c.*, dl.2, p. 394-399. Zie ook: G. DEHON, *L'université de Douai dans la tourmente (1635-1765). Heurs et malheurs de la Faculté des Arts*, Villeneuve d'Ascq, 1998 (recensie door M. CLOET in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 137 (2000), p. 306-306); J. ROEGIERS, 'Het Leuvense artesonderwijs 1426-1797: leerstof en onderwijsmethode', in: G. VANPAEMEL, K. SMEYERS, A. SMETS & D. VAN DER MEYDEN (red.), *o.c.*, p. 35-45; M. DEREZ, *a.c.*, p. 47-71. Een aantal diploma's en getuigschriften van universitaire studies van Brugse seminaristen zijn bewaard in: BAB, D99-100.
- 7 B. JANSSENS DE BISTHOVEN, 'De priesteropleiding in de 18de eeuw', in: M. CLOET (red.), *Het bisdom Brugge*, p. 209; D. VAN BELLEGHEM, *Hof van Pitthem - Bisschopshuis*, Brugge, 2009, p. 14.
- 8 BAB, B54, f. 229r, 246r-247v; B56, f. 39v-40r, 71v-73r, 115r; A.C. DE SCHREVEL, *o.c.*, dl.2, p. 484-490; B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *a.c.*, p. 207-208; N. LEPLAE, 'Hendrik Jozef van Susteren (1716-1742)', in: M. CLOET (red.), *Het bisdom Brugge*, p. 183. De seminaristen maakten in 1740, bij het zilveren ambtsjubileum van de bisschop, een album (BRUGGE, *Archief Grootseminarie* (verder afgekort: AGSB), S23), met een tekening van de poort van het seminarie (p. 3) en 18 *emblemata* met chronogrammen (p.

telde het gebouw volgens de kroniekschrijver Arnoldus Ocket “*buyten de gemeene plaetzen, als eet-zael, twee gaste-kamers, een zieke kamer, warm-plaetz, kapelle, school, boek-zael, bisschops-kamers, dry kamers voor de leermeesters, en verscheyde schoone kamers voor den president, en vier kamers voor de dienst-booden, ook nog meer dan 40 kamers (...) voor de jonge godsgeleerde*”⁹.

VERSCHUIVINGEN IN HET PROFESSORENKORPS

Al snel na de heropening van het seminarie stelde zich een personeelsprobleem. Na de dood van De Keysere kwam het in 1722 tot een conflict met de stadsmagistraat, dat zich bij de benoeming van diens opvolger Bartholomaeus Termeulen te kort gedaan voelde en prompt de predikheren verbood nog te doceren in het seminarie¹⁰. Om hen te vervangen schakelde Van Susteren seculariëren in¹¹. Terwijl de president en theologaal bij de heropricting Bruggelingen waren, trok hij twee Brabanders als professoren aan, die wel verbonden waren aan het Sint-Donaaskapittel. Het waren de Brusselaar Joannes Franciscus Foppens (1689-1761), sinds 1721 kanunnik in Sint-Donaas, en de Antwerpenaar Cornelius Hyacinthus de Vos (+1754), hoofdkoster van de kathedraal¹². In

4-21). De jaarschriften hingen boven elk venster (“cassijn”) op het gelijkvloers (A.C. DE SCHREVEL, *o.c.*, dl.2, p. 474).

- 9 [A. OCKET], *Gedenk-stukken raekende de parochiekerk S:Salvator in de stad Brugge beginnende van haere eerste stigtinge in de zevende eeuw tot het begin der negenthien-de eeuw* (BAB, 5428), p. 316. Ocket (“Oostende 1763) werd op 5 oktober 1783 aanvaard in het seminarie en op 3 september 1787 tot priester gewijd. Hij was achtereenvolgens onderpastoor in Brugge (Sint-Gillis), coadjutor te Hooglede, onderpastoor in Egem en werd in juni 1797 via *concursum* pastoor van de eerste portie van Sint-Salvator. Na het concordaat was hij pastoor te Oedelem tot zijn dood in 1812 (BAB, B75, 77-82, 87, *passim*; N66; K.PRIEM, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)* Vlaamse Historische Studies, 9, Brugge, 1996, p. 80, 150-151).
- 10 P. DECLERCK, ‘De priesteropleiding in de Mechelse kerkprovincie na Trente (1563-1796)’, in: *Collationes Brugenses et Gandavenses* 13 (1967), p. 86; De Schrevel, *o.c.*, dl.2, p. 435-439.
- 11 Ook in Gent werden de jezuïeten, die er sinds 1704 theologie doceerden, diverse keren (na 1773 definitief) afgelost door seculariëren, zij het niet om financiële redenen (J. ROEGIERS & A. DE WINTER, *o.c.*, p.145-146).
- 12 P. DECLERCK, ‘Priesteropleiding (1563-1796)’, p. 86; F.-H. D’HOOP, *o.c.*, p. 345-346. Foppens werd in 1729 kanunnik in Mechelen. De Vos volgde hem op (BAB, A83, p. 448, 536; A85, p. 23, 510, 512; A86, p. 551; A87, p. 402; [J.F. FOPPENS], *Compendium chronologicum episcoporum Brugensium, necnon praepositorum, decanorum et canonicorum, &c ecclesiae cathedralis S.Donatiani Brugensis*, Brugge, 1731, p. 111).

Tekening van de toegangspoort van het Brugse seminarie met het bisschopswapen van bisschop Henricus Josephus van Susteren en chronogram ter gelegenheid van zijn zilveren ambtsjubileum (1740): "Henrico Josepho Van sUsteren pastorI sUo eX aniMo appLaUDUnt theoLogI" (AGSB, S23, p. 3).

1724 werd het conflict met de stadsmagistraat bijgelegd, zodat beiden – De Vos pas in 1744 – officieel titularissen werden van de door bisschop De Witte gestichte leerstoelen¹³.

Een andere vernieuwing in het professorenkorps was vrij onopvallend, maar had veel impact. Naast de president kwam er een *subpraeses* of *subregens*. In Ieper bestond die functie, waarvan er evenmin als in Brugge een oprichtingsbesluit gekend is, al in de 17de eeuw, maar zeker van 1637 tot 1702 werd dit ambt bekleed door een theologant die nog geen priester was¹⁴. Enkele Ieperse subregenten maakten carrière, zoals Ferdinandus Ignatius Franciscus Proventier (°1699-+1772), die vijf jaar *subpraeses* was vooraleer hij in 1732 oplom tot president¹⁵, en Joannes Bartholomaeus van Roo (°1720-+1797), die kort na zijn priesterwijding (24 september 1740) *subpraeses* werd¹⁶. Ook Petrus Ignatius de Sodt, die zeker *vicepraeses* was van 1774 tot 1778¹⁷, en

- 13 A.C. DESCHREVEL, o.c., dl.2, p. 439, n.1. Op 21 mei 1775 vroeg de Brugse stadsthesaurier de toenmalige titularissen van deze leerstoelen, Willibrordus Joris en Joannes Franciscus de Gryse, om het kapitaal van de renten voor deze stichting in ontvangst te nemen (BAB, B68, f.186r).
- 14 P. DECLERCK, 'Priesteropleiding (1626-1713)', p. 33-35. Eind 1732 werd de op 20 september 1732 tot priester gewijde Petrus de Buigne *subpraeses*. Bij afwezigheid was zijn vervanger de *praefectus humanistarum*, vanaf juli 1733 Joannes Ludovicus de Baenst, die op 18 december 1734 gewijd werd (BAB, Y90, p. 26; Y93).
- 15 BAB, Y90, p. 26; R. HERPELINCK, *Het bisdom Ieper (1762-1789)*, Roeselare, 1991, p. 72, 98.
- 16 Van Roo's biograaf, de ex-jezuïet Benedictus de Pa(e)uw, noteert: "Men maakte hem Onderpresident van 't Bisschoppelyk Seminarie, alwaer hy ruym zoo veel voedzel vond voor zynen ziel-iver, als hy elders zoude gevonden hebben: aengezien hem daer ten deele de zorg bevolen was van een groot getal jonge Heeren, die naderhand zouden zyn zo veele werklieden in den geestelyken Wyngaerd, en aen wie hy, door vermaen en voorbeeld, moest dienen tot iver-inboezemer, en tot onderwyzer van de manier om, na den eysch der H.Kerke, tot Gods glorie en 's naestens zaligheid, dien iver met vrugt werkstellig te maeken." (*Leven van den zeer eerweerdigen Heer Joannes Bartholomaeus VAN ROO, Kanonik Gradueel en Aertspriester der Katedraele Kerke tot Yper (Ieper, [1797])*, p. 94). Van Roo gaf ook geestelijke leiding aan andere gelovigen. "Aldus den iver, die tot alsdan besloten was geweest binnen de muren van 't Bisschoppelyk Seminarie, en geen ander voorwerp had gehad als de jonge Heeren, die'er woonden, stelde zig buyten die paelen ..." (*ibid.*, p. 95).
- 17 De Sodt (°Beveren-IJzer, ca. 1744-+Ieper 1824) werd op 4 april 1772 tot priester gewijd. In 1781 nam hij de prebende over van Jacobus Dionysius Houcke, sinds 1772 president van het seminarie. Hij was 43 jaar pastoor van de Sint-Pietersparochie in Ieper (BAB, Y74, f. 76v; Y78, 31 mei 1774, 26 mei 1775 & 13 mei 1778; N66).

de laatste subregent Franciscus Winnocus Mackereel verwier-
ven duidelijk gezag¹⁸.

De eerste Brugse *subregens* was mogelijk Cornelius Hyacinthus de Vos¹⁹. In 1732 werd Petrus Jacobus Siboons benoemd tot subre-
gent. In 1738 verwierf hij ook één van de vier kleine prebenden in
Sint-Donaas en vanaf 1742 fungeerde hij tegelijk als professor en
theoloog. Op 5 februari 1750 volgde hij de overleden president
Van Vyve op²⁰. Volgens de *relatio status* van bisschop Joannes-
Baptista de Castillion van 14 juni 1746 telde het seminarie naast
de president en vice-president drie professoren, elk met een pre-
bende in Sint-Donaas²¹. Het professorenkorps was toen dus op
volle sterkte, ondanks het dalende studentenaantal tijdens de
Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)²². De Castillion vaar-
digde op 26 februari 1750 een reglement uit, dat hij op 9 april 1750

- 18 Mackereel ("Sint-Winoksbergen 1747-+Krombeke 1824) werd op 4 april 1774 tot pries-
ter gewijd en prompt benoemd tot één van de vijf seculiere regenten in het voorma-
lige jezuïetencollege in Ieper. Hij wordt als *vicepraeses* van het seminarie vermeld van
1782 tot 1794 (BAB, Y70, p. 217, 252; Y74, f. 88r; Y78, 9 oktober 1782; Y79, p. 103; Y80, p.
76, 138, 165; N66; R. HERPELINCK, o.c., p. 98). Bisschop d'Arberg schreef begin 1797 dat
het seminarie wegens ziekte van Houcke bestuurd werd door "*Monsieur Makquerelle
... un homme prudent élevé sous les ailes et dans les principes de son président*" (G.
HOUWEN, 'Carolus Alexander d'Arberg, 18e évêque d'Ypres (1786-1802). Trente
lettres d'exil', in: *Annales du comité Flamand de France*, 62 (2004), p. 66).
- 19 F.-H. D'HOOP, o.c., p. 346, noemt hem "*seminarii vice-praesides*", maar het is niet dui-
delijk op welke bron hij steunt. Zowel in Foppens' *Compendium* (p. 111: "*per plures
annos professor in seminarii episcopali Brugensi*"), als in het onuitgegeven vervolg
van kan. P.L. de Molo (AGSB, S80, p. 15: "*per 32 annos seminarii episcopalis Brugensis
professor eminentissimus*") wordt De Vos enkel vermeld als professor, niet als subre-
gent.
- 20 Zijn benoeming als subregent in 1732 wordt vermeld in zijn begrafenisakte (BRUG-
GE, *Stadsarchief* (verder afgekort: SAB), Doop-, trouw- en begraafboeken, Alge-
meen overlijdensregister 1788, overlijdens van clerici opgetekend door de
aartspriester, 64). Siboons was sinds 20 maart 1730 *major custos* in Sint-Donaas en
priester sinds 3 september 1730 (BAB, B52, f. 108r, 256v; AGSB, S80, p. 311). Bij zijn
benoeming tot president kreeg hij een reeks richtlijnen van bisschop de Castillion
(BAB, B60, tussen f. 11 & 12).
- 21 "... *praeest ut praeses archipresbyter hujus dioceseos, cum adjuncto vice-praeside, et
praelectiones qua theologicis qua scripturistics quotidie habent professores tres, qui
omnes et singuli, cum praeside et vice-praeside sunt canonici ecclesiae cathedralis et
sacrae theologiae licentiati in alma universitate Lovaniensi...*" (BAB, B185/3, p. 13; A.C.
DESCHREVEL, o.c., dl.2, p. 495).
- 22 "*Alit impresentiarium hocce seminarium, ob misera et calamitosa tempora, alumnos
vix triginta*" (BAB, B185/3, 13; A.C. DESCHREVEL, o.c., dl.2, p. 495). Uit de titelpagina's
van de thesesverdedigingen blijkt overigens dat Siboons toen nog altijd theoloogal

voorstelde in het seminarie en waarvan het slothoofdstuk het gezag van de president en vice-president behandelt. Ook in andere kapitels worden hun beider taken opgesomd, bijv. het toezicht op de seminaristen in de metten en vespers (kapittel I, §§6 & 28), de inspectie van de kamers (kapittel I, §10), het opdragen van de mis op zon- en feestdagen (kapittel II, §1) en wekelijkse instructies over de catechese, de sacramentele ritens en de diocesane statuten (kapittel III, §7)²³. Ook het seminarie de la Torre in Dowaaï ontving op 28 april 1783 een nieuw reglement van bisschop Felix Guilielmus Brenart, wat aantoonde dat dit opleidingshuis van belang bleef voor Brugge²⁴. Siboons moet als subregent opgevolgd zijn door Franciscus Josephus van de Poele, die op 29 januari 1751 in deze functie vermeld wordt en in 1760 promoveerde tot theologaal²⁵. De *relatio status* van mei 1753 vermeldt weer een president, een vice-president en drie professoren²⁶. Ook was er nu sprake van een licht priesteroverschot, zodat sommige priesters na hun wijding op kosten van het seminarie daar bleven wonen²⁷.

èn professor was. Ook P. DECLERCK, 'Priesteropleiding (1563-1796)', p. 92, n.105, kent in die jaren enkel Siboons als theologaal en De Vos als professor.

- 23 BAB, B60, tussen f. 20 & 21, f. 34v; A.C. DESCHREVEL, *o.c.*, dl.2, p. 498-524; B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *a.c.*, p. 209-212.
- 24 BAB, B63, f. 109v; B74, f. 199r-203v; A.C. DESCHREVEL, *o.c.*, dl.2, p. 543-546, 550-555. Op vraag van president G. Delebecque schonk het bisdom op 18 december 1784 1.390 fl. voor de bouw van een nieuwe kapel en verhoogde ook de studiebeurzen voor het seminarie de la Torre op 1 januari 1785 (BAB, B75, f. 165v, 174v).
- 25 BAB, B60, f. 141v. Op 8 oktober 1754 celebreerde hij als subregent het huwelijk van zijn petekind in de Sint-Salvatorskerk (SAB, Doop-, trouw- en begraafboeken, Huwelijksregisters Sint-Salvator, eerste portie, 15). Volgens P. Declerck behield hij wellicht dit ambt tot 1765 ('Priesteropleiding (1563-1796)', p. 92, n.105).
- 26 "*sub vigilantissimorum praesidis [Siboons] et vice praesidis [Van de Poele] provida directione, necnon trium atque exemplariter viventium professorum (quorum bini [Van Parys & De Vos] e gremio canonicali ecclesiae cathedralis sunt assumpti, tertio [G.C. De Witte], cui a paucis tempore huiusmodi munus impositum est, expectante locum ipsius quoque meritis debitum)*" (BAB, B185/4, p. 13; A.C. DESCHREVEL, *o.c.*, dl.2, p. 495).
- 27 "... *vani alantur remanentes presbyteri ad curam animarum jam maturi; qui occurrente casu, vices supplent curatorum.*" (BAB, B185/4, p. 13; A.C. DESCHREVEL, *o.c.*, dl.2, p. 525-526). Op 19 december 1746 veroordeelde de officiaal een priester, Balduinus Franciscus Varree, wegens diverse vergrijpen tot 10 jaar opsluiting in het seminarie. Eind 1749 vermaande de Castillion vice-president Siboons dat hij deze geestelijke een streng regime moest opleggen (BAB, B58, f. 136v-137v, 143v-144r; B59, f. 304v-305r; B60, f. 176v; B61, f. 152v).

Van de Poele werd wellicht opgevolgd door Joannes Franciscus de Gryse, die vermeld wordt als professor en subregent bij zijn benoeming tot kapelaan van de H.Bloedkapel in 1767²⁸. Vanaf 1773 zou het ambt van subregent vervuld zijn door Bernardus Josephus Moens, die op 10 juli 1787 plaats ruimde voor Josephus Ignatius Bouvaert²⁹. Na Siboons' dood fungeerde professor Willibrordus Joris als president *ad interim* tot de benoeming van Petrus Jacobus de Pauw (26 februari 1788)³⁰. Toen deze laatste opklom tot deken van het Sint-Donaaskapittel, werd Moens president (16 mei 1791). Hij verving ook de overleden theoloog Van de Poele³¹. Bouvaert werd opgevolgd door Joannes Antonius Buydens, en vanaf 29 september 1791 door Franciscus Verleye, die echter al op 22 november 1794 stierf, amper 29 jaar oud³². Ook al is het in de eerste decennia na 1719 soms onzeker wie het ambt van *subregens* uitoefende, toch staat vast dat deze fungeerde als vice-president, te meer daar de president nog andere taken had³³. Op Bouvaert en Verleye na, die allebei slechts drie jaar in functie bleven, was het ambt van *subregens* meestal een opstap naar dat van theologisch president. Bovendien was de subregent soms tegelijk professor,

28 BAB, B67, f. 90v: "... seminarii episcopalis sub-regenti lectionisq[ue] scripturisticae professori, ...".

29 In een getuigschrift dd. 15 mei 1783 verklaarde bisschop Brenart dat Moens ("Ernengem 1746-+Roeselare 1837) al een tiental jaar ("*a decennio circiter*") professor en vice-president was. In deze laatste functie kreeg hij in 1778 een jaargeld van 70 fl. "*ultra mensam*". Na zijn benoeming tot professor werd dit bedrag opgetrokken tot 135 fl./jaar. Van 1787 tot 1791 was Moens pastoor te Rumbeke en deken van Roeselare. Bouvaert ("Brugge 1759-+Brugge 1808) was tevoren onderpastoor op de Sint-Annaparochie en bleef als subregent ook dit ambt uitoefenen. In 1790 werd hij via *concursus* pastoor op dezelfde parochie (BAB, B71, p. 598, 845; B72, p. 36-37; B74, f. 210v; B76, f. 135r, 138v; B77, f. 90r, 142v; B78, f. 96v, 140r; B79, f. 5v; B99, p. 177, 271; N66; P. DECLERCK, 'Priesteropleiding (1563-1796)', p. 89; K. PRIEM, *o.c.*, p. 150-152).

30 BAB, B77, f. 113r, 115v; N66; B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *a.c.*, p. 210. Zie ook bijlage 1.

31 BAB, B78, f. 44r, 62r. Moens kreeg als president instructies van bisschop Brenart (*ibid.*, tussen f. 61 & 62).

32 In een getuigschrift van 19 mei 1791 schreef Brenart dat Buydens al vier jaar ("*a quadriennio*") professor en vice-president was (BAB, B79, f. 63r). Hij was inderdaad professor sinds 1788, maar werd allicht pas subregent na het vertrek van Bouvaert (BAB, B77, f. 55v; B79, f. 115v, 122r, 127r; B80, f. 211r). Zie ook bijlage 2.

33 Zo waren Van Vyve en Siboons resp. sinds 1720 en 1760 ook aartspriester (zie hun activiteiten in: BAB, F59).

terwijl het professoraat vaak gecumuleerd werd met de functie van theoloog³⁴.

Bij de benoeming van professoren werd geen onderscheid gemaakt tussen theologische vakken. De thesesverdedigingen in het seminarie werden resp. in 1755-1760 en 1761-1762 voorgezeten door Van de Poele en diens opvolger Petrus Jacobus Van Beveren als "*S[acrae] Theologiae professore*". Bisschop Joannes Robertus Caimo schreef op 25 juli 1765 in een aanbevelingsbrief dat De Pauw theologie onderwees in het seminarie, terwijl hij in een getuigschrift op 4 oktober 1769 verklaarde dat Joris al twee jaar dogmatiek doceerde³⁵. Van drie titularissen van de andere leerstoel (Joannes Hubertus Grenier, De Gryse en Buydens) weten we dan weer dat ze les gaven over de H.Schrift³⁶. Blijkbaar doceerde de titularis van de ene leerstoel dus theologische vakken en de andere de H.Schrift. Dit valt ook af te leiden uit de thesesverdedigingen, waarbij de theses over bijbelse thema's verdedigd werden onder het voorzitterschap van De Gryse en Moens³⁷.

HET STUDIEPROGRAMMA AAN HET BRUGSE SEMINARIE

Het seminariereglement van 1750 bevat een hoofdstuk over de dagorde, waaruit blijkt dat er op de meeste lesdagen vanaf 8 uur één lesuur gegeven werd over de H.Schrift (kapittel II, §13), terwijl er om 10.30 en 14 uur twee lessen theologie gedoceerd werden

34 In de gedrukte thesesverdedigingen aan het seminarie worden Van Tienevelt, P.J.Siboons en Van Parys steeds vermeld als theoloogal en professor. Anchemant (in 1730) en Van de Poele (in 1755-1760) worden eerst aangeduid als professor en daarna (resp. vanaf 1732 en 1761) als theoloogal en professor (BRUGGE, *Bibliothecae Grootseminarie* (verder afgekort: BGSB), A12206 II). Zie ook bijlage 3 & 4.

35 BAB, B66, f. 66v: "... in seminario nostro professor constituitur, ubi (...) *summa cum dioecesis utilitate theologiam docet*"; B67, f.176v: "... *jam per biennium dogmata sacra tradit cum notabili dioecesis bono, ...*".

36 Resp. AGSB, S80, p. 71 ("... *Sacrae Scripturae in seminar[io] episcopali professor ...*"); BAB, B67, f.90v. ("... *lectionisq[ue] scripturisticae professori ...*"); AGSB, S80, p. 74 ("... *lectionem scripturisticae obtinet ...*").

37 Wel zijn er pas vanaf 1768 bijbelse theses bewaard, resp. over de Pentateuch (1768), *De progressu Hebraeorum a Josue usque ad Christum* (1771), *Historia sacra a creatioe mundi usque ad captivitatem Babylonicam chronologice proposita* (1776), het Matteüsevangelie (1781) en de *Synopsis historiae sancti evangelii, additis in selectos hujus textus observationibus* (1785) (BGSB, A12206 II).

(kapittel II, §§15 en 21). Afgezien van een half uur zangles om 11.30 uur (kapittel II, §17) ontbreken verdere gegevens over het studieprogramma. Wel werd er volgens het reglement op dinsdag en donderdag slechts één lesuur gedoceerd, dat eventueel vervangen kon worden door een disputationoefening (kapittel III, §6). We beschikken over een reeks met de gedrukte theses die in deze oefeningen aan bod kwamen, met de namen van de professor die de discussie voorzat en de deelnemende studenten³⁸.

Bij de bewaarde theses valt het aandeel van professor De Vos op (24 op een totaal van 74), terwijl, terwijl de theologalen Van Parys en Van de Poele elk negen keer een thesesverdediging voorzaten. Op naam van theoloog Van Tienevelt staan er zes thesesverdedigingen, terwijl president Siboons en Joris er vijf nalieten. Van andere docenten kennen we er slechts enkele, of zelfs helemaal geen. Gemeten aan de duur van hun professoraat springt vooral de score van Van Parys en Van Tienevelt in het oog, met bijna één thesisverdediging per jaar³⁹. Blijkbaar was er een toerbeurt om de disputatie voor te zitten, want op 31 juli 1780 werd deze uitgesteld omdat Moens ziek was⁴⁰. De publieke thesisverdediging, die jaarlijks medio augustus plaatsvond, was het orgelpunt van het schooljaar, waarna de vakantie begon⁴¹. Wat de inhoud van de theses betreft, is het moeilijk om een duidelijk onderscheid te maken tussen theologische disciplines, omdat een oefening soms theses uit meerdere vakken bevatte. Als we van elke thesisverdediging enkel het hoofdvak tellen, dan scoorden vooral moraalthologie (33 theses) en sacramentenleer (23 theses) hoog.

38 BGSB, A12206 II. De reeks loopt van 1723 tot 1785 (zie ook: BAB, C463 en bijlage 2 & 4; vergelijk met: H. DE RIDDER-SYMOENS, 'De praktijk van kennisoverdracht aan de Europese universiteiten voor 1800', in: G. VANPAEMEL, K. SMEYERS, A. SMETS & D. VAN DER MEYDEN (red.), o.c., p. 14-17).

39 Ook theoloog Van Beveren behaalde dit gemiddelde, maar zijn ambtsduur was te kort om relevant te zijn.

40 "*Ratione infirmitatis Erud[itissimi] D.Moens professoris seminarii episcopalis, cujus hoc anno erat praesidens, consensit Ill[ustrissimus] D^s, ut propugnatio publica thesium post ferias instantes differatur.*" (BAB, B72, f. 218v).

41 "*Schola semper vacabit a die examinis post publicas disputationes, usque ad primam Octobris ...*". (reglement 1750, kapittel IV, §1; A.C. DE SCHREVEL, o.c., dl.2, p. 510; vergelijk met: BAB, B73, f. 221v). Brenart woonde ook geregeld het examen bij, bijv. op 18 augustus 1777 en 16 juni 1778 (BAB, B70, p. 16, 432).

Dogmatiek (13 theses) en H.Schrift (5 theses) kwamen veel minder aan bod⁴².

Naast de thesisverdedigingen kennen we een serie collegedictaten, maar deze bestrijken enkel de laatste vier decennia van de 18de eeuw en staan vooral op naam van twee professoren, Van de Poele en Joris⁴³. De oudste twee dateren uit 1766-1767 en 1771-1773⁴⁴. Verder bestaat er een achtdelige reeks dictaten van beide docenten uit 1779-1783. Deze manuscripten zijn ingebonden in identieke lederen banden, waarvan de rug - naar 18de-eeuwse mode met goud bestempeld - de titel *Theologia practica* en een nummer van I tot IX draagt, al ontbreekt deel IV⁴⁵. Een deel van het traktaat over de

- 42 De laatste theses met dogmatiek als hoofdvak dateren van 1758, terwijl we pas bijbelse theses kennen vanaf 1768. De Vos, Anchemant, Siboons, Van Tienevelt, Van Parys, Van de Poele en Joris zaten thesesverdedigingen uit diverse disciplines voor, de andere professoren beperkten zich tot één vak (BCGSB, A12206 II).
- 43 Het is onduidelijk waarom er geen dictaten bewaard zijn uit de eerste halve eeuw na de heroprichting van het seminarie. In de Leuvense Artesfaculteit dateren de meeste bewaarde collegedictaten uit de 17de eeuw (toen het Brugse seminarie gesloten was) en eind 18de eeuw, wat erop zou wijzen dat dicteren toen meer nadruk kreeg (J. ROEGIERS, *a.c.*, p. 39-40; K. SMEYERS, 'De student aan het werk. Hoe collegedictaten tot stand kwamen', in: G. VANPAEMEL, K. SMEYERS, A. SMETS & D. VAN DER MEYDEN (red.), *o.c.*, p. 73).
- 44 *Lectiones de peccatis, de gratia, de justitia et jure in genere* (AGSB, S102). De sacramentis, de novissimis (AGSB, S103). Beide dictaten werden genoteerd door Bartholomaeus Josephus Spruyt (+1779). De perkamenten rug draagt sporen van een oude nummering (resp. 7 en 5). Een nota op de voorkant van het eerste manuscript geeft aan dat het in het huidige seminariearchief belandde via directeur Desiderius Heene (*1808-+1867). Zoals de Leuvense collegedictaten uit de 18de eeuw zijn deze uit het Brugse seminarie opvallend sober. Net als aan de universiteit werd er toen in het seminarie blijkbaar steeds gedoceed in het Latijn (zie ook: H. DE RIDDER-SYMOENS, *a.c.*, p. 19-21; J. ROEGIERS, *a.c.*, p. 39-40; K. SMEYERS, *a.c.*, p. 81; E. COCKX-INDESTEGE, 'Een beschermend omhulsel voor de collegedictaten', in: G. VANPAEMEL, K. SMEYERS, A. SMETS & D. VAN DER MEYDEN (red.), *o.c.*, p. 91-106).
- 45 AGSB, S114-121 (zie bijlage 5). Deel I bevat *De gratia, justificatione et merito* (Van de Poele, 1780) en *De sacrificio missae* (Joris, 1783). Deel II omvat *De actibus humanis* en *De legibus* (Van de Poele, 1782 & 1783). Deel III bevat *De peccatis* (Van de Poele, 1779-1780) en *De temperantia* (Joris, 1779). Deel V is gewijd aan *De justitia et jure* (Van de Poele, 1780-1781). Deel VI bevat *De contractibus* en *De religione vitiisque ei oppositis* (Van de Poele, 1781-1782 & 1782). Deel VII omvat traktaten over de sacramenten, doop, vormsel en eucharistie (Joris, 1782-1783), alsook *De censuris et irregularitate* en *De indulgentiis* van dezelfde docent (beide uit 1780). Deel VIII is gewijd aan de biecht (Joris, 1779-1780). Deel IX beslaat *De sacramento extremae unctionis*, *De sacramento ordinis* en *De sacramento matrimonii* (Joris, 1780-1781). Op basis van de handtekeningen van de studenten kunnen we de scribent identificeren als de Bruggeling Petrus Callewaert (*1757-+1829), die op 21 mei 1785 tot priester werd ge-

H.Mis uit band VII van de serie prijkt ook in een onlangs ontdekt dictaat, dat dateert van net na de crisis rond het seminarie-generaal, maar gedoceed werd door een andere professor⁴⁶. De reeks *Theologia practica* sluit aan bij het curriculum dat sinds 1630 - toen nog in drie jaar - in Ieper gevolgd werd. Vergeleken hiermee ontbrak onder meer christologie, maar in Brugge stond er wel kerkelijk recht op het programma, terwijl kerkgeschiedenis in geen van beide seminaries aan bod kwam⁴⁷. Het traktaat over de godsleer vinden we ook terug in dictaten van Moens, die steunen op de cursus van Van de Poele⁴⁸. Tenslotte kennen we nog enkele collegedictaten uit Ten Duinen⁴⁹. De jongeren in deze abdij kregen zowel les van monniken, bijv. de latere Duinenabt Maurus de Mol

wijd en kapelaan werd in de O.-L.-Vrouwkerk. Van 1819 tot zijn dood was hij rector van de Jeruzalemkapel (BAB, K82, p. 155, 161, 169, 178, 186; N66; J.-B. VAN BAVEGEM, *Het martelaarsboek of heldhaftig gedrag der Belgische geestelijkheid ten tijde der Fransche omwenteling op het einde der achttiende eeuw*, Gent, 1875, p. 200).

- 46 AGSB, S13bis. Dit handschrift bevat het vervolg op het traktaat over de eucharistie (*caput V: De sacrificio missae*), in 1790 gedoceed door Van de Poele en genoteerd door de Eeklonaar Petrus Franciscus Ryffranck, en *De gratia, et justificatione et merito* en *De peccatis* (1789-1790) van dezelfde docent en scribent. Het manuscript werd in 2010 door G. Van Bockstaele ontdekt in het kerkarchief van Borsbeke (Herzele). Ryffranck kreeg eind 1789 de tonsuur, maar ontbreekt in de lijst van bursalen op 24 april 1790 (BAB, B78, f. 84r, 127; K82, p. 203).
- 47 Het Ieperse programma voorzag in het eerste jaar zowel godsleer en fundamentele moraal als christologie, sacramenten in het algemeen en initiatiesacramenten, in het tweede jaar genadeleer, speciale moraal en de overige sacramenten, en in het derde jaar speciale moraal (nl. genade en rechtvaardiging) en dogmatische controversen (P. DECLERCK, 'Priesteropleiding (1626-1713)', p. 14-15, 72-73). In 1769 verlegde bisschop Felix Hubertus de Wavrans (1762-1784) de studieduur tot vier jaar (BAB, Y90, p. 102; zie ook Y159, §6.6).
- 48 AGSB, S127. Dit manuscript telt 187 folio's en bevat traktaten over het H. Oliesel en het wijdingssacrament (Joris, 1776 & 1777), genade en rechtvaardiging (f. 64v: "[e] q[ue]ns tractatus ab amplis[simo] D. Vandepoele, can[onico] theol[ogali] c[om]positus, dictatus e[st] ab erud[ito] D. Moens anno mei cursus 3°. et a nat[ivitate] D[ominimi] 1776.") en godsleer (Moens/Van de Poele, 1776 - *ibid.*, f. 125v). Op basis van de datum van zijn diakenwijding (f. 60v) konden we door vergelijking met de handtekeningen van de wijdelingen in: BAB, K82, p. 134, de scribent identificeren als Joannes Surmont (°Zwevezele 1751-+Brugge 1822).
- 49 AGSB, S130 & 133. Deze ongedateerde handschriften tellen 199 en 546 pagina's en bevatten resp. *De actibus humanis* van Van de Poele (zonder de appendix *Quomodo voluntas nostra ut bona sit conformari debeat voluntati divinae?* bij dit traktaat in: AGSB, S115, p. 254-259) en *De sacramento poenitentiae* (Joris) en *De censuris et irregularitatis cum indulgentiis* (Van de Poele). De scribent was Lucas de Viller (°1739-+1807).

(° 1755-+1799), als de seminarieprofessoren Van de Poele en Joris⁵⁰. Vanaf 2 juni 1780 gaf de leek Petrus Magerman zangles in het seminarie⁵¹. In bijlage 5 hebben we op basis van de bewaarde dictaten het curriculum gereconstrueerd dat op het einde van de 18de eeuw in het seminarie van Brugge in een vierjarige cyclus gevolgd werd.

HET BRUGSE SEMINARIE IN HET OOG VAN DE STORM

Binnen het bestek van dit artikel kunnen we niet dieper ingaan op de bewaarde collegedictaten. Het is wel duidelijk dat zowel de publieke disputaties als de lessen controversiële kwesties, zoals het jansenisme, niet uit de weg gingen⁵². Ook de bisschoppen drukten geregeld hun stempel op het onderricht in het seminarie. Zo gelastte Brenart - blijkbaar wegens de toenmalige crisis - op 21 januari 1785 de professoren om het traktaat over het huwelijk te doceren op de wijze van de Mechelse seminariepresident Petrus Dens (° 1690-+1775)⁵³. Het seminarie ondervond ook de weerslag van het streven van keizer Jozef II (1780-1790) om de priesteropleiding te hervormen. Net als zijn collega's slikte Brenart zijn bezwaren tegen deze plannen in en zond in november 1786 19

- 50 BAB, B69, p. 193; N. HUYGEBART & A. DUBOIS, 'Abbaye des Dunes à Koksijde et à Bruges', in: *Monasticon belge*, III/2, Luik, 1966, p. 442; K. PRIEM, 'De opleiding van de Brugse clerus in 1790', in: *Internationaal Katholiek Tijdschrift Communio*, 15 (1990), p. 318.
- 51 Magerman, een bas in de kathedraal, verving als *magister cantus* Joannes Mestdagh, die deze taak niet meer kon combineren met zijn functies als koster in de H.Bloedkapel en kapelaan in Sint-Donaas (AGSB, S80, p. 435). De gehuwde Magerman werd enkel tot herroeping aangesteld, terwijl bij andere benoemingen in het seminarie geen termijn gold. Hij stierf op 8 mei 1791, 69 jaar oud (BAB, A44, f. 234v; A106; B72, f. 186v).
- 52 Zie de *Theses theologicae de fide, spe, et charitate ac constitutione Unigenitus* (1734) en *Theses theologicae de logis theologicis* (...) *Bulla Unigenitus, censuris et indulgentiis* (1741 & 1749), telkens o.l.v. De Vos (BGSB, A12206 II, p. 200-202, 315-322, 428-430) en *Titulus 4us: De erroribus circa gratiam* in het traktaat *De gratia, et justificatione et merito* van Van de Poele (AGSB, S114, p. 83-94; S127, f. 116v-112v; S113bis, p. 118-128).
- 53 "[Brenart], considerans crism hujus saeculi, ordinavit, ut imposterum professores in seminario episcopali tractatum de matrimonio et impedimentis viva voce alumnis suis explicent, inhaerendo stijlo methodico D.Dens, quem hactenus semper scripto mandandum tradiderunt dictamine" (BAB, B75, f. 179v; vergelijk met: P. DENS, *Tractatus theologici de sacramento extremae unctionis, ordinis, et matrimonii*, Luik, 1781, p. 104-439).

theologanten naar het seminarie-generaal in Leuven⁵⁴. Daar brak al snel chaos uit, maar de Brugse bisschop pleitte zowel zichzelf als zijn seminaristen vrij van de rellen die studenten veroorzaakt hadden. Begin juni 1787, na de ‘kleine Brabantse Omwenteling’ in mei, werd er in Brugge weer les gegeven. Op aanraden van de Leuvense hoogleraar en bibliothecaris Joannes Franciscus van de Velde (°1743-+1823), één van de antijozefistische tenoren, benoemde Brenart trouwens zijn geestesgenoot Buydens als professor en later vice-president⁵⁵. Brenart herhaalde zijn bezwaren in een brief aan de keizer op 12 februari 1789⁵⁶. De *relatio status* van 3 november 1788 stelt dat zowel de bisschop als de docenten en seminaristen niet zouden toelaten dat het seminarie-generaal onder dwang aan hen werd opgelegd⁵⁷. De veroordeling van het onder-

54 K. PRIEM, *o.c.*, p. 35-36. Brenart zond voordien ook twee studenten naar Dowai om hen aan de hervorming te onttrekken, maar de ene had in 1786-1787 een beurs in Brugge en ging mee naar het seminarie-generaal, terwijl de andere later niet meer vermeld wordt. Op 21 mei 1787 meldde Brenart aan Delebecque dat zijn seminarie op 28 april 1787 opgeheven was (BAB, B76, f. 86r, 17v; B77, f. 43r; B. VANDERMEERSCH, *Comme il importe au bien de l’Eglise et de l’Etat ... L’opposition de l’épiscopat “belgique” aux réformes ecclésiastiques de Joseph II (1780-1790)* (Bibliothèque de la Revue d’Histoire ecclésiastique, 94), Louvain-la-Neuve/Leuven, 2010, p. 273-413).

55 Buydens (°Mechelen 1760) was samen met de Mechelse seminariepresident Huleu (°1746-+1815) in 1785 ingetreden bij de karmelieten in Charenton (Frankrijk), maar keerde al snel naar Leuven terug. Op 9 april 1788 volgde hij Moens op als professor in Brugge en begin 1791 behaalde hij de licentie theologie aan de *Alma mater* (AGSB, S80, p. 73-75; BAB, B77, f. 139r; B79, f. 63r; B81, f. 101r; K. PRIEM, *o.c.*, p. 36, 112, n.13).

56 “... mon obéissance ne scauroit envelopper aucun acquiescement à la suppression de l’enseignement de la théologie dans mon séminaire, non plus qu’à la réunion de tout enseignement de cette science dans un séminaire général.” (BAB, B78, f. 24). Begin 1788 protesteerde hij bij minister graaf de Trautmansdorff. De Raad van Vlaanderen beval tot drie keer het seminarie te sluiten, maar Brenart appelleerde bij de Grote Raad te Mechelen (BAB, B77-78, *passim*; K. PRIEM, *o.c.*, p. 36-37; B. VANDERMEERSCH, *o.c.*, p. 345-346, 373-374, 396).

57 “Resistit erectioni huius *Generalis Gymnasi* (...) pro muneri sui episcopalis debito, quantum potuit (...) Interea, non obstantibus nostris, totiusque Nationis Belgicae reclamationibus, et instantissimis repraesentationibus; non obstante generali totius Cleri dicti Gymnasii aversione, eaque invicibili, *sermo Caesaris obtinuit*, et urgere pergit, quasi lex altera Medorum et Persarum. Veritati substituta est violentia: oclusa sunt per apparatus regios seminaria episcopalia. Professoribus sub multa pecuniaria mille scutorum, ceu *pataconum* monetae nostrae, inhibitum est, ne ultra in iis doceant, et theologiae alumnis, ne haec repetant. Quibus insuper mandatum, ut ad praetensium Seminarium Generale indilate sese transferant, sub poena privationis Sacrorum Ordinum, in casu contraventionis. At generosa Belgii juvenutis, Pastorum suorum voci fidelis, hactenus nec minis, nec precibus flecti potuit, ut mandato Regio contra conscientiae suae dictamen acquiesceret.” (BAB, B185/7; A.C. DE SCHREVEL, *o.c.*, dl.2, p. 573-575; B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *o.c.*, p. 209-210). Op 20 januari 1788

wijs aan het seminarie-generaal door de Mechelse aartsbisschop kardinaal de Franckenberg (26 juni 1789) en meer nog de Brabantse Omwenteling bezegelden het lot van deze instelling⁵⁸.

De crisis onder Jozef II viel samen met een langzame daling van het studentenaantal. In 1779-1780 genoten 31 theologanten een beurs aan het Brugse seminarie en waren er samen nog eens 19 studenten te Leuven en Dowaaï. In 1780-1781 waren er zelfs 32 seminaristen in Brugge en 24 universitaireren, maar in 1781-1782 daalde het aantal bursalen tot 27 in Brugge en 23 in Leuven en Dowaaï (resp. 28 en 14 in 1782-1783). In 1783-1784, 1784-1785 en 1786-1787 bleef het aantal bursalen in Brugge telkens steken op 19 (en resp. 15, 18 en 16 in Leuven en Dowaaï)⁵⁹. Omdat in het laatste schooljaar veel lessen waren weggevallen, werd de vakantie voor de meeste studenten geschrapt⁶⁰. Een ander crisissymptoom was dat nieuwe professoren minder gekwalificeerd waren dan tevoren⁶¹. Na de definitieve mislukking van het seminarie-generaal ging het seminarie in Brugge op 21 september 1789 weer van start met 31 theologanten⁶².

tekenden 19 seminaristen een petitie tegen het seminarie-generaal (BAB, B77, tussen f. 114 & 115).

- 58 K. PRIEM, *o.c.*, p. 36-37; J. VAN WALLEGHEM, *Merckenweerdigste voorvallen en daegelijksche gevallen. Brugge 1788* (Brugse Geschiedbronnen uitgegeven door het Gemeentebestuur van Brugge XIII), Brugge, 1984, p. 17, 25-26, 64; IDEM, *Merckenweerdigste voorvallen en daegelijksche gevallen. Brugge 1789* (Brugse Geschiedbronnen uitgegeven door het Gemeentebestuur van Brugge XV), Brugge, 1984, p. 20, 23, 60, 75-76.
- 59 BAB, B72, f. 118-119r, 168; B73, f. 201r-202v; B74, f. 89v-91v, 224v-225r; B75, f. 79v-80r; B76, tussen f. 165 & 166. Volgens de *relatio status* van 30 oktober 1778 telde het seminarie "circiter 40 alumnos", duidelijk een afgerond cijfer (BAB, B185/6; A.C. DE SCHREVEL, *o.c.*, dl.2, p. 549). De lijst met bursalen voor 1778-1779 ontbreekt. Voor 1785-1786 kennen we enkel 18 bursalen in Dowaaï en Leuven (BAB, B76, tussen f. 123 & 124).
- 60 "Ill[ustrissimus] D^s, considerans, quod alumni seminarii sui hoc anno parum studii incubuerint, occasione tumultuum Seminarii Generalis Lovanii, eis majores ferias admit, solis presbyteris indultis vacantiis a 1° 7^{bris} ad 1^{am} 8^{bris}," (BAB, B76, f. 62v).
- 61 Zowel Bouvaert, die eind 1787 de lessen van Van de Poele overnam (BAB, B77, f. 90r), als Verleye hadden enkel de graad van *baccalaureus formatus*, terwijl de vroegere professoren meestal licentiaten waren (BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief* (verder afgekort: ARA), Archief Oude Universiteit Leuven, 476).
- 62 BAB, B78, f. 84. Voor het schooljaar 1789-1790 waren er 26 bursalen in Brugge en 9 in Dowaaï (*ibid.*, f. 127). De *Catalogus (sic) Theologorum 1789* in: AGSB, S13bis, p.173 vermeldt 33 studenten.

Embleem uit het album voor het zilveren ambtsjubileum van bisschop Henricus Josephus van Susteren met de voorgevel van het seminarie en chronogram: “*Ut prosit; nobili Liberalitate nullo aeVo obliteranda Memoriale adificavit*” (AGSB, S23, p. 12). De tekening van de dwarsvleugel van het seminarie is niet erg accuraat (er zijn slechts vier i.p.v. zes rijen vensters te zien). Het chronogram, waarvan het begin zinspeelt op de bisschopsleuze van de prelaat (“*Ut prosim*”), bevat het dubbel van het jaartal 1740.

Intussen dreigde er met de Franse revolutie alweer nieuw gevaar. President Moens kreeg bij zijn aantreden in mei 1791 al meteen te kampen met financiële problemen⁶³. Deze namen wellicht nog toe door de toeloop van gevluchte Franse clerici die in het seminarie onderdak vonden. Eén van hen, Ludovicus Blin, logeerde er in 1791 zes maanden, deels gratis⁶⁴. Nog zeker vijf andere Franse priesters werden in die periode in het seminarie opgevangen⁶⁵. Op 3 juni 1793 werden ook vier studenten uit het seminarie de la Torre in Dowaaï tot de lessen in Brugge toegelaten⁶⁶. Ook de ex-president van het seminarie de la Torre, Guilielmus Delebecque, vond onderdak in het Brugse seminarie, waar hij kennelijk de vacature invulde die ontstaan was door de dood van subregent en professor Verleye⁶⁷. Op 8 oktober 1784 kreeg Moens opdracht vanaf 20 oktober de lessen te hernemen en de seminaristen aan te manen vooraf het kostgeld te betalen⁶⁸. Intussen had ook oud-pastoor en kanunnik Ludovicus-Albertus Caytan zijn intrek genomen in het seminarie, waarvan hij plaatsvervangend ontvanger was⁶⁹. In fe-

63 BAB, B79, f. 88v, 125v.

64 Deze priester van het bisdom Noyon was professor rethorica en filosofie in Dowaaï en kreeg vanaf 6 juni 1791 logies. Begin november keerde hij naar Frankrijk terug (BAB, B79, f. 69r, 91r, 122v; K. PRIEM, o.c., p. 55).

65 BAB, B79, f. 137v, 153v, 173r, 179v.

66 BAB, B80, f. 95r. Eind 1792 had Brenart de jonge priester Petrus de Simpel ("Staden 1767-+Izegem 1813) benoemd tot professor in het seminarie de la Torre om de president te ontlasten (*ibid.*, f. 47r, 55v; B87, f. 11r).

67 Guilielmus Delebecque ("Waaften 1757) weigerde begin 1791 de eed op de *Constitution civile du clergé* en werd in augustus 1791 afgezet. Wel stelde hij nog de jaarlijkse rekeningen van het seminarie de la Torre op voor de periode 1791-1796 en een eindafrekening voor 1796-1802, plus een inventaris van de inboedel (1782). Op 28 januari 1794 werd Delebecque toegelaten in het bisdom Brugge. Hij stierf als pastoor-deken te Kortrijk in 1803 (BAB, B79, f. 33v, 69r, 101v-102v; B80, f. 158r; B82, f. 4v-5r; C502; N66; K. PRIEM, o.c., p. 51, 58, 80-81).

68 "Ordinatum D^e (...) Moens ut cursus theologicus indilate inchoetur, et in 20^{em} hujus [mensis] per circulares convocentur ejusdem seminarii alumni, eos praemonendo de solvendo anticipate trimestri, attento raritate argenti, et annonae caritate, ita tamen ut postea dicti trimestris habeatur ratio." (B80, f. 204v-205r).

69 Op 20 september 1794 kreeg Caytan ("Roeselare 1742-+Brugge 1813) verlof voorlopig in het seminarie in te wonen als *commensalis*. Door zijn afwezigheid werden Moens en later Buydens benoemd tot substituut van de ontvanger, kan. Joannes-Baptista Lebègue (BAB, B80, f. 201r; B81, f. 13, 17v-18r). Caytan was van 1774 tot 1790 pastoor op de derde portie van de O.-L.-Vrouweparochie en sinds eind 1789 kanunnik in de kathedraal. Begin 1795 werden hij en Moens door de Fransen gegijzeld om hen onder druk te zetten. Na zijn aanhouding (9 juli 1799) werd Caytan geïnterneerd in het vroegere seminarie (K. PRIEM, o.c., p. 65, 78, 150-152).

bruari 1795 werd de president twee weken als gijzelaar opgesloten in Dowaaï om de betaling van een militaire contributie af te dwingen. Vanaf september 1796 werd er bezuinigd op de uitgaven voor het personeel, de professoren en de keuken⁷⁰. Uiteindelijk werd het seminarie opgeheven door de wet van 5 frimaire jaar VI (25 november 1797)⁷¹. Hoewel Moens begrip toonde voor beëdigde priesters, werd hij op 16 februari 1798 veroordeeld tot deportatie naar Frans Guyana. Door ziekte strandde hij in Rochefort en daarna op het eiland Ré, waar hij tot mei 1800 vastzat. Tegen de *hardliner* Buydens was op dezelfde dag als tegen Moens een arrestatiebevel uitgevaardigd, maar hij kon onderduiken⁷².

Een aantal onbeëdigden uit het Leiedepartement, seculieren en regulieren, werden geïnterneerd in het vroegere seminarie⁷³. De meesten kwamen uit de bisdommen Brugge en Ieper, en verder uit de diocesen Gent en Doornik. Na hun vrijlating begin 1800 hoopte Ocket weldra “*deze noodwendige kweek-school erstelt te zien (...) Den bouw /:hoewel aenmerkelyk beschaedigt:/ is nog in wezen, en is alleenelyk verpagt; maer de goederen aen dit seminarie behoorende zyn alle verkogt tegen de uytdukkelyke stellingen zelv*

70 Op 28 september 1796 besloten de vicarissen-generaal *sede vacante* o.a. het jaargeld van de staffleden op te schorten, geen noenmaal meer te geven en een meid te ontslaan. Moens zond na een maand nog een meid weg. Op 18 november 1796 kreeg het vicariaat wel klachten dat studenten elders gingen dineren. In februari 1795 had het seminarie al eigendommen verkocht om zijn aandeel (93.972 pond) te kunnen betalen in een gedwongen lening. Moens zelf was getaxeerd op 300 pond (BAB, B81, f. 19v-20r, 163v-164r, 176v-177r, 234r; B271).

71 BAB, S428, p. 316-317; K. PRIEM, o.c., p. 80. Op 16 december 1797 werden nog 17 studiebeurzen voor 1797-1798 vastgelegd (BAB, B81, f. 228v-229r). Boeken en kunstwerken uit afgeschafte kloosters werden verzameld in de *Ecole Centrale* (de vroegere Duinenabdij), maar de bibliotheek van het seminarie wordt hierbij niet vermeld (L. DEVLIEGHER, ‘Inventarissen van het museum van de *Ecole Centrale* te Brugge’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d’Emulation te Brugge*, 119 (1982), p. 65).

72 BAB, B271; C509; L. PRENEEL, ‘De Brugse clerus in de revolutietijd (1794-1802)’, in: M. CLOET (red.), *Het bisdom Brugge*, p. 288-291; K. PRIEM, o.c., p. 65, 77, 80. Buydens had ook contact met d’Arberg (G. HOUWEN, o.c., p. 84). Moens (+1837) werd later pastoor te Rumbeke en Roeselare en deken van Torhout (1809). Buydens (+1838) werd *examinator synodalis* van het district Brugge (1803), pastoor te Brugge (O.-L.-Vrouw), deken van Gistel en Brugge, vicaris-generaal (1810) en opperaalmoezenier (1818-1826) (BAB, N66).

73 BAB, B81, f. 253; BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Franse Hoofdbesturen, nr. 1190B & 1192; K. PRIEM, o.c., p. 80, 90; J. ROEGIERS & A. DE WINTER, o.c., p. 148.

der kerk-rovende wetten der fransche republyk⁷⁴. In 1828 werden de herstellkosten geschat op 346,61 fl. en dacht men het gebouw in twee weken te kunnen inrichten voor 150 studenten⁷⁵. Op 1 oktober 1833 ging in de voormalige Duinenabdij een nieuw seminarie open⁷⁶. Het oude seminarie werd bestemd als bisschopshuis⁷⁷.

VERDIENSTEN VAN HET BRUGSE SEMINARIE

Van Susteren en zijn opvolgers waren meestal tevreden over hun seminarie, waar ze waakten over de orthodoxie. Zo benadrukte de Castillion in de *relatio status* van 1746 dat de professoren verdedigers waren van de onfeilbaarheid en het gezag van de paus⁷⁸. Wel had Brenart op 12 juli 1785 klachten over de tucht en de keuken⁷⁹! De docenten werden vaak al op jonge leeftijd benoemd en werkten soms nadien nog hun eigen studies af⁸⁰. De enige doctor in de

- 74 BAB, S428, p. 316-317. Het gebouw was eerst legerhospitaal en kazerne. Sinds 23 april 1810 stadseigendom, diende het nog voor militaire doeleinden en als medische school (1827-1829). Bij de oprichting van het bisdom Brugge (27 mei 1834) werd het de bisschoppelijke residentie (D. VAN BELLEGHEM, o.c., p. 16, 22).
- 75 M. E[ENGLISH], 'Brugge contra leper - Het Bisschoppelijk Paleis en seminariegebouw', in: *Collationes Brugenses*, 34 (1934), p. 277-283.
- 76 A DENAUX, 'Het Grootseminarie te Brugge 1833-1983', in: IDEM & E. VANDEN BERGHE (red.), *De Duinenabdij (1627-1796) en het Grootseminarie (1833-1983) te Brugge. Bewoners/ Gebouwen/ Kunstpatrimonium*, Tielt, 1984, p. 45-52; K. PRIEM, 'De inrichting van het Brugse Grootseminarie (1833-1886)', in: *In de Steigers*, 15 (2008), p. 123-129; IDEM, *Het Grootseminarie te Brugge. De voormalige Duinenabdij*, Brugge, 2009, p. 8-10.
- 77 Op 13 december 1834 kocht de provincie het pand voor 45.000 frank. Pas op 2 juli 1836 werd het gebouw in gebruik genomen (M. E[ENGLISH], a.c., p. 290-291; D. VAN BELLEGHEM, o.c., p. 22-23).
- 78 "Professores tres (...) ut omnis clerus per universam dioecesim, sunt constitutionum apostolicarum, infallibilitatis et autoritatis pontificiae acerrimi defensores." (BAB, B185/3, p. 13; A.C. DE SCHREVEL, o.c., dl.2, p. 495; zie over dit thema in andere *relationes status*: B. JANSSENS DE BISTHOVEN, a.c., p. 209-210).
- 79 "Admonitus D.Siboons (...) ut invigilet domesticis suis, et notanter Annae culinariae, quatenus portiones sint sufficientes et congruae tam in qualitate, et quantitate, quam in successiva variatione, ut eatenus cessent alumnorum, minime suspectorum, querelae. Dein ut ordinationes vice-praesidis sui manuteneat, et observari faciat; etiam per domesticos: invigilaturum se propius repromisit". (BAB, B86, f. 5v).
- 80 Joris en Buydens waren nog geen 30 jaar bij hun benoeming en promoveerden later tot licentiaat in de theologie. Van de Poele was 45 jaar bij zijn benoeming tot theologiaal, maar verkreeg pas toen de licentie, 20 jaar na het baccalaureaat (AGSB, S80, p. 59-60, 74-75, 298-299; ARA, Archief Oude Universiteit Leuven, 476).

theologie, Delebecque, verzijlde toevallig in Brugge toen zijn eigen seminarie in Dowaaï opgeheven was.

De bezetting van het seminarie varieerde sinds de heroprichting meestal tussen 30 à 40 man⁸¹. Sommige pasgewijde priesters wachtten in het seminarie op een benoeming. Zo verbleven er bij een telling van de Brugse clerus in augustus 1786 negen ambteloze priesters in het seminarie, en bij de afschaffing eind 1797 tien⁸². Wat de herkomst betreft, lijken er weinig studenten te zijn voortgekomen van over de grens met het noorden⁸³. Na de scheiding der Nederlanden bleef er in het bisdom Brugge wel slechts een handvol parochies onder Hollands bewind over⁸⁴.

Over het peil van het onderricht in het seminarie zeggen de bronnen weinig. Van de Poele, die er ruim drie decennia doceerde, was zeker bekwaam⁸⁵. Kanunnik Petrus Ludovicus Franciscus de Molo

81 P. DECLERCK, 'Priesteropleiding (1563-1796)', p. 100; B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *a.c.*, p. 210.

82 ARA, Oostenrijkse Geheime Raad, 702A; [M.J. GAILLIARD], *Memoriale in generationem et generationem*, [1800], p. 24. De scribe van de dictaten in: AGSB, S102-103, B.J.Spruyt, werd op 10 maart 1770 tot priester gewijd, maar ontving tot 1777 een studiebeurs. In oktober 1777 nam hij na zes maanden ontslag als coadjutor in Bovekerke. In februari-maart 1778 was hij coadjutor te Koolkerke. In februari 1779 verleende Brenart hem 100 fl./jaar en belaste hem met preken, biechthoren en catechese in de Sint-Walburgakerk, maar Spruyt stierf nog dat jaar (BAB, B68, f. 6r; B69, p. 143, 297, 337; B70, p. 63, 87, 252, 318, 338; B71, p. 753, 759; B72, p. 17).

83 Op 7 mei 1789 werd bijv. toelating verleend "*Leonardo Deremire Hollando utpote nato in Ter Biesen Dioec[esis] Brug[ensis]*" om in te wonen in het seminarie (BAB, B78, f. 43v), maar behalve in: AGSB, 113bis, p. 173, wordt hij verder niet genoemd. Op de vier priesters in het decanaat Sluis kwamen enkel de pastoors Digmannus Sagers van Sluis ("Oosterhout 1730-1799) en Thomas Breyne van IJzendijke ("Sluis 1749-1801) uit het noorden ([M.J. GAILLIARD], *a.c.*, p. 33). Breyne had in 1766 en 1767 een beurs in Leuven en was in 1769, 1771 en 1773 bursaal in Brugge (BAB, B67, f. 14r, 66r, 161r; B68, f. 61r, 138r). Waar Sagers studeerde, weten we niet.

84 G.A.C. VAN VOOREN, 'De diaspora van het bisdom Brugge. De katholieken in westelijk Staats-Vlaanderen (17de-18de eeuw)', in: M. CLOET (red.), *Het bisdom Brugge*, p. 281-287.

85 Nadat de stadsmagistraat hem de leerstoel De Witte had toegekend (10 april 1754), kreeg hij op 22 april 1754 de toelating om te doceren in het seminarie "*habita sufficienti notitia de ipsius discretione, s[acrae] theologiae ac s[acrarum] literarum peritia, caeterisque qualitatibus ad munus ille rite exercendum*" (B62, f. 83v). Franciscus Josephus van de Poele ("23 januari 1715) was de op twee na jongste van tien kinderen van Petrus en Petronilla van de Poele-Hertoghe (SAB, Doop-, trouw- en begraafboeken, Sint-Salvator, eerste & derde portie).

loofde zijn kennis van theologie, Bijbel en casuïstiek, alsook zijn ijver en orthodoxie, en vond dat zijn dictaten publicatie verdienen⁸⁶. Nochtans had Van de Poele veel last van zijn slechte ogen⁸⁷. Toch bleef hij actief als theoloog en professor tot hij stierf op 26 maart 1791, 76 jaar oud⁸⁸. Daarmee deed hij amper onder voor de Ieperse theoloog Van Roo, die doceerde van 1744 tot zijn overlijden in 1797. Uit een exemplaar van de door Van de Poele voorgezeten thesesverdediging van 16 augustus 1757 dat de Bruggeling bezorgde aan zijn Ieperse collega blijkt trouwens dat ze onderling contact hadden⁸⁹. Volgens Ocket kende het Brugse seminarie drie “*zeer groote godsgeleerde*”, met name Van de Poele en de presidenten Van Vyve en Siboons, maar zelf kreeg hij uiteraard nooit les van de in 1749 gestorven Van Vyve⁹⁰. In aanbevelingsbrieven

- 86 “*theologus et scripturista consummatus ac casuista omni exceptione major, donatus toto vitae curriculo studiis (...) Lectiones theologicas ab ipso in seminario Brugensi dictatae oblongo annorum spatio probant eum fuisse ecclesiasticum omnimodo versatum in sacris litteris et orthodoxia peroptima, harum impressio summopere a multo tempore desideratur ratione laconismi et praecisionis acutissima earumdem bibliotheca hujus seminarii ille manuscripta possidet praetiosissima*” (AGSB, S80, p. 59-61). Van de Poele gaf bij testament 50 fl. aan het seminarie (BAB, D57). Over de Molo (°Brugge 1746-+Brugge, 1810), zie: K. PRIEM, o.c., p. 22, 41, 103, n.148.
- 87 Op 1 juli en 5 december 1747 en 12 juni 1748 kreeg hij als koster in Sint-Salvator verlof de rozenkrans te bidden i.p.v. het brevier. Op 11 september 1771 werd dit voor onbepaalde tijd verlengd “*ob continuam oculorum infirmitatem*”. Toch kreeg hij op 21 april 1764 en 17 augustus 1772 voor vijf jaar toelating om verboden boeken te lezen! Toen Van de Poele door zijn slechte ogen niet meer kon doceren, werd Bouvaert op 3 december 1787 voorlopig aangesteld in zijn plaats, maar toch gaf hij in 1789-1790 zelf weer les (BAB, B59, f. 42r, 73v, 123v; B66, f. 105v; B68, f. 52r, 88v; BAB, B77, f. 9or; AGBS, S113bis).
- 88 BAB, A106. Hij werd begraven op het Sint-Donaaskerkhof (29 maart). Bij de rouwmaaltijd werd Augustinus, zijn broer, die als bakker volgens testament 100 fl. brood zou uitdelen, onwel en stierf dezelfde dag (BAB, D57; J. VAN WALLEGHEM, *Merckenweerdigste voorvallen en daegelijksche geualen. Brugge 1791 & 1792* (Brugse Geschiedbronnen uitgegeven door het Gemeentebestuur van Brugge, XVIII), Brugge, 1987, p. 89, 103, n.2).
- 89 Zie de eigenhandige notitie “*Ampliss[mo] D[omi]no Van Roo ex parte R[everendi] admod[um] D[omini] Van de Poele*” (A12206 II, p. 535). Anders dan Van de Poele, die enkel als professor naam kreeg, speelde Van Roo te leper ook een grote rol achter de schermen. Hij zou o.a. na de benoeming van Houcke tot president van het seminarie-generaal geweigerd hebben hem te ontmoeten en mogelijk de auteur zijn een scherpe brief aan de Ieperse seminaristen dd. 16 april 1788 (BAB, N52, dl.VIII, p. 24-25, 31-37; G. HOUWEN, a.c., p. 66; zie ook: [B. DE PA(E)UW], o.c., p. 10; R. HERPELINCK, o.c., p. 50-70).
- 90 BAB, S428, p. 316. Ocket verbleef in 1783-1787 in het seminarie en maakte het seminarie-generaal mee (BAB, B76, tussen f. 172 & 173). Van Walleghem prijst Siboons als “*deugsamen en voortreffelijcken heer*” en “*noijt volpresen leermeester ende president*”

voor vacante prebenden (resp. in de kapittels van Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Donaas) kregen zowel Joris als Buydens lof van hun superieuren, maar zulke verklaringen moeten we voorzichtig interpreteren⁹¹. Mogelijk kan een verdere analyse van de theses en collegedictaten die al gekend zijn - of eventueel nog kunnen opduiken - meer licht werpen op het onderwijspeil in het Brugse seminarie in de 18de eeuw⁹².

Bijlage 1: presidenten

Naam	Geboorte	Graad	Benoeming	Ontslag
Augustinus van Vyve	Brugge, 1662	STL	16.10.1719	27.11.1749+
Petrus Jacobus Siboons	Brugge, 1704	STL	05.02.1750	17.02.1788+
Petrus Jacobus de Pauw	Torhout, 1727	STL	26.02.1788	12.03.1791
Bernardus Josephus Moens	Eernegem, 1746	STL	16.05.1791	25.11.1797

Bijlage 2: subregenten

Naam	Geboorte	Graad	Benoeming	Ontslag
Cornelius Hyacinthus de Vos?	Antwerpen, 1694	STL	1722?	
Petrus Jacobus Siboons	Brugge, 1704	STL	1732	na 1749
Franciscus Josephus van de Poele	Brugge, 1715	STL	1751?	1765?
Jacobus Franciscus de Gryse	Roeselare, 1742	STL	1765?	
Bernardus Josephus Moens	Eernegem, 1746	STL	1773?	
Josephus Ignatius Bouvaert	Brugge, 1759	STBF	10.07.1787	26.06.1790
Joannes Antonius Buydens	Mechelen, 1760	STL (1791)	1790?	
Franciscus Verleye	Pittem, 1765?	STBF	19.11.1791	22.11.1794+

(*Merckenweerdigste voorvallen ... 1788*, p. 16). Een anoniem *curriculum vitae* van Moens (BAB, B271) looft zijn menselijke kwaliteiten, maar gaat niet in op zijn intellectuele capaciteiten.

- 91 "(...) *Nobis [constat] (...) Joris (...) biennali studio, philosophico in alma universitate lovaniensi, tam sedulam navasse operam ut in generali Artium promotione quantum in prima linea obtinuerit locum, ac deinde ibidem altioribus S[acrae] T[heologiae] scientiis septem annorum spatio ita graviter incubuisse, ut peractis summa cum laude septem publicis disputationibus promeritam in S[acra] Theologia lauream maximo cum applausu fuerit assecutus. Assumptus deinde a Nobis fuit in seminarii nostri professorem, ubi iam per biennium dogmata sacra tradit cum notabili Dioecesis bono, suo tempore habendo disputationes tum publicas tum privatas (...)*" (BAB, B67, f. 175). Voor Buydens, zie: BAB, B79, f. 63r ("... *vir est magnae eruditionis ...*"; B81, f. 100v-101r ("*... vicepraesidis et professoris munera laudabiliter obivit, vigilant cura nec non orthodoxis praelectionibus juniores theologos ad curam animarum praeparando ac formando ...*").
- 92 We kennen ook een collegedictaat uit het seminarie de la Torre (1749-1757) voor Brugse studenten (AGSB, nr.604) en ongeïdentificeerde dictaten uit de 2de helft van de 18de eeuw (AGSB, nrs. 615-620, 622). Zie ook onze bijdrage 'De seminaries van leper en Brugge in de Nieuwe Tijd, een parallel verhaal', in: W. FRANCOIS & L. KENIS (red.), *De opleiding van de seculiere geestelijkheid aan grootseminaries en universiteiten in de Lage Landen tijdens de Nieuwe Tijd* (Annua Nuntia Lovaniensia) (ter perse).

Bijlage 3: theologalen van het Sint-Donaaskapittel

Naam ⁹³	Geboorte	Graad ⁹⁴	Benoeming	Theses ⁹⁵	Ontslag
Balduinus Siboons	Brugge, 1665	STL	05.06.1719		1722
Petrus Massemin	Brugge, 1664	STL	25.06.1722		1730
Franc. Ign. Anchemant	St-Winoksb. ⁹⁶	STL	28.04.1731	4	1735
Ant. Franc. van Tienevelt	Brugge, 1705	STL	17.01.1736	6	1742
Petrus Jacobus Siboons	Brugge, 1704	STL	11.06.1742	5	05.02.1750
Ferd. Franc. de Witte	Brugge, 1718	STL & JUL	23.02.1750		03.08.1750
Petrus Leon. van Parys	Brugge, 1718	STL	19.08.1750	9	12.08.1760
Franc. Jos. van de Poele	Brugge 1715	STL (1760)	14.08.1760	9	26.03.1791+
Bernardus Jos. Moens	Eernegem, 1746	STL	07.09.1791	2	

Bijlage 4: professoren

Naam	Geboorte	Graad	Benoeming	Theses	Ontslag
Guil. de Buysere OP			1719		1722
Cornelius Hyac. de Vos	Antwerpen, 1694	STL	1722	24	1754+
Franc. Jos. van de Poele	Brugge, 1715	STL (1760)	22.04.1754	9	14.08.1760
Petrus Jac. van Beveren	bisdom Doornik	STL	10.09.1761	2	1762
Petrus Jacobus de Pauw	Torhout, 1727	STL	30.09.1762	1	1767
Willibrordus Joris	Olmen, 1743	STL	3.11.1767	5	1791
Franciscus Verleye	Pittem, 1765?	STBF	31.10.1791		22.11.1794+
[Guil. Delebecque] ⁹⁷	Waasten, 1757	STD			
Gerardus de Keysero OP			1719		1722+
Joannes Franc. Foppens	Brussel, 1689	STL	1722	3	1726
Joannes Hub. Grenier	Brugge, 1700?	STL	1727 ⁹⁸	1	1730
Franc. Ign. Achemant	S.Winoksbergen	STL	1730	4	1735 ⁹⁹

- 93 Gebruikte afkortingen: Ant[onius] - Ferd[inandus] - Franc[iscus] - Guil[ielmus] - Hub[ertus] - Hyac[inthus] - Ign[atius] - Jac[obus] - Jos[ephus] - Leon[ardus].
- 94 Gebruikte afkortingen: JUL: *juris utriusque licentiatius* - STBF: *Sacrae Theologiae baccalauraeus formatus* - STL: *Sacrae Theologiae licentiatius* - STD: *Sacrae Theologiae doctor*.
- 95 Bij de thesesverdedigingen hebben we geen onderscheid gemaakt tussen de functies van de voorzitter, omdat deze soms tegelijk optrad als theoloogal en professor van het seminarie. Wel hebben we identieke theses, die in verschillende sessies verdedigd werden, slechts één keer geteld (BGSB, A12206 II).
- 96 Volgens een getuigschrift van Van Susteren van 20 juni 1730 werd Anchemant geboren in Sint-Winoksbergen (bisdom Ieper) (BAB, B52, f. 130v; vergelijk met: E.H.J. REUSENS, J. WILS & A.H. SCHILLINGS (red.), *Matricule de l'Université de Louvain*, dl.VII, Brussel, 1963, p. 405, nr.39). Zijn geboortejaar is ons onbekend.
- 97 Omdat we van Delebecque geen officiële benoeming hebben gevonden, hebben we zijn naam tussen [] geplaatst. Bisschop Brenart stierf trouwens kort voordien (26 oktober 1794) in ballingschap.
- 98 Grenier (+1749) werd begin 1728 ook *pastor laicorum* van Sint-Donaas (BAB, B51, f.155r, 174r). Hoewel hij als *Brugensis* geldt (bijv. [J.F. FOPPENS], *o.c.*, p. 199; E.H.J. REUSENS, J. WILS & A.H. SCHILLINGS (red.), *o.c.*, dl.VII, p. 375, nr.203), vonden we zijn doopakte niet in Brugge terug. Zijn begrafenisakte noemt hem "*seminarii episcopalis sacrae scripturae professor*" (SAB, Doop-, trouw en begaafboeken, Sint-Donaas, 13).
- 99 Hij verkreeg in 1736 een prebende in Ieper en stierf in 1761 als aartsdiaken (BAB, B52, f. 130v; Y15, Y105).

Ant. Franc. van Tienevelt	Brugge, 1705	STL	1736	6	1742
Petrus Jacobus Siboons	Brugge, 1704	STL	1742	5	1750
Guil. Carolus de Witte	Brugge, 1715	STL & JUL	16.09.1751 ¹⁰⁰		1765
Jacobus Franc. de Gryse	Roeselare, 1742	STL	12.10.1765 ¹⁰¹	3	1779
Bernardus Jos. Moens	Eernegem, 1746	STL	12.04.1779	2	1785
Joannes Ant. Buydens	Mechelen, 1760	STL (1791)	04.04.1788		1797

Bijlage 5: chronologische volgorde van de traktaten gedoceerd in het Brugse seminarie

Duur van de cursus ¹⁰⁰	Titel en docent ¹⁰¹	Vindplaats ¹⁰⁴	Discipline ¹⁰⁵
1766-1767	<i>De peccatis</i> (Van de Poele)	S102, f. 1-50v	M
	<i>De gratia ejusque effectus</i> (Van de Poele)	S102, f. 51v-91v	D
	<i>De justitia et jure in genere</i> (Van de Poele)	S102, f. 92v-260r	M
1771-1773 ¹⁰⁶	<i>De extrema unctione</i> (Joris)	S103, f. 1r-19r	S
	<i>De sacramento ordinis</i> (Joris)	S103, f. 20r-45v	S
	<i>De sacramento matrimonii</i> (Joris)	S103, f. 46r-201v	S
	<i>De quatuor hominis novissimis</i> (Van de Poele)	S103, f. 202r-224v	D
nov.-24.12.1776	<i>De sacramento extremae unctionis</i> (Joris)	S127, f. 1r-26v	S
Kerst 1776-2 ¹⁰⁷	<i>De gratia, justificatione et merito</i> (Moens*)	S127, f. 65r-125v	D
Kerst 1776-?	<i>De Deo uno, trino et incarnato</i> (Moens*)	S127, f. 126r-187r	D
3.1-22.2.1777	<i>De sacramento ordinis</i> (Joris)	S127, f. 27r-60r	S
18.10-15.11.1779	<i>De temperantia</i> (Joris)	S116 (B), p. 1-68	M
nov.1779-7.8.1780	<i>De sacramento penitentiae</i> (Joris)	S120	M
2.10.1779-25.2.1780	<i>De peccatis</i> (Van de Poele)	S116 (A), p. 1-197	S
26.2-31.5.1780	<i>De gratia, justificatione et merito</i> (Van de Poele)	S114 (A), p. 1-116	D
2.6.1780-19.8.1780	<i>De Deo uno, trino et incarnato</i> (Van de Poele)	S114 (B), p. 1-121	D
8.8.1780-19.10.1780	<i>De censuris et irregularitate</i> (Joris)	S119 (E), p. 1-68	CR
19.10-13.11.1780	<i>De indulgentiis</i> (Joris)	S119 (E), p. 71-118	CR
2.10.1780-22.8.1781	<i>De justitia et jure</i> (Van de Poele)	S117	M
13.11-18.12.1780	<i>De sacramento extremae unctionis</i> (Joris)	S121, p. 3-76	S
18.12.1780-12.2.1781	<i>De sacramento ordinis</i> (Joris)	S121, p. 79-188	S
14.2-6.10.1781	<i>De sacramento matrimonii</i> (Joris)	S121 (A), p. 1-316	S
1.10.1781-26.4.1782	<i>De contractibus</i> (Van de Poele)	S118 (A), p. 1-311	M

100 BAB, B60, f. 209r.

101 BAB, B66, f. 183r; N66.

102 De scribenten waren resp. Spruyt (1766-1767 & 1771-1773), Surmont (1776-1777), Callewaert (1779-1783) en Ryffranck (1789-1790).

103 Waar de naam ontbrak, hebben we op basis van de discipline het traktaat toegescheven aan de toenmalige titularis van dit vak en zijn naam tussen [] gezet. Een * wijst erop dat de docent de cursus van een collega gaf.

104 Alle hier vermelde dictaten worden bewaard in het AGSB. Als in eenzelfde handschrift elk traktaat apart gepagineerd is, wordt de volgorde aangegeven door letters (ABCDE) na het plaatsnummer.

105 Gebruikte afkortingen: B[ijbel] - C[anoniek] R[echt] - D[ogmatiek] - M[oraaltheologie] - S[sacramenten].

106 Op het voorste schutblad van dit handschrift staat "*B.J. Spruyt in seminario 1773*" en achteraan staat het jaartal 1771 en een chronogram voor hetzelfde jaar (AGSB, S103, f. 224r).

107 Achteraan dit handschrift staat: "*Finis 4^a 9^{bris} 1776*" (AGSB, S127, f. 187r), maar als dit traktaat gedoceerd werd vanaf Kerstmis 1776, kan de cursus uiteraard niet begin november van dat jaar afgesloten zijn. Bij het derde dictaat staat aan het einde enkel "*Finis*", zonder datum (*ibid.*, f. 125r).

27.4-17.8.1782	<i>De religione vitisque ei oppositis</i> (Van de Poele)	S118 (B), p. 1-234	CR/M
1.10.1782-12.4.1783	<i>De actibus humanis</i> (Van de Poele)	S115, p. 1-259 ¹⁰⁸	M
1782? ¹⁰⁹	<i>Annotationes in Scripturam Sacram</i> ([Moens])	S112 (A), p. 1-72	B
15.7-24.10.1782	<i>De sacramentis in genere</i> (Joris)	S119 (A), p. 1-112	S
24.10.1782-4.1.1783	<i>De sacramento baptismi</i> (Joris)	S119 (B), p. 1-113	S
5.1-27.1.1783	<i>De confirmatione</i> (Joris)	S119 (C), p. 1-48	S
28.1.1783-?	<i>De venerabili Eucharistiae sacramento, I-IV</i> (Joris)	S119 (D), p. 1-165	S
14.4-28.7.1783	<i>De legibus</i> (Van de Poele)	S115 (A), p. 1-129	M
9.5-14.8.1783	<i>De sacrificio missae</i> (Joris)	S114 (C), p. 1-112	S
1789-?	<i>De gratia et justificatione et merito</i> (Van de Poele)	S113bis (A), p. 49-151	D
?-26.6.1790 ¹¹⁰	<i>De peccatis</i> (Van de Poele)	S113bis (B), p. 1-129	M
?-18.8.1790? ¹¹¹	<i>De sacrificio missae, caput V, §§1-6</i> (Van de Poele)	S113bis (C), p. 1-37	S

- 108 Er bestaat nog een onvolledige, anonieme versie van dit traktaat (tot titel IV, §6), die van dezelfde hand is als de reeks *Theologica practica* en dus ook valt toe te schrijven aan Petrus Callewaert (AGSB, S112, p. 1-166).
- 109 Dit niet-gedateerde collegedictaat volgt op het traktaat *De actibus humanis* van Van de Poele uit 1782 (AGSB, S112) en konden we ook toeschrijven aan Callewaert. Tussen beide dictaten in zitten er twee pagina's met *Questiones Scripturae* (p.168) en morele kwesties (p. 169) van dezelfde scribeant.
- 110 Vergelijk met de nota: "*Finis impositus fuit 26 junii 1790. De tractatu de peccato.*" (AGSB, S113bis, p. 48).
- 111 Op een verder blanco pagina tussen de eerste twee traktaten staat "*18 oust 1790*" (AGSB, S113bis, p. 47).

Ludo Valcke

Pieter Behaegel en zijn Torhouts pensionaat (1810-1839)

In het monumentale werk over het bisdom Brugge (1559-1984) dat onder de algemene leiding van Dr. Michel Cloet verscheen in 1984 is een bijdrage opgenomen van Stany d'Ydewalle over bisschop Frans René Boussen (1834-1848). Op het einde van een stuk over de spectaculaire uitbouw van de bisschoppelijke colleges lezen we: "Na deze intensieve startperiode werd in 1839 nog een normaalschool geopend die in 1847 naar Torhout verhuisde".¹

Bij Michiel Mestdagh in zijn Torhoutse stadsgeschiedenis krijgen we daarover iets meer informatie. Omdat de 'liberaal-progressieve' overheid meer vat wilde op het onderwijs dat vooral katholiek geïnspireerd was, waren de opleidingscentra, lees de normaalscholen, van zeer groot belang. Bisschop F.R. Boussen zag dit in en wilde aan de jonge normaalschool, in Roeselare toegevoegd aan het Klein Seminarie², een vernieuwde werking geven. Allerhande problemen van personele en financiële aard en moeilijkheden met de behuizing leidden er uiteindelijk toe dat de normaalschool in Torhout arriveerde in 1846. De eerste lichter studeerde een jaar later af.³ De eerste en voorlopige behuizing van de normaalschool werd ter beschikking gesteld door het stadsbestuur en dat werd het oud hospitaal Ten Walle in de Bruggestraat. De muren van Ten Walle waren alles wat met onderwijs te maken heeft meer dan gewoon. Vanaf 1816 hadden ze immers gedurende een paar decennia gastvrijheid verleend aan het 'pensionnat' van Pieter Behaegel. En zo zijn we bij die schimmige maar intrigerende 19de-eeuwse figuur beland, die een rol vertolkte in de vroege Vlaamse beweging.

- 1 M. CLOET (red.), *Het bisdom Brugge (1559-1984). Bisschoppen, priesters, gelouigen*, Brugge, 1984, p. 353.
- 2 Meer informatie hierover in: J. STROBBE, *200 jaar dichters, denkers en durvers. Het Klein Seminarie van Roeselare. Biografie van een college*, Tiel, 2007, p. 85-87.
- 3 M. MESTDAGH, *Torhout. De geschiedenis van een stad*, Torhout, 2000, p. 215-216 (Met dank aan Michiel voor de hulp in het Torhouts stadsarchief).

Bij de studie van de Vlaamse beweging in de eerste decennia na België's onafhankelijkheid, is het duidelijk dat het zwaartepunt van de flamingantische actie zich situeert in de twee grote Vlaamse steden, Gent en Antwerpen. Als een soort koppelteken tussen die twee steden fungeert de figuur van Jan Frans Willems (1793-1848): vanuit Lier naar Antwerpen getrokken, door zijn huwelijk kapitaalkrchtig geworden, na de scheiding tussen Noord en Zuid door zijn vroegere activiteiten met een schuin oog bekeken en naar Eeklo verbannen, dankzij zijn eigen inzet en de hulp van anderen naar Gent gepromoveerd en daar intens aan het werk.

DE ROL VAN WEST-VLAANDEREN

Welke rol speelt West-Vlaanderen in die eerste tijden? Als je de literatuur moet geloven dan begint het West-Vlaamse aandeel in de Vlaamse beweging met het West-Vlaamse taalparticularisme⁴ en start het echte werk met Guido Gezelle, Hugo Verriest en andere Albrecht Rodenbachs. Pieter Behaegel en Leo De foere bijvoorbeeld krijgen slechts een klein rolletje in de prelude, in de voorafgaande schermutselingen. En het klopt natuurlijk dat er voordien niet echt van een West-Vlaamse, georganiseerde activiteit, geconcentreerd in één of twee steden kan gesproken worden. Maar toch is West-Vlaanderen in die vroegste jaren duidelijk aanwezig. Vooraleer Ferdinand Augustijn Snellaert op 21 juli 1809 in Kortrijk geboren wordt, waren Pieter Behaegel (° 28 augustus 1783) Leo d'Hulster (° 15 januari 1784) en Leo(n) De foere (° 8 februari 1787) reeds op de wereld gezet en dat was ook zo met Maria Doolaeghe (° Diksmuide, 26 oktober 1803) en Frans Joseph Blicck (° Wervik, 24 december 1805). Snellaert, Doolaeghe en Blicck sluiten aan bij de volgende generatie en voelen zich thuis in de Gentse groep. Maar Behaegel, d'Hulster en De foere gaan hen voor en, toeval of niet, ze worden alle drie geboren in Tielt. De Tieltenaars zullen elkaar elders nog ontmoeten in vriendschap (Behaegel en De foere) en in vijandschap (d'Hulster). Wanneer Leo d'Hulster sterft in 1843 is de spellingsoorlog (1839-

4 De bijdrage over West-Vlaanderen in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (NEVB) luidt: 'West-Vlaanderen. West-Vlaams particularisme'. Zie NEVB, Tielt, 1998, p. 387.

44) nog niet helemaal uitgevochten. Als een echo daarvan schrijft de biograaf van d'Hulster in het *Kunst- en Letterblad*: 'd'Hulster was geboren te Thielt. . . . in dezelfde straet waer Behaegel het eerste levenslicht zag. Beide ouders dreven den tabakshandel en by gelegenheid toonden de twee jonge Thieltenaertjes dat zy natuerlyke vyanden waren"⁵. Van sociaal-economische predestinatie gesproken . . . Maar toch, *si non e vero* ... Dergelijke getuigenissen tonen meteen het niveau van veel bronnenmateriaal voor de studie van de vroege Vlaamse beweging. Het is ook vaak generaties lang gebruikt en hergebruikt zonder enige controle. De realiteit is dat d'Hulster en Behaegel in de Spellingsoorlog diametraal tegenover elkaar stonden⁶. Klopt er dan niets in de bewering van het *Kunst- en Letterblad*? Daarvoor kan of moet men terug gaan naar de primaire bronnen. Bij een controle van de beschikbare akten uit de Burgerlijke Stand en van de Bevolkingsregisters krijgt men volgend beeld van de beroepsactiviteit van Carolus Ludovicus (Charles Louis) Behaegel, de vader van Pieter:

– 1808, huwelijk Pieter	marchand de tabac ⁷
– 1808, huwelijk Charles L. jr	marchand de tabac ⁸
– 1810, overlijden echtgenote	débitant de tabac ⁹
– 1811, tweede huwelijk Charles L. sr	marchand ¹⁰
– 1827, bevolking	winkelier ¹¹
– 1830, overlijden Charles L. sr	winkelier ¹²

Het is dus duidelijk dat vader Behaegel inderdaad en zeker tot 1810 in het tabaksbedrijf bezig was. De latere vermeldingen zijn te algemeen om er nog conclusies uit te kunnen trekken.

5 *Kunst- en Letterblad*, 4 (1843) 11, p. 41.

6 Dit was niet altijd het geval. Voor 1830 was ook Behaegel voorstander van een quasi eenheidsspelling voor Noord en Zuid. Na 1830 verdedigde hij een volledig eigen spelling voor Vlaanderen en stond zo lijnrecht tegenover d'Hulster die als lid van de Spellingscommissie voorstander was van een spelling die zoveel mogelijk aansloot bij het Noorden.

7 Tielt, *Burgerlijke Stand* (BS), huwelijken 1808, nr. 13.

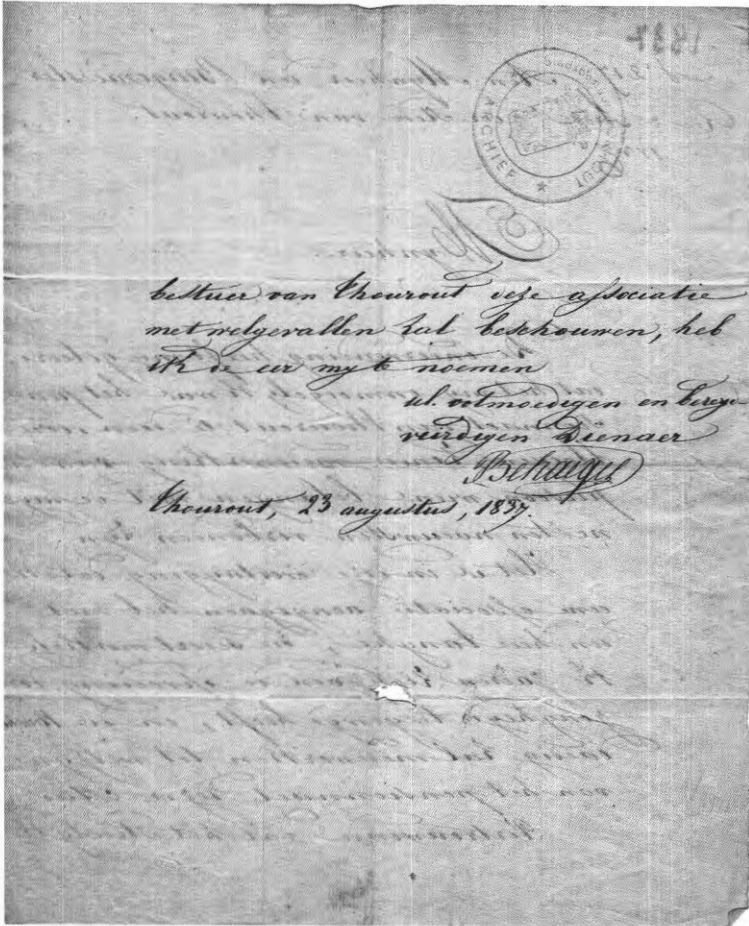
8 Tielt, BS, huwelijken 1808, nr. 37.

9 Tielt, BS, overlijdens 1810, nr. 241.

10 Tielt, BS, huwelijken 1811, nr. 56.

11 Tielt, *Bevolkingsregister 1827*, Kortrijkstraat 16.

12 Tielt, BS, overlijdens 1830, nr. 83.

Het onderzoek in de Burgerlijke Stand en de Bevolking maakte ook de controle mogelijk van een ander Behaegelprobleem nl. de schrijfwijze van de familienaam. In de Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging staat bij het lemma Behaegel tussen haakjes (Behagel, Behagele)¹³. Gek genoeg wordt de schrijfwijze Behaeghel –extra h- die zeer vaak voorkomt, vooral in publicaties, niet vermeld. De akten geven uitsluitsel. Het is Behaegel. Zo

13 NEVB, a.c., p. 427.

ondertekent Pieter ook alle brieven die later in dit artikel gebruikt zullen worden. Alleen in de huwelijksakte van 1811, het tweede huwelijk van Charles Louis sr, komt de schrijfwijze Behaegle voor en dit is allicht te wijten aan het feit dat het gaat om data die door de Torhoutse ambtenaar overgenomen werden uit de Franse stukken die hij uit Wervicq-Sud kreeg.¹⁴

Als we meer willen te weten komen over het leven van Pieter Behaegel, dan beschikken we in dit geval over een vroege en eigenlijk uitzonderlijke bron. In 1872, vijftien jaar na Behaegels dood, verscheen in dit historisch tijdschrift een biografische schets over hem.¹⁵ De auteur, Hippolyte Lippens, was gehuwd met Adelaïde Behaegel, de jongste dochter van Pieter. Gebruik van die zeer waardevolle en zeldzame bron moet natuurlijk terdege rekening houden met dit familiaal gegeven. Lippens poogde objectief te zijn maar wenste natuurlijk ook de betekenis van zijn schoonvader zo hoog mogelijk te situeren en zijn verdiensten zo zwaar mogelijk te doen wegen.

EEN PENSIONAAT IN TORHOUT

En nu naar de voorganger van de Torhoutse normaalschool, het pensioonaat van Pieter Behaegel. Nadat student Behaegel in 1798 het college van de recoletten in Tielt had moeten verlaten omdat het gesloten werd door de Fransen, volgt er in zijn biografie een periode van grote onduidelijkheid: seminarie, leger, verblijf in het buitenland, ...? Repelaer van Driel, commissaris-generaal van het onderwijs en van de kunsten en wetenschappen, schrijft in 1817 over Behaegel aan zijn koning Willem I: "... die voorts in vroegeren leeftijd een jaar in de provincie Utrecht¹⁶ doorbracht, ook in Duitsland zich langen tijd onthield"¹⁷. Bij H. Lippens luidt het:

14 Zie voetnoot 10.

15 H. LIPPENS-BEHAEGEL, 'Esquisse biographique de Pierre Behaegel', savant grammairien. Etude sur la part qu'il a prise au mouvement flamand'. in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 24 (1872), p. 179-216.

16 Van activiteiten of een verblijf in Utrecht is echter bij Behaegel geen enkel spoor teruggevonden.

17 Den Haag, *Algemeen Rijksarchief* (ARA), algemeen archief van de staatssecretarie, nr. 1520, La O3, Q3, nr. 78. Repelaer van Driel aan Koning Willem I: 29 juli 1817.

“Grâce à quelques économies faites en Autriche, il puit commencer à Wacken . . . une modeste institution. L’installation en eut lieu le 7 mars 1808”.¹⁸

Met het jaar 1808 krijgen we weer vaste grond onder de voeten. Op 17 februari 1808 huwt Pieter te Tielt met de muldersdochter Maria Anne Ghislaine De Decker. In de huwelijksakte krijgt Behaegel het beroep ‘écrivain’ mee.¹⁹ Op 7 maart 1808 volgt de opening van de school in Wakken. Daarover is geen extra informatie voorhanden. Op 16 maart 1809 meldt de *Gazette van Gend* het verschijnen van een ‘Latynsche Grammatica’ van de hand van Pieter Behaegel. Intussen kwijt hij zich ook van zijn vaderlijke plichten. Dochter Rosalie wordt nog in het huwelijksjaar geboren in Wakken. Dochter Aurore volgt in 1809, maar ziet het levenslicht in het naburige Sint-Baafs-Vijve.²⁰ Zo is Pieter, gesteld en wel, terechtgekomen in het onderwijs, ook al heeft hij daarvoor geen enkel diploma.²¹

Vrij plots en onverwacht verschijnt Pieter in 1810 in Torhout, waar hij de kostschool van Louis Lannée overneemt.²² Uit een brief van 10 mei 1810, door Pieter Behaegel vanuit Wakken gestuurd aan de Torhoutse burgemeester, blijkt duidelijk dat hij reeds voordien met de Torhoutse stadsmagistraat had gepraat. Blijkt dat hij vanuit Torhout gesolliciteerd werd, maar ook bewust had geprobeerd om de boot af te houden. Maar, schrijft hij: “Ma femme voulant

18 H. LIPPENS-BEHAEGEL, *a.c.*, p. 181.

19 Tielt, BS, huwelijken 1808, nr. 13.

20 Brugge, *Rijksarchief* (RAB), register volkstelling 1815, nr. 12.

21 Torhout, *Stedelijk Archief* (SAT) Modern archief (MA), nr. 477: Etat de l’instruction primaire et secondaire dans la ville de Thourout au premier janvier 1818. Dit stuk geeft voor Behaegel: “âge: 35; né à Thielt; 6 enfants; 8 ans dans la ville de Thourout; diplômes: non”.

22 Louis Lannée: afkomstig uit Duinkerke, commissaris van het Directoire in Tielt in 1796. Vervangen in 1797 en overgeplaatst naar Brugge. Nadien leraar geschiedenis aan de nieuwe ‘Ecole centrale’ en leraar schrift in de opvolger, het Lyceum. Richtte een ‘Ecole Française’ op in de Vlamingstraat. De school was niet erg succesvol. Toen de stad Torhout een eigen school wilde starten, kreeg hij er in 1808 de leiding van maar hij was al vertrokken in het voorjaar van 1810. Voor meer informatie, zie: R. HAELEWIJN, ‘Het internaat van Louis Lannée, Torhout 1808’. in: *Album Archivaris Jos. De Smet*, Brugge, 1964, p. 183-189

absolument 's habituer ailleurs, une autre occasion se présentant, l'état de ce peu dépressionnement n'existe plus pour moi".²³ En dat hij er zelf ook vaart achter wil zetten blijkt uit zijn bericht aan de stad Torhout dat hij reeds een overeenkomst gesloten heeft met 'madame Biesbrouck', eigenares van de gebouwen in de Oostendestraat 29, waar ook Louis Lannée zijn school had.²⁴

Op 17 september verschijnt dan volgende aankondiging in de *Gazette van Brugge*:

"Pensionnat de Thourout.

P. Behaegel, connu par ses ouvrages et ses institutions publiques a l'honneur d'avertir les Parents et les Tuteurs qu'il vient de transférer à Thourout son Pensionnat, où il enseigne, par principes, la langue Flamande, la langue Française, l'Ecriture, l'Arithmétique. Il instruit avec soin la Pratique de la religion Catholique romaine. Le prix annuel de la pension, payable par trimestre et d'avance, indépendamment d'un Ecu de six livres d'entrée, est de cent cinquante florins. Chaque élève est tenu d'apporter une paillasse, un matelas, un oreiller, deux paires de draps, des couvertures de lit, des serviettes, des essui-mains et des vergettes. On prend de gré à gré des arrangements pour le blanchissage et le raccomodage. Les vacances qui ne sont que de trois semaines par an, ne donne (sic) droit à aucune diminution dans le payement; ni les autres absences, sinon en cas de maladie. Le directeur fournira à un prix modéré les livres nécessaires à l'avancement des élèves. Pour instructions ultérieures s'adresser au Directeur dudit Pensionnat."²⁵

De school richt zich dus duidelijk naar financieel kapitaalkrachtige ouders. Er wordt ook vrijwel uitsluitend in het Frans les gegeven. Aankondigingen voor en brochures over de school zijn allemaal in het Frans opgesteld. De school heeft ook succes. De gebouwen

23 SAT, MA, dossier 137, briefwisseling, P. Behaegel aan de burgemeester van Torhout: 10 mei 1810.

24 SAT, MA, dossier 137, briefwisseling, P. Behaegel aan de stad Torhout: s.d., maar geklasseerd na de brief van 10 mei.

25 *Gazette Van Brugge*, 17 september 1810, nr. 114.

zijn te klein en in 1816 verhuist Behaegel van de Oostendestraat naar de Bruggestraat 16, naar Ten Walle, voorheen hospitaal en klooster. Het feit dat Koning Willem I, bij KB van 10 juni 1816, die gebouwen had overgedragen aan de stad Torhout speelt natuurlijk ook een rol. In het Torhoutse stadsarchief is de overeenkomst tussen Pieter Behaegel en de stad in verband met Ten Walle bewaard.²⁶ Uit de lectuur daarvan blijkt duidelijk dat Torhout de school van Behaegel a.h.w. beschouwt als een stedelijk instituut: "... dat het oogwit dezer tegenwoordige vergaeding is, van te beraemen (sic) over de gebouwen, welke Syne Majesteit aen de Stad Thourout gecedeerd heeft, tot gebruyck van het Pensionnaet van de gemelde Stad, welke gebouwen tegenwoordig bewoont zyn door de heer P. Behaegel, oppertoeziener van het pensionnaet van Thourout." Behaegel zal gegrijsd hebben, toen hij het woord 'oppertoeziener' las. Want voor hem is het even duidelijk. Het is 'zijn' school. Hij krijgt heel wat rechten en weinig plichten. En als die plichten met geld te maken hebben, past hij daar op tijd en stond wel een mouw aan, zoals we later nog zullen zien. En hij heeft ook geen pottenkijkers nodig. Ten Walle herbergt nog een brigade van de marechaussee en Behaegel wil die eruit. Met het mondelinge akkoord van de burgemeester maakt hij een afspraak met zijn vroegere huisbazin 'madame la veuve Van Biesbrouck à Ostende'. De stad neemt zijn huurovereenkomst voor de gebouwen in de Oostendestraat over en de marechaussee verdwijnt ijlings daarheen.²⁷ Maar daarmee is hij nog altijd geen baas alleen in Ten Walle. Een aantal overgebleven zusters augustinessen bezetten nog een stuk van Ten Walle, een deel van hun klooster dat ze hadden kunnen terugkopen. Op 25 juli 1816 sluit hij ook met hen een overeenkomst af. Zij verhuren hem de rest van het oud hospitaal dat in hun bezit is, nl. het schotelhuys, keuken, refter, kerk en hof en andere erven. De pacht start op 1 mei 1817 en loopt twaalf jaar. De pachtsom bedraagt '23,5 gouden grooten vlaemsch

26 SAT, MA, bundel 478, 23,24 en 25: Vergaeding van den burgerlyken raed van de Commune van Thourout (Westvlaenderen), den [blanco] 1816.

27 Behaegel schoot de huur voor van september 1816 tot en met april 1817, tot de stad overnam. Maar hij zag het geld niet terug. Daarom schreef hij op 8 april 1818 een kwaad briefje aan de stad. SAT, MA, bundel 478, 28 bevat die nota en een betalingsopdracht voor 163 gulden en 8 cent van 29 maart 1819.

courant = 255,78 fl. per jaar' en moet in geld voldaan worden op 30 april van elk jaar.²⁸

En zo kan Behaegel verder aan de slag in zijn nieuwe behuizing. Hij is er in elk geval in geslaagd om aan zijn school een zeer goede reputatie te geven. De kwaliteit van zijn onderwijs werd algemeen aanvaard. In een rapport over de verhuizing van de Oostendestraat naar de Bruggestraat blijkt dat de school in een zeer rustige omgeving ligt, dat de gebouwen erg geschikt zijn, de opleiders en directie (Behaegel en twee ondermeesters) uiterst bekwaam en dat de kwaliteit van het onderwijs uitstekend is. Een deel van de uitrusting van het gebouw wordt geleverd door de stad Torhout.²⁹ In 1826 blijkt de stad Torhout jaarlijks nog een som van 70 fl te fourneren om prijzen aan te kopen.³⁰

Behaegels pensionaat telt 65 leerlingen in 1815. In 1817 zijn er dat 90, 40 externen en 50 internen. Het 'Rapport Imbert' geeft ook aan waarom Torhout voordelen heeft als vestigingsplaats voor een dergelijke kostschool: Torhout trekt door zijn gemakkelijke verbindingen veel vreemde families aan en is te verkiezen voor het onderwijs van jonge mensen.³¹ In hoeverre klopt een dergelijke bewering? Even controleren waar die 90 leerlingen vandaan komen: Brugge levert er 26, Poperinge drie. Uit Aartijke, Gistel, Koekelare, Kortrijk, Lichtervelde, Tielt en Zedelgem komen er telkens twee. Geluwe, Gits, Hooglede, Houtave, Ichtegem, Keiem, Klemserke, Oudenburg, Pervijze, Pittem, Roeselare, Ruiselede, Schore, Sint-Baafs-Vijve en Waasten leveren ieder één leerling. Tot zover West-Vlaanderen.

Gent en Bassevelde sturen ook elk één leerling, Antwerpen één en Brussel drie. Twee wonen in het Zeeuwse Goes, vier in Londen en één in Savannah (USA). De rest hoort thuis in Torhout zelf en dat zijn allicht grotendeels externen.³²

28 SAT, MA, bundel 478,26: Overeenkomst van 25 juli 1816 met de Religieuzen van het ordre van den h: Augustinus.

29 RAB, MA, Reeks 1, nr 1700: Institution primaire. Etat des instituteurs primaires existant au 1er janvier 818.

30 SAT, MA, bundel 478,8, incompleet stuk, gedateerd 15 augustus 1826.

31 Zie voetnoot 29.

32 L. HOERNAERT, *Pieter Behaegel. Een voorstudie tot het leven en werk van de West-Vlaamse kostschoolhouder en 'Taelleeraer'*, Gent s.d. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG 1948-1949), p. 104-105.

Behaegel gebruikt, volgens H. Lippens, een eigen versie van de onderwijsmethode van Joseph Jacotot.³³ Op zijn eigen, enigszins pedante manier besluit hij: 'Par cette méthode, ainsi que Socrate, il faisait accoucher les esprits les plus rebelles ... Son institution n'avait pas d'égale dans ce temps. Pendant plus de trente ans, il forma des sujets brillants ...'³⁴

EEN PROMOTIE GEWEIGERD

1817 brengt als het ware het 'officiële' bewijs dat Behaegel een goede school heeft en dat dit ook ruim bekend is. Hij wordt immers bij KB van 29 juli 1817 benoemd tot de eerste directeur van de nieuwe kweekschool (normaalschool) die Willem I wou oprichten in Lier. De voordracht gebeurt door Repelaer van Driel, commissaris-generaal van het onderwijs en van de kunsten en wetenschappen. Hij schrijft aan zijn koning: "Met opzigt tot den persoon van Directeur en Onderwijzer bij de op te rigten tweede kweekschool, vleije ik mij gelukkiger geslaagd te zijn dan ik mij had mogen voorstellen. Na veel nadenken en onderzoeken, is mijn oog gevallen op, en heeft zich ten gevolge van een gedaan voorstel van mijn zijde tot aanvaarding van dezen post genegen betoond de heer Petrus Behaegel, van geboorte een Vlaming, belijdenis doende van de Rooms Catholijken Godsdienst, thans houder eener in alle opzigten gunstig bekende en zich boven vele anderen zeer gunstig onderscheidende kostschool te Thorhout bij Brugge, een man bovendien die zich reeds vroeger door het uitgeven van verschillende werkjes ook over Fransche taal en voornamelijk door de thans nog bij hem onderhanden zijnde bearbeiding en uitgave eener Nederduitsche Spraakkunst ten voordeeligen heeft doen kennen, die voorts in vroegeren leeftijd een jaar in de Provincie Utrecht doorbracht, ook in Duitsland zich langen tijd

33 Joseph Jacotot (*Dijon, 4 maart 1770 – +Parijs, 30 juli 1840). Hoogleraar te Dijon, politiek actief, verbannen bij de 2^e restauratie komt hij naar België; hoogleraar Franse literatuur aan de Leuvense universiteit. Keert terug naar Frankrijk in 1830. Zijn systeem vertrekt van een analyse van de elementen afzonderlijk, legt dan de verbanden en maakt dan een synthese. Nadruk ligt op zelfwerkzaamheid en concentratie. De methode werd vooral toe- en aangepast in Duitsland.

34 H. Lippens-Behaegel, *a.c.*, p. 182-183.

onthield en door dit een en ander eene gematigdheid van denken en tevens eene bij de bewoners der Zuidelijke Provintien zeldzame liefde voor de zuivere Hollandsche taal heeft ingezogen, wijders velerlei grondige kundigheden en eene buitengewone lust bezit in zijnen post meer en meer te bekwamen en denzelven waarlijk op eene voor de Jeugd en voor het Vaderland nuttige wijze te bekleeden.”³⁵ Behaegel heeft zich ook al bereid verklaard om na 15 augustus, tijdens de vakantie in zijn kostschool, naar de kweekschool in Haarlem te trekken om te zien hoe die bestuurd wordt. Het verblijf zal spijtig genoeg maar kort zijn. Een langer verblijf ware beter, meent Repelaer, want zou ten goede komen aan Behaegels kennis en meer zuivere uitspraak van het Hollands. De koning accepteert het voorstel van Repelaer van Driel en benoemt Pieter Behaegel tot directeur van de nieuwe normaalschool te Lier. Zijn wedde, 1600 gulden per jaar, gaat in op de dag van zijn benoeming, 29 juli 1817. Verder krijgt hij vrije woonst in het gebouw van de school en een aandeel in het schoolgeld dat de leerlingen zullen moeten betalen. Behaegel die eerst had toegezegd, herroept dit echter in een brief van 4 september 1817. Als reden geeft hij op dat hij, blij om de kans om het onderwijs te verbeteren, uit het oog verloren heeft dat het inkomen van zijn eigen kostschool, dat in enkele jaren verdriedubbeld kan worden, hoogstnodig is voor het onderhoud van zijn familie. Door het verlaten van zijn pensionaat zou hij dus zijn vrouw en kinderen zwaar benadelen. Maar hij ziet een alternatief. Hij stelt voor om de kweekschool in Torhout te starten. Hij zal zich één uur per dag aan zijn eigen kostschool wijden, de rest van de dag is voor de kweekschool. Meer nog, hij is bereid om gedurende tien jaar zijn wedde niet te ontvangen. Met dit geld kan de nieuwe kweekschool in Torhout gebouwd worden. Op Behaegels brief is een nota geschreven van 6 oktober die stelt dat de koning ‘de goede gezindheid van de suppleant’ erkent maar zijn voorstel niet kan accepteren ‘zoo uit hoofde van den aard van het aanbod zelve’ en ook omdat de onderhandelingen met Lier reeds te ver gevorderd zijn.³⁶ Omdat Behaegel nog geen benoemingsbe-

35 Zie voetnoot 17.

36 ARA, algemeen archief van de staatssecretarie, L t A 2; brief van P. Behaegel aan Willem I: Torhout 4 september 1817.

sluit ontvangen had, werd ook geen ontslagbesluit genomen. Waarom is Pieter Behaegel op zijn beslissing teruggekomen? Lippens bevordert zijn schoonvader op slag tot visionair, tot helderziende als hij schrijft: "... Prévoyant peut-être les orages qui ne tarderaient pas à éclater entre la Hollande et la Belgique et cédant aussi aux sollicitations de ses amis ..."37 "Prévoyant" ... ligt erg moeilijk als men ziet dat Pieter in 1818 het 1ste deel van zijn 'Nederduytsche Spraekkunst aan koning Willem I opstuurt en vraagt om de delen 2 en 3 aan de vorst te mogen opdragen. Dit wordt trouwens toegestaan.³⁸ Zijn vraag in 1819 om belast te worden met het opstellen van een reeks boekjes voor het lager onderwijs wordt, zoals alle andere vragen van dergelijke aard, principieel geweigerd maar hij ontvangt 500 fl ter aanmoediging en wegens persoonlijke verdiensten.³⁹ Op 30 juni 1819 wordt Behaegel opgenomen als lid in de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en hij weigert dat niet. De verbinding Behaegel-Den Haag is duidelijk niet gebroken, maar succesvol. 'Cédant aussi aux sollicitations de ses amis' verwijst allicht naar de veroordeling op 2 maart 1817 van vriend Leo De foere tot twee jaar gevangenis.⁴⁰ Ook Behaegel werkte mee aan *Le Spectateur belge*, maar niet als stokebrand en hij had dan ook heel weinig te vrezen. Het is immers ook onvoorstelbaar dat iemand als Repelaer van Driel daarvan niet op de hoogte zou zijn en dit niet zou vermeld hebben in zijn aanbeveling om Behaegel tot eerste directeur van de Lierse kweekschool te benoemen. Er zou helemaal geen aanbeveling gekomen zijn. Blijft over: geld. Iets waarvan Behaegel nooit genoeg had. We zullen het later nog zien.

37 H. LIPPENS-BEHAEGEL, *a.c.*, p. 185.

38 KB van 22 mei 1818 nr. 79.

39 'Het openbaar lager onderwijs in België onder koning Willem I: de katholieke school' in: *Bijdragen en mededelingen van het historisch Genootschap*, deel 78, p. 24, n. 3.

40 Leo De foere werd veroordeeld n.a.v. een aantal artikels die hij publiceerde in zijn eigen '*Le Spectateur Belge*'. Reden van de veroordeling: het verwekken van mistrouwen, onenigheid, beroering en wanorde.

TERUG IN TORHOUT

Behaegel blijft dus in Torhout en bouwt zijn school, die het goed doet, verder uit. In 1825 verschijnt er een wolkje aan de hemel. Bij KB van 14 juni 1825 wordt het onderwijs in het Latijn gereglementeerd. Wie niet over de nodige kwalificaties beschikt, mag vanaf 1 oktober 1826 geen onderwijs in de 'oude talen' meer geven tenzij met een speciale, koninklijke toestemming. Behaegel geeft Latijn in zijn kostschool, voldoet niet aan de voorwaarden en vraagt dus de noodzakelijke uitzonderingsmaatregel. De stad Torhout levert hem meteen een bewijs van goed 'Latijns' gedrag. Burgemeester Lauwers en secretaris Moke verklaren dat: "de Heer Pieter Behaegel, vooraleer het verbod van in de pensionnaten zonder byzonder verlof het Latyn te leeren, verscheide jongelingen zoodanig in de Latynsche taal gevoorderd heeft, dat zy in de universiteiten zyn aangenomen geworden; ... En dat dit zeer voordelig voor deze Stad zoude zyn, indien hy van Zyne Majesteit het verlof bekwame voor eenige jongelingen in de beginselen der Latynsche taal te onderwyzen.⁴¹ H. Lippens geeft in zijn schets de indruk dat zijn schoonvader de toestemming ook gekregen heeft⁴², maar de werkelijkheid ziet er anders uit. Op 28 februari 1827 valt in Torhout een brief binnen van de gouverneur. Behaegel moet onverwijld de lessen Latijn stoppen zoniet riskeert hij een proces. Torhout krijgt de opdracht om dit aan Behaegel door te geven en te controleren dat het verbod uitgevoerd wordt.⁴³ Een paar dagen later komt bij de stad een nota aan van Th. Vandewalle, inspecteur van het derde schooldistrict. Hij wil het aantal leerlingen dat Latijn volgt bij Behaegel weten en vraagt ook hun namen.⁴⁴ Veertien dagen later is het weer prijs. Opnieuw wijst de provincie op het KB van 14 juni 1825 en men heeft weet van personen die nog altijd 'oude talen' onderwijzen, ook al mogen ze dat niet meer. De gouverneur vraagt een nauwkeurig onderzoek en zo spoedig mo-

41 SAT, MA, bundel 478,20: Burgemeester en schepenen van Torhout: 3 april 1826.

42 H. LIPPENS-BEHAEGEL, *a.c.*, p., 183.

43 SAT, MA, bundel 473, p. 14; Provincie West-Vlaanderen (afdeling hoger onderwijs) aan het stadsbestuur van Torhout: Brugge 28 februari 1827.

44 SAT, MA, bundel 478,4; Th. Vandewalle aan de stad Torhout: Brugge 5 maart 1827.

gelijk, een verslag daarover.⁴⁵ Uiteindelijk stuurt de gouverneur op 30 juli 1828 een 'geheim' stuk aan de Torhoutse burgemeester. De gouverneur werd 'Zijdelings onderrigt dat er niettegenstaande het gedane verbod, door den Heer kostschoolhouder Behaegel (sic) te uwer stede, nog onderwijs in het Latijn zou worden gegeven'. De burgemeester moet ofwel: 1. vaststellen dat Pieter Behaegel inderdaad nog Latijnse les geeft en aan hoeveel en welke leerlingen; ofwel: 2. Op zijn eigen verantwoordelijkheid verklaren dat Behaegel geen lessen Latijn meer geeft.⁴⁶ Waarom Behaegel geen toestemming kreeg om verder Latijnse les te geven, blijft momenteel onbekend. Verder onderzoek in het archief van de staatssecretarie in Den Haag kan wellicht een antwoord bieden. Of ligt dit nog in het stadsarchief in Torhout? Zeker is dat Behaegel zijn Latijnse lessen opgedoekt heeft en dat zal de faam van zijn school geen goed gedaan hebben. Zijn reactie daarop zullen we in 1836 nog te lezen krijgen.

De Latijnproblemen zijn niet de enige die Behaegel in het derde decennium van de 19de eeuw te verwerken krijgt. Op 23 augustus 1823 ontvangt de stad Torhout de opdracht van de gouverneur om te voorzien in een lagere school.⁴⁷ Op 13 oktober 1823 blijkt dat de stad daartoe een lokaal in Behaegels Ten Walle wil inrichten. Behaegel verzet zich echter en de gouverneur vraagt dat Behaegel zijn bezwaren schriftelijk zou overmaken zodat blijkt dat dit plan 'nadeelig en strijdig met zijne belangen is'.⁴⁸ Het voorstel van Torhout wordt ook niet aanvaard door de Gedeputeerde Staten⁴⁹ die oordelen dat 'een nieuw en belangrijk schoolgebouw met zijn toebehooren worde daargesteld' en ook de gouverneur is die oplossing erg genegen. Geen problemen meer met Behaegel. Geen twee scholen op elkaars lip. En opnieuw doet Behaegel een voor-

45 SAT,MA, bundel 473, 17; Provincie West-Vlaanderen, hoger onderwijs aan de stad Torhout: Brugge 19 maart 1827.

46 SAT, MA, bundel 478, 14; de gouverneur van West-Vlaanderen aan de burgemeester van Torhout: geheim stuk van 30 juli 1828.

47 SAT,MA, bundel 478, 12; de gouverneur van West-Vlaanderen aan de stad Torhout: Brugge, 23 augustus 1823.

48 SAT, MA, bundel 478, 11; West-Vlaanderen, 2^e afdeling aan de stad Torhout: Brugge, 13 oktober 1823.

49 Worden nu Bestendige Deputatie genoemd.

stel. Hij is bereid om Ten Walle te kopen. Hij biedt de schattingsprijis van 1816 aan namelijk 4000 fl. Die centen moet Torhout maar gebruiken om een nieuwe school te bouwen.⁵⁰ Torhout krijgt de opdracht om de nodige maatregelen te nemen, maar er gebeurt niets meer tot het ene probleem aan het andere gekoppeld wordt. Behaegel wil immers geen stap meer zetten tot "... de sedert zoo veele jaren hangende zaak van het gebouw beslist zij. Want het is uyt deze beslissing dat moet gezien worden welkdanige opofferingen ik nog doen kan ten voordele van het onderwijs en de lagere school in het bijzonder."⁵¹ Zet Behaegel Torhout onder druk, dan doet de gouverneur dat ook, want hij zal de zaak over 'de teruggave der uitgeschotene gelden door de Heer Behaegel' niet aan de Gedeputeerde Staten voorleggen als hij geen voorstel krijgt over alle 'school'-problemen, dus ook over die lagere school die er nog altijd niet is.⁵² Over welke voorgeschoten centen in verband met het kostschoolgebouw kan het gaan? Het contract tussen Pieter Behaegel en de stad Torhout, gesloten in 1816, bepaalt dat Behaegel instaat en betaalt voor alle veranderings- en onderhoudswerken.⁵³ Nochtans blijkt het wel degelijk om onderhouds-, herstellings- en opfrissingswerken te gaan. Behaegel had reeds in 1826 een 'Rekeninghe' aan de stad bezorgd voor de periode 1816-1825, en die is niet van de poes. 6 690 gulden en 75 cent heeft hij te goed, daarin begrepen de renten die hij heeft moeten betalen op het geld dat hij soms heeft moeten lenen. Daar trekt hij de pacht af van het kloosterdeel. Omdat het onmogelijk is exact te bepalen wat aan Ten Walle, eigendom van de stad en wat aan het stuk van de augustinessen besteed werd, trekt hij daarvoor 1/5 af. Resteert de riant som van 4385 gulden en 79 cent.⁵⁴ En daar mogen ze wat hem betreft, gerust nog rente op betalen. De zaak is intussen aanhangig gemaakt bij de provincie. De gouverneur stelt vast

50 SAT, MA, bundel 478, 09: provincie West-Vlaanderen aan de stad Torhout, december 1823.

51 SAT, MA, bundel 478, 15: P. Behaegel aan de stad Torhout, 13 februari 1827.

52 SAT, MA, bundel 478, 22: provincie West-Vlaanderen, 2^e afdeling aan de Stad Torhout: Brugge, 13 december 1826.

53 Zie voetnoot 26.

54 SAT, MA, bundel 473, 7; Rekeninghe d' heer Behaegel wegens herstelling van het Pensionnat.

dat de stad Torhout niet ontkent dat er een overeenkomst was/ is tussen de stad en Behaegel over dergelijke kosten. Dus heeft Behaegel recht op een vergoeding. Maar wat hij vraagt is veel te veel en moet beter gespecificeerd worden.⁵⁵ De 'Rekeninghe' zal snel bij het provinciebestuur geweest zijn. Op 24 oktober 1827 deelt de gouverneur mee dat Behaegel recht heeft op 2011 gulden en 30 cent en geen interest.⁵⁶ De grote liefde tussen Behaegel en de stad Torhout lijkt voorbij. Hij is niet meer bereid om kosten te doen. Telkens als er iets mankeert, krijgt de stad een vraag naar maatregelen, of het nu om de bouwvalligheid van de hoofdboort en de brugtoegang tot de school⁵⁷ gaat of over een muur die op invallen staat.⁵⁸ Tussendoor vraagt hij wanneer hij zijn centen krijgt, want hij heeft het dringend nodig om schulden te betalen.⁵⁹ En de aanval gaat verder. Op 19 augustus 1828 stuurt hij een brief aan de gouverneur van West-Vlaanderen met het verzoek om zich elders te mogen vestigen als onderwijzer, zonder een examen te moeten afleggen.

Hij motiveert zijn vraag ook: de koning oordeelde hem in 1817 bekwaam om directeur te worden van de kweekschool in Lier, 'om te zijn den onderwijzer van de onderwijzers der zuijdelijke provincien'.⁶⁰ Het mag niet baten. Het antwoord is negatief. Behaegel poogt dan opnieuw de draad op te nemen met de stad Torhout maar die draad is te versleten. Nog voor de onafhankelijkheid beslist de stad om een totaal nieuwe school te bouwen.

VERDERE ONTWIKKELINGEN

In de laatste jaren voor 1830 evolueerde Pieter Behaegel vrij snel naar een harde ⁶¹anti-Willemhouding. H. Lippens schrijft dat Pieter de leiding had over de ontvangst van Willem I, toen die op

55 SAT, MA, bundel 473, 5; Gouverneur van West-Vlaanderen aan de stad Torhout: Brugge 26 mei 1827.

56 SAT, MA, bundel 473,10; Gouverneur aan de stad Torhout: 24 oktober 1827.

57 SAT, MA, bundel 473,9; Behaegel aan de stad Torhout: 5 december 1827.

58 SAT, MA, bundel 478,5; Behaegel aan de stad Torhout: 17 juli 1828.

59 SAT, MA, bundel 478,6; Behaegel aan de stad Torhout: 24 maart 1828.

60 RAB, MA, reeks 2, nr 9677: Behaegel aan de gouverneur van West-Vlaanderen: 19 juli 1828.

61 H. LIPPENS-BEHAEGEL, *a.c.*, p.184.

3 juni 1829 een bezoek bracht aan Torhout. Dit is totaal onwaarschijnlijk en ruikt naar *wishful thinking*. R. Haelewyn haalt er de bronnen bij en deelt mee dat Behaegel, in zijn functie van voorzitter van de kerkraad Willem I moest toespreken, maar dat hij dit weigerde.⁶²

Bij de onafhankelijkheidsperikelen in 1830 staat hij niet op de lijst van de schutterij.⁶³ Hij moet wel zijn plicht doen als lid van de burgerwacht die begin september opgeroepen wordt om dag en nacht te patrouilleren.⁶⁴ Maar hij is ziek geweest en moet het kalm aan doen. Hij stelt dan voor om hem uiterlijk om 1 uur 's nachts naar huis te laten gaan of een vervanger te aanvaarden, die hij zal aanstellen.⁶⁵ Wanneer de kiezers van het district Veurne hem naar het Nationaal Congres willen sturen, laat hij een open brief verschijnen in de *Journal des Flandres*. Hij verklaart eerst dat hij zelf niets te maken heeft met dit initiatief. Dan spuwt hij zijn gal uit naar Willem I: '... parce que je déteste l'arbitraire et l'oppression de tous les Nassau, ... doivent être à jamais exclus de toute influence dans notre belle patrie. Je ne veux que Dieu et la liberté pour moi en pour tous.' En wie er anders over denkt, moet voor iemand anders stemmen.⁶⁶ Niemand hoort er nog iets van. Zijn vriend Leo De foere gaat naar het Nationaal Congres, Pieter Behaegel niet. Hij kan zich verder intensief bezighouden met zijn school. Daar slaat het noodlot toe als Maria Anne Ghislaine De Decker, Behaegels echtgenote, sterft op 22 juli 1833. Hij probeert het grote verlies voor de school te compenseren door één van zijn dochters, Marie, in te schakelen.

In 1836 wordt bij de drukkerij C. De Moor uit Brugge een nieuwe folder gedrukt voor het Pensionnat de Thourout. Het stuk bevat

62 R. HAELEWIJN, *Torhout onder het Hollands bestuur*, Torhout, 1967, p. 41. Behaegel was eerst secretaris van de kerkraad, hij was voorzitter van april 1827 tot 26 juni 1829. Hij zetelde dan verder als gewoon lid tot 2 augustus 1837.

63 SAT,MA, bundel 254: alfabetische lijst van de schutterij van Torhout, opgemaakt in juni 1830.

64 R. HAELEWIJN o.c., p. 22.

65 SAT,MA, bundel 478: Behaegel aan het college van burgemeester en schepenen van Torhout: 28-9-1830.

66 *Journal des Flandres*, nr. 296, dinsdag 25 oktober 1830; Aux électeurs du district de Furnes.

1836

no 47312

PENSIONNAT

DE

THOUBOU

(FLANDRE - OCCIDENTALE)

DE LA DIRECTION DE
BRANCHU

Depuis que l'enseignement est libre en Belgique, on y voit s'élever un grand nombre de collèges, où l'un des objets principaux qu'on se propose est l'étude du grec et du latin.

Si cette étude est indispensable à ceux qui se destinent à des fonctions où la connaissance des langues anciennes est d'un besoin absolu, il n'est pas moins évident qu'il y a un grand nombre de jeunes gens auxquels ces langues ne sont ni nécessaires ni même utiles; et qui, devant parcourir une tout autre carrière, perdent dans les collèges un temps considérable à acquérir des connaissances qui leur seront un jour d'une inutilité complète; tandis qu'en beaucoup moins de temps ils pourraient se procurer les sciences dont ils auront besoin pour remplir les devoirs de leur vocation.

Tout homme sensé et impartial doit sentir la nécessité d'un plan d'éducation, où n'entre point comme objet principal l'étude du grec et du latin; où les jeunes gens puissent apprendre tout ce qui est relatif au cours ordinaire de la vie; et où ils puissent se préparer pour fréquenter, avec succès, les leçons de l'enseignement supérieur, lorsque, parvenus à un certain âge, ils seront à même de se décider pour un état qui demande une érudition plus variée et un savoir plus étendu. Tel est le plan que l'on a constamment suivi et qui s'est toujours justifié par

1837

N. 298.
 Nov 17 v. 1837
 Aan de heeren Burgemeester en raad
 heeren der Stad van Theourent.

Myn heeren

Vaar ik voortdyig, op de erre van het
 funksionnaet, verscheydene plantingen ge-
 daen hebbe, die tegenwoordig enige me-
 teringen of veranderingen vereyden: so
 bid ik u. de goetheyd te hebben van my
 te lasten weten of en hoe die veranderingen
 kunnen plaect hebben; of de Stad verstaet in
 plantingen voor sich te behouden, mit de mee-
 de van de materiacten en van den arbeys
 loon te vergoeden; of wel, of de Stad andere
 insigten daer ontrent heeft.

In afwachting van een antwoort, t welk
 alle opgerechtene moegelykheeden, ten dien
 aanzien, toe verduyden, neem ik u my-
 ghelyc my, met een bykomende begaatchinge
 te naemen

al outmoediglycken dien aer

Theourent, 26 December, 1837.

Beaufort

een merkwaardige inleiding die allicht wijst op een verlies aan leerlingen (kwalitatief en kwantitatief) en een reputatiedaling van de school door het verbod om nog 'oude talen' te onderwijzen (zie boven). Het is ook een bewijs voor de grote klap die Behaegels eigen ego daar heeft gekregen. De inleiding luidt als volgt: "... Si cette étude (van Grieks en Latijn) est indispensable à ceux qui se destinent à des fonctions où la connaissance des langues anciennes est un besoin absolu, il n'est pas moins évident qu'il y a un grand nombre de jeunes gens auxquels ces langues ne sont ni nécessaires

ni mêmes utiles; et qui, devant parcourir une tout autre carrière, perdent dans les collèges un temps considérables à acquérir des connaissances qui leurs seront un jour d'une inutilité complète; tandis qu'en beaucoup moins temps ils pourraient se procurer les sciences dont ils auront besoin pour remplir les devoirs de leur vocation.

Tout homme sensé et impartial doit sentir la nécessité d'un plan d'éducation, où n'entre point comme objet principal l'étude du grec et du latin; où les jeunes gens puissent apprendre tout ce qui est relatif au cours ordinaires de la vie."⁶⁷ En dat is wat zijn pensionnaat te bieden heeft. '... Tel est le plan que l'on a constamment suivi et qui s'est toujours justifié par d'heureux résultats, à la maison d'éducation, établie depuis longtemps dans la ville de Thourout.'

Natuurlijk kan Behaegel zonder Latijn en Grieks niet concurreren met de bisschoppelijke colleges die als paddestoelen uit de grond geschoten zijn: Roeselare en Veurne in 1830, Poperinge en Menen in 1832, Kortrijk en Ieper in 1833 en Brugge een jaar later.⁶⁸ De rest van de brochure is reclame en informatie. Men betaalt zes francs inschrijvingsgeld en 390 francs per jaar voor een intern.

Een jaar later neemt Behaegel een 'associé' in de persoon van Charles Louis Tanghe (° Izegem, 14 juni 1809). De overeenkomst wordt op 14 juni 1837 afgesloten en bepaalt onder meer dat de naam van de school zal luiden 'Pensionnat de Notre Dame à Thourout, sous la direction de P. Behaegel et C.L. Tanghe'. Maar Behaegel laat de volledige leiding over aan Tanghe met ingang van 1 september 1837 en Tanghe mag beginnen betalen voor alles en nog wat.⁶⁹ Behaegel geeft aan Tanghe de indruk dat zijn naam in de titulatuur moet staan als uithangbord voor de school. Maar er zit een stevige adder onder het gras. Als Behaegel de schoolgebouwen vrijwillig verlaat, vervalt zijn overeenkomst met de stad Torhout. Dus moet het voor de buitenwereld lijken alsof hij nog altijd de baas is. Notaris Vuylsteke e.a. waarschuwen Tanghe dat de stedelijke overheid op

67 SAT, MA, bundel 478,3: Pensionnat de Thourout (Flandre – Occidentale) sous la direction de P. Behaegel, Brugge, 1836, 1 en 2.

68 M. CLOET (red.), *o.c.*, p.353.

69 SAT, MA, bundel 473,1; Overeenkomst tussen Charles Louis Tanghe en Pieter Behaegel; Torhout: 14 juni 1837.

de hoogte gebracht moet worden. Uiteindelijk deelt Behaegel laco-
niek aan de burgemeester mee dat hij een vennoot genomen heeft.⁷⁰
Over de vuile spelletjes die Behaegel heeft willen spelen met de stad
en met C.L. Tanghe komen we iets meer te weten als deze laatste
ten einde raad en op vraag van de stad Torhout zijn hele miserie aan
het papier toevertrouwt en naar de burgemeester stuurt. Daaruit le-
ren we dat: 1. Behaegel vond dat: '... de regering (Stad Torhout) haer
niet met het gebouw te moijen had'. 2. Behaegel Tanghe bedot heeft.
Er waren geen 30 internen maar slechts 22. De school zelf was zwaar
verwaarloosd. Marie Behaegel, dochter van Pieter, heeft meermaals
aan Tanghe verteld dat '... haren Vader, het penssionaeet in zoo een-
en ellendigen staet ziende, het met de maend oogst 1837 zou gee-
ijndigd hebben' (indien Tanghe zich niet had aangeboden). 3. Toen
Behaegel vaststelde dat Tanghe toch niet zo'n gewillig slachtoffer
was, bedreigde hij hem 'slegte berigten over het pensionnaet te ge-
ven' en het is niet bij dreigementen gebleven.⁷¹

De stad Torhout stelt daarop een groep bemiddelaars aan onder lei-
ding van schepen Auguste Van Caillie.⁷² De stad wil duidelijk verder
met Tanghe en niet meer met Behaegel, die zich bereid verklaart om
de school helemaal te verlaten. Op 1 juli 1839 ruilt Behaegel Torhout
voor Brugge, terwijl nog heel wat problemen niet opgelost zijn.
Tanghe zet de school alleen verder maar tegen 1846 staan de gebou-
wen van Ten Walle leeg en zijn a.h.w. klaar om de normaalschool,
die overkwam uit Roeselare, voorlopige huisvesting te bieden.

Behaegel ging zijn eigen weg. Zwaar gesubsidieerd bracht hij het
Tijdschrift voor Onderwijzers op de markt.⁷³ Tijdens de 'spellings-
oorlog' (1839-44) werd hij de kop van jut voor velen. Vanaf 1844
werd de Commissiespelling, waarvan hij een fervente tegenstander
was, verplicht. Duidelijk grijnzend vraagt het *Kunst- en Letterblad*

70 SAT,MA, bundel 473, 3. Behaegel aan de burgemeester van Torhout; 23 augustus 1837.

71 SAT, MA, bundel 473,6; C.L. Tanghe aan burgemeester en schepenen van Torhout: 7 mei 1838.

72 Auguste Van Caillie: Torhout (°1801-†1867); schepen en burgemeester (1858-1864).

73 *Tijdschrift voor Onderwijzers*, uitgave onder toezigt van het Staetsbestuer. Brugge 1842-1852.

zich af: 'De Heer Behaegel, die ruimschoots betaeld wordt om zijn tijdschrift uit te geven, dat weinigen lezen en niemand aankleeft, zal thans in bedenking gegeven worden of hij van zijne 'subsidiën' dan wel van zijn onvruchtbaar systeem wil afzien'.⁷⁴

Behaegel koos voor de centen.

74 *Kunst- en Letterblad*, 1843, p. 73.

Omaer Coolman en het literaire netwerk van de Gentse dichter Lucas de Heere (1565)

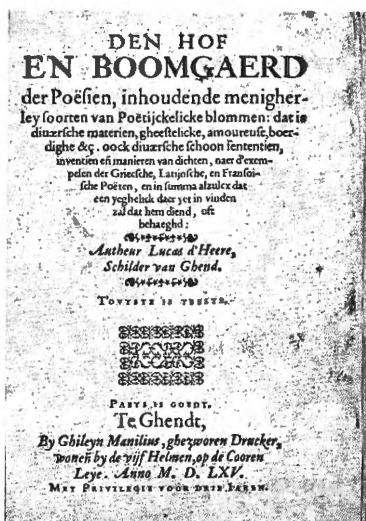
In 1565 rolde *Den Hof en Boomgaerd der Poë sien* van de Gentse dichter en kunstenaar Lucas de Heere (1534-1584) van de boekdrukkers van Ghelein Manilius. Deze volkstalige poëziebundel luidde de Renaissance in de Nederlandse literatuur in¹. Werner Waterschoot en anderen hebben de voorbije decennia uitvoerig het belang van dichter en bundel voor de Nederlandse literatuurgeschiedenis aangetoond².

OMAER COOLMAN, ADUOCAET EN OOM VANDEN AUTHEUR

In *Den Hof en Boomgaerd der Poë sien* is een oorspronkelijk en onafhankelijk dichter aan het woord. Lucas de Heere hanteert zowel klassieke refreinen als sonnetten, wat een relatief nieuw genre was in de Nederlandsche letterkunde. Bovendien plaatst de dichter zijn poëzie middenin een indrukwekkend netwerk van aristocratisch mecenaat en humanistische vrienden. Zo wordt *Den Hof en Boomgaerd der Poë sien* opgedragen aan Adolf van Bourgondië, schuilen achter de negen muzen Gentse adellijke dames³, en krijgen tal van bekenden individueel refreinen en sonnetten opgedragen.

Het netwerk van Lucas de Heere was intens verankerd in zijn geboortestad Gent, maar strekte zich met even groot gemak uit naar andere steden in de Nederlanden. Wat Brugge betreft, wordt

- 1 K. PORTEMAN en M.B. SMITS-VELDT, *Een nieuwe vaderland voor de muzen: geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*, Amsterdam, 2008, p. 36-39. Met dankt aan Karel Bostoen en Steven Van Impe.
- 2 Zie vooral W. WATERSCHOOT, 'Leven en betekenis van Lucas d'Heere', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 1974, p. 16-126.
- 3 W. WATERSCHOOT, 'Het Ghendsche Helicon' en zijn bronnen', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 2009, p. 36-39.

Titelpagina van *Den hof en Boomgaard der Poëfien* © www.bnbl.org

steevast verwezen naar de humanistische edelman Marcus Laurinus (1525-1581), heer van Watervliet, en naar Hubertus Goltzius (1526-1583) die in opdracht van Laurinus een *private press* in Brugge opzette. De Heere droeg aan beide Brugse vrienden respectievelijk een sonnet en een refrein op. Dat de Gentse kunstenaar zich met een ontroerend en religieus fingevoelig refrein⁴ ook nog tot een derde Bruggeling richtte, is minder bekend.

Deze derde Bruggeling in het literaire netwerk van de jonge Gentse kunstenaar Lucas

de Heere is Omaer Coolman⁵. De Heere noemt hem in zijn aanspreking *Aduocaet* en *Oom vanden Auteurs*. Dankzij onderzoek van Johan Decavele slaagde Waterschoot erin om de Brugse advocaat iets scherper te portretteren⁶. Met name stond Coolman in Brugge bekend als een protestant die in het Wonderjaar 1566, samen met zijn vrouw, deel uitmaakte van de calvinistische gemeente, de protestantse predikaties bijwoonde en de gemeente vertegenwoordigde voor de stadsmagistraat. Toen wij onder leiding van professor Michel Cloet onderzoek deden naar de sociale en economische leefwereld van Brugse protestanten in 1566, eiste

- 4 L. DE HEERE, *Den hof en boomgaard der poesien* (ed. W. WATERSCHOOT), Zwolle, 1969, p. 100-103, ook digitaal toegankelijk via DBNL (http://www.dbnl.org/tekst/heer001denho1_01/).
- 5 Lucas de Heere spreekt zijn oom aan met de voornaam "Gomaer". In eigentijdse administratieve bronnen worden de voornamen Gomaer (Gomaerkin) en Omaer door elkaar gebruikt, ook al gaan beide namen uit van verschillende stammen, respectievelijk Gomar (Gomarus) en Odmarr (Audomarus, Omer).
- 6 Zo onder meer in W. WATERSCHOOT, 'Lucas d'Heere en Willem van Oranje', in: *Schouwende fantasie: opstellen van Werner Waterschoot*, Gent, 2002, p. 85.

de Brugse advocaat dan ook onze aandacht op⁷. Het was van belang was om Coolman te positioneren in de Brugse context en om zijn de plaats in het intrigerende netwerk van De Heere te duiden. Deze bundel is een passende gelegenheid om deze bevindingen te presenteren.

LUCAS DE HEERE EN DE FAMILIE CARBONIER IN VEERE

De familieband tussen Lucas de Heere en Omaer Coolman loopt langs Eleonora Carbonier, afkomstig uit het Zeeuwse stadje Veere. Toen de jonge kunstenaar in 1560 Eleonora huwde, had hij een leertijd achter de rug in de Antwerpse werkplaats van Frans Floris, en hij had enkele jaren werkervaring in de “koninklijke” tapijtena-teliers in Frankrijk. Terug in Gent kon De Heere rekenen op de be-scherming van Adolf van Bourgondië (+ 1568), heer van Wakken, die zich opwierp als royale mecenas van de veelbelovende dichter en schilder. Dit mecenaat bracht Lucas de Heere naar Veere.

De familie Bourgondië gaat terug op een bastaardzoon van hertog Filips de Goede en hun leden bekleedden tijdens de 16de eeuw pres-tigieuze overheidsfuncties die hun aanzien en rijkdom bezorg-den. Adolf behoorde tot een meer bescheiden tak en oefende als heer van Wakken overheidsrechten uit. Verder was hij hoogbal-juw van Gent en opperbevelhebber van specifieke konvooien en oorlogsvloten die in Zeeland werden uitgerust⁸. Dit bracht Adolf wel vaker in Veere (Zeeland), waar zijn achterneef Maximiliaan van Bourgondië (1514-1558) als lokale heer, vanaf 1555 als markies, het voor het zeggen had en hof hield op het indrukwekkende kas-teel Zandenburg. De Vliesridder Maximiliaan was admiraal van de Nederlanden en behoorde tot een meer succesvolle tak van de familie Bourgondië. Voor zijn meer bescheiden achterneef Adolf hield Maximiliaan op het kasteel Zandenburg steeds een kamer

7 L. VANDAMME, *De socio-professionele recruitering van de reformatie te Brugge, 1566-1567*, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Leuven, 1982, p. 144-147.

8 A. VAN DER LEM, 'Adolf van Wakken', in: www.dutchrevolt.leiden.edu/dutch/personen, geraadpleegd 12 oktober 2012.

klaar⁹. In het spoor en wellicht op instigatie van Adolf trok ook Lucas de Heere wel eens naar Veere, om er Pieter Carbonier en zijn dochter Eleonora te ontmoeten die beiden literair actief waren. Pieter had minstens nog een dochter, Louise, maar het is niet bekend of ook zij literaire ambities koesterde¹⁰.

Pieter Carbonier zetelde in de jaren 1553-1559, overwegend jaren waarin Maximiliaan van Bourgondië heer, vervolgens markies van Veere was, onafgebroken als schepen of burgemeester in het stadsbestuur¹¹. Bovendien combineerde Pieter dit met verschillende ontvangerschappen en rentmeesterschappen in opdracht van de stad Veere en, een laatste maal op 12 januari 1562, van de markies van Veere¹². Vanuit die functies veroverde Pieter Carbonier in 1558-1559 ook een zitje in de admiraliteitsraad¹³.

Na hun huwelijk in 1560 bleven Lucas en Eleonora literair actief. In *Den Hof en Boomgaard der Poë sien* is Eleonora overigens met eigen werk aanwezig en wordt de nagedachtenis van haar literaire vader geëerd. In het Wonderjaar 1566 toonden beiden zich pleitbezorgers van de protestantse zaak en vestigden zich, toen Alva

- 9 L. SICKING, 'Door Oranje overschaduwd: het hof van Maximiliaan van Bourgondië, heer en markies van Vere', in: M. DAAMEN en L. SICKING (ed.), *Bourgondië voorbij: de Nederlanden 1250-1650: liber amicorum Wim Blockmans*, Hilversum, 2010, p. 63-64. De schuldenberg bij zijn overlijden was aanzienlijk, het was onder meer de bekende Arend van Dorp die een tijdlang als curator de nalatenschap beheerde.
- 10 C. ROOZE-STOUTHAMER, *De hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)*, Goes, 1996, p. 431 vermeldt nog Josijnken Carbonier, wellicht een derde dochter van Pieter, gehuwd met de Schotse koopman George Kincaid, schepen in Veere in 1564-66, en tijdens het Wonderjaar lid van de calvinistische kerkenraad. Maximiliaan van Bourgondië slaagde er in 1541 in de Schotse stapel in Veere te verankeren.
- 11 J. ERMERINS, *Eenige Zeeuwsche oudheden, uit echte stukken opgehelderd*, Middelburg, 1792, III, p. 60-61: burgemeester: 1553, 1554, 1555, 1558 (nadat zittende burgemeester overleed); schepen: 1556, 1557, 1558 (tot zijn aanstelling als burgemeester), 1559.
- 12 MIDDELBURG, Zeeuws archief, *Polder Walcheren 1511-1870*, nr. 170-171 (17 januari 1560), 173 (2 januari en 23 mei 1561), en tal van andere stukken, ontsloten via www.zeeuwegezocht.nl. Na het overlijden van Maximiliaan van Bourgondië in 1558 werden eerst zijn rentmeester-generaal Michiel van Hameel, vanaf 1559 (tot 1561) Pieter Carbonier door de testamentuitvoerders gemachtigd om de rekeningen verder te horen: L. SICKING, 'Door Oranje overschaduwd', p. 108, n. 45.
- 13 L. SICKING, *Zeemacht en onmacht: maritieme politiek in de Nederlanden, 1488-1558*, Amsterdam, 1998, p. 296, n. 94.

naar de Nederlanden kwam, in Engeland. Lucas en Eleonora verbleven in Londen en maakten er deel uit van de Nederlandstalige vluchtelingengemeente. Ook Lowijse, de zus van Eleonora en eveneens protestant, trok naar Engeland, verbleef in 1571 ten huize De Heere in Londen, om vervolgens, na haar huwelijk in 1574 met Carolus Rijckewaert, naar East Anglia te verhuizen¹⁴. Ryckewaert, één van de meest opgemerkte predikanten in Vlaanderen tijdens het Wonderjaar, leidde van 1567 tot 1571 de Nederlandstalige vluchtelingengemeente van Norwich, van 1574 tot 1577 deze van Thetford¹⁵.

Omaer Coolman was de jongere broer van Pieter Carbonier en dus stricto sensu niet de oom van Lucas de Heere, wel van Eleonora. Pieter en Omaer stamden uit een Brugse familie en werden wellicht in de jaren 1510-1520 geboren. Toen Pieter Carbonier in 1549, op jonge leeftijd, Brugge verliet om zich in Beveren te vestigen, was dit wellicht in dienst van Maximiliaan van Bourgondië (1514-1558), heer van Beveren. Het was in deze periode dat Pieter afstand nam van zijn familienaam Coolman en de voorkeur gaf aan het Franse equivalent Carbonier. In 1556 vernieuwde hij zijn inschrijving in het buitenpoortersboek van Brugge, nu met de opgave van Veere als nieuwe standplaats¹⁶. Op dat ogenblik woonde Pieter Carbonier al enige tijd in het Zeeuwse stadje. De exuberante Maximiliaan van Bourgondië was immers ook heer van Veere, waar zijn aanwezigheid als admiraal van de Nederlanden vaak vereist was¹⁷. Maximiliaan hield er uitgebreid hof in het slot Zandenburg, en dit verklaart wellicht waarom ook Pieter Carbonier Beveren inruilde voor deze Zeeuwse havenplaats. Het zijn deze beide inschrijvingen in de Brugse buitenpoortersboeken

14 W. WATERSCHOOT, 'Leven en betekenis van Lucas d'Heere', p. 74.

15 Carolus Ryckewaert was in 1574 weduwnaar van Marie Godschalck, met wie hij in 1567 uit leper was gevlucht. Over de harde lijn van Ryckewaert die in 1571 aanleiding gaf tot zijn ontslag in Norwich: R. ESSER, *Niederländische Exulanten im England des 16. und frühen 17. Jahrhunderts*, Berlijn, 1996, p. 67.

16 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief, 131: *Buitenpoortersboeken*, register 1548-1570, 182r (*Vere in Zeelant*), 227r (*Bevere by Antworpe*).

17 L. SICKING, 'Door Oranje overschaduw'd'; P.J. MEERTENS, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende eeuw en de eerste helft der zeventiende eeuw*, Amsterdam, 1943, p. 37-38

die elke twijfel over de dubbele familienaam wegnemen, *Pieter Coolman, gheseit Carbonier, ingeboren poorter, ...*¹⁸.

OMAER COOLMAN IN BRUGGE

Beide inschrijvingen van Pieter Carbonier in de buitenpoortersboeken vermelden als domicilie het huis in Brugge van zijn jongere broer Omaer Coolman. Kreeg Omaer, die dus in Brugge bleef wonen, in *Den Hof en Boomgaerd der Poësien* een refrain omdat hij, na het overlijden van Pieter omstreeks 1562, als oudste Coolman/Carbonier de familie van Eleonora vertegenwoordigde? Of reikte de affiniteit van Lucas de Heere en Eleonora met hun Brugse oom verder dan de familiale band? In elk geval deelden ze de protestantse overtuiging en hadden ze allen contacten in Engeland. Mogelijk was Omaer ook literair actief, net zoals zijn oudere broer die door Lucas de Heere in *Den Hof en Boomgaerd der Poësien* een “natuerlic poëet” wordt genoemd.

Klerk, raadsheer, taalman, bemiddelaar, procureur

Omaer Coolman werd geboren in de late jaren 1510 en overleed kort vóór 1580. Toen zijn ouders, Cornelis Coolman en Jozyne Rycquaerts, in 1536, kort na elkaar, overleden, lieten ze vijf minderjarige kinderen na, Pieter en Omaer, en verder Adriaan, Magdalena en Tanneke¹⁹. Als advocaat en jurist oefende Coolman verschillende functies uit in dienst van de stad. Vanaf 1541 hield hij als klerk van de vierschaar een kantoor open²⁰ en in 1546-47

- 18 F. DEBRABANDERE, *Woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*, Amsterdam-Antwerpen, 2003², p. 240, s.v. “Charbon(n)nier”, overigens met verwijzing naar de passage in de Brugse buitenpoortersboeken (Coolman-Carbonier); p. 224-225, s.v. “carbon” e.a., waar naar de beroepsnaam kolenbrander wordt verwezen, p. 263, s.v. “coolman” e.a., waar enkel de vlevorm van de heiligennaam Nikolaas als verklaring wordt gegeven. WNT s.v. “coolman” geeft dan weer “warmoezenier” als verklaring.
- 19 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief, 208: *Wezengoederen, Onze-Lieve-Vrouw* 1523-1538, f. 223. Er waren nog twee oudere stiefbroers uit een eerder huwelijk van Josyne Rucquaert (Rycquaert): 198: *Klerken van de Vierschaar*, 497, f. 705.
- 20 A. SCHOUTEET, *De klerken van de vierschaar te Brugge met inventaris van hun protocollen*, Brugge, 1973, p. 88. Registers met door hem verleden akten bleven bewaard voor de jaren 1538-1545. Als klerk trad hij in de sporen van zijn vader, Cornelis Coolman, die overleed op 4 juni 1536.

zetelde hij als raadsheer in het stadsbestuur²¹. In de zestiger jaren behoorde Coolman tot het college van taalmannen, die als procureurs optraden in de stedelijke rechtspraak of Bruggelingen in het buitenland rechtsbijstand verleenden²². In 1561 deed het stadsbestuur bovendien op hem een beroep om een hervorming van de stedelijke armenzorg en de bedelarij in goede banen te leiden²³. Deze hervorming was eerder al uitgeprobeerd zonder duurzaam resultaat. Ook nu weer lagen deze plannen bijzonder gevoelig en verzandden ze uiteindelijk in een polemiek tussen het stadsbestuur, met als woordvoerder de pensionaris Gilles Wyts, en behoudende katholieke kringen in de stad²⁴.

Met een groot woonhuis in het hart van de stad, *Onse Vrouwe vanden drooghen boom* aan de Braamberg (nu: Braambergstraat), etaleerde Gomaer Coolman zijn status en prestige²⁵. Dit huis met een

- 21 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief, 114: *Wetsvernieuwingen*, 1535-1571, f. 83r.
- 22 De casussen waarin Coolman optreedt liggen verspreid in verschillende reeksen in het Brugse stadsarchief. Hij bemiddelde voor individuele burgers, zoals de protestantse zijdereder Lucas Mussche (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief, 379: *Zijdereders*, los stuk met apostille op 24 augustus 1563), dan weer als lid van een grote delegatie, bijv., samen met 48 andere procureurs, voor de Brugse kooplui Willem Cobrysse en Pieter Heyns (BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief, 165: *Civiele sententiën Kamer*, 1549-1550 (los stuk 244: 14 augustus 1550).
- 23 A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du séminaire de Bruges*, Brugge, 1895, I, p. 303-304; G. PHILIPS, *De publieke armenzorg te Brugge 1526-1584*, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Leuven, 1962, p. 26-27.
- 24 J. DECAVELE, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, Brussel, 1975, I, p. 139-150. Niettemin bleef Coolman een actieve rol spelen in de armenzorg binnen zijn parochie, zoals, in oktober 1565, toen hij gelden inzamelde om te *helpen cureren eenen Jooris Moyaert*: BRUGGE, Archief OCMW, *Parochiale dissen, Onze-Lieve-Vrouw*, 16: rek. 1549-1599, ongefolieerd.
- 25 BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Raad van Beroerten*, 249, f. 8v: "... de zelve Coolman hem toebehoorende een huus staende bijden Braemberg jeghens over doostvleeshuus daer hij jeghenwoordich [1568] inne woent". De kerkfabriek van Sint-Donaas bezat er een rente op (BRUGGE, Archief Bisdom, A62: *kerkrekening Sint-Donaas* 1566-67, f. 1r). Coolman had in 1568 ook reeds twee achterliggende huizen ("achterhuus" en "achterhuuseken") in bezit, die uitgaven op de de Waalsestraat, respectievelijk oost en west van de achterpoort van het huis *Onse Vrouwe vanden drooghen boom*. In 1580-1583 beschikte zijn weduwe eveneens over het aanpalende huis *De Predicare* (jaarlijkse huurwaarde 10 £ Vlaams) aan de Braamberg. Zie L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, 'Les registres des 'zestendeelen' ou le cadastre de la ville de Bruges de l'année 1580', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 43 (1893), p. 107; BRUGGE, Stadsarchief, 139: *Belasting zestendelen*, Sint-Donaas, 1583, f. 96v-97r en A. DEWITTE, 'De Brugse graubroeders observanten sinds Jean Glapion, 1510', in: *Biekorf*, 105 (2005), p. 304.

huurwaarde van 15 £ Vlaams kwam achteraan met een poort uit op de Waalsestraat en beschikte op het gelijkvloers over een goed gestoffeerde *salette* die wellicht als zakenkantoor dienst deed, en verder nog zes andere fraai aangeklede kamers met schilderijen in de *salette*, *de zael*, *de nieuwe voorcamere*, *dander voorcamer*, en *de slaepcamere*, een grote voorraad linnen, en dure kledij met veel fluweel, satijn, damast, marters, alles samen geraamd op bijna 90 £ Vlaams²⁶. De inrichting van dit advocatenhuis maakte het geschikt voor de werking van de stedelijke “Berg van Charitate”, die er ca. 1583, na het overlijden van de weduwe Coolman, zijn intrek nam²⁷.

Protestant

In het refrein in *Den Hof en Boomgaerd der Poë sien* dat De Heere aan zijn “oom” opdraagt, staat een groot Godsgeloof centraal, als *des meinschen victorie meest, duer tgheloove in Iesu christo onzen Heere*. In de jaren 1560 bewoog Coolman zich in Brugge reeds binnen protestantse kringen. Het gereformeerd protestantisme in de Nederlanden groeide toen uit tot een krachtige ondergrondse beweging. Volledig onopgemerkt bleven Coolmans calvinistische overtuiging en engagement niet, want in de briefwisseling en rapporten die in die jaren circuleerden binnen orthodoxe katholieke kringen wordt hij met naam genoemd als wellicht diaken van de prille gemeente²⁸. Hij distantieerde zich moedwillig van proces-sies, verbood zijn huisgenoten het Weesgegroet te bidden “in versmaedenesse van de Moeder Godts” en zijn jarenlang verza-

26 BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Raad van Beroerten*, 249, f. 1r-5v. Deze boedel komt onder meer aan bod in L. VANDAMME, ‘Huizenonderzoek en materiële cultuur in het zestiende-eeuwse Brugge’, in: J. D’HONDT (ed.), *Huizenonderzoek & Stads geschiedenis. (Leven in oude huizen, VII)*, Brugge, 2009, p. 75-91.

27 P. SOETAERT, ‘De oude pandhuizen in Brugge’, in: *Album Albert Schouteet*, Brugge, 1973, p. 192. Zie BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Rijkselse kwijtingen*, 289/1, los stuk (22 maart 1588): “Ic Jan Joyeuxx administrateur vande goedinghen vanden bergh van charitaten binnen Brugghe, verclaers en attestere over de waerheyt by dese dat ick bewuenende ben thuis ghenaeemt den berhg van charitaten staende byden Braemberghe toebehorende de ghemeene hoirs vande weduwe van Gomaer Coolman ...”. De deelman keurde de voorgevel af die opnieuw diende opgetrokken te worden.

28 J. DECAVELE, *De dageraad van de reformatie*, p. 160, 349.

ken aan de paasplicht deed hij bij zijn parochiepastoor af met de smoes dat hij over pauselijke dispensatie beschikte. In 1566, toen in Brugge en andere Vlaamse steden, het clandestiene kleed kon worden afgelegd, manifesteerde Omaer openlijk zijn calvinistische overtuiging en woonde hij protestantse hagenpreken bij. Vooral zijn aanwezigheid op de eerste hagenpreek in het Brugse, op 29 juli 1566, gekleed in *eenen fluwelen rock*, werd fel opgemerkt en ging in Brugge over de tongen. In september 1566 trad hij op de voorgrond toen de protestantse predikaties buiten de stad werden verstoord en de onderhandelingen tussen het stadsbestuur en de Brugse protestantse gemeente over een vaste preekplaats dreigden te verzanden. Een sterke protestantse delegatie bood uiteindelijk op 16 september een rekwest aan het stadsbestuur aan, waarbij Coolman als woordvoeder optrad²⁹.

Familiaal netwerk

Toen Omaer Coolman in 1566 met zijn protestantse overtuiging in de openbaarheid trad en de predikaties bijwoonde, gebeurde dit steeds in gezelschap van zijn vrouw, Franchoyse de L'Ecluse. De smallewever Willem Sampsen getuigde naderhand dat niet zozeer Coolman dan wel zijn vrouw *continuelick* ter predikatie trok. Aanvankelijk was Coolman gehuwd met Machteld vande Venne, een weduwe uit een Brabantse familie³⁰, vervolgens met Franchoyse de L'Ecluse. Dit tweede huwelijk loodste Coolman binnen in kringen van internationale handelaars in Brugge en Antwerpen. Een flink aantal van hen omarmde in de jaren 1560 ook het protestantisme. Franchoyse was een dochter uit het tweede huwelijk van Otto de L'Ecluse, een koopman afkomstig uit Tourcoing. Deze familie had zich in Brugge verankerd met rijke woonhuizen, pakhuizen en industriële werkplaatsen in de stads-

29 A.C. DE SCHREVEL (ed.), *Troubles religieux du XVIIe siècle au quartier de Bruges, 1566-1568*, Brugge, 1894, p. 256; IDEM, *Histoire du séminaire*, I, p. 789.

30 Machteld vander Venne was eerder weduwe van Loys van Steenhuyse, en had twee kinderen uit dit huwelijk: BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief, 198: *Klerken van de Vierschaar*, 638, f. 285, 339 (verkoop aandeel van huis in Antwerpen, 1547). Omaer Coolman en Machteld verkochten in 1550 een huis in de Boomgaardstraat: *Klerken van de Vierschaar*, 640, f. 185.

wijk tussen Spinolarei, Verversdijk en Schottenplaats (nu: Sint-Maartensplein)³¹.

Otto en zijn zonen uit het eerste huwelijk eisten een prominente rol op in het makelaarsambacht en hadden een vaste voet in de Brugse textielwereld en de internationale handel. Dit koopmanschap bracht de oudste zoon Willem in Ierland waar hij kort vóór 1557 overleed³². Willem oudste zoon Karel trok naar Antwerpen waar hij met een Rijsels koopman een veelzijdige handelsfirma in de steigers zette³³. De jonge Karel de L'Escluse toonde belangstelling voor poëzie en de dichter Guillaume de Poetou nam in 1565 een lofdicht voor Karel en een lijkdicht voor zijn vader Willem op in de bundel *La grande liesse* (Antwerpen: Willem Silvius, 1565)³⁴.

Uit het tweede huwelijk van Otto werden een gelijknamige zoon en vier dochters geboren. Door zijn huwelijk met Francoyse, één van deze dochters, verzwagerde Omaer Coolman zich met Jacob

- 31 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief, 208: *Wezengoederen*, Sint-Jan 1520-153, p. 34-36 (vanaf 8 juni 1521), 467. De belangrijkste huizen: groot huis in de Crommen Wal, tussen het Woudestraatje (ook: *Goudinstraetkin*) en het Schoofstraatje, en het huis *den Herdtshoorne* in het Schoofstraatje met poort aan de Verversdijk. Deze wijk werd in de 17de eeuw omgevormd tot jezuïetenkwartier en werd minutieus in kaart gebracht door H. DENEWETH en Y. KEMEL, 'Een verdwenen middeleeuwse wijk tussen Koningstraat, Boomgaardstraat en Verversdijk', in: *Brugs Ommeland*, 40 (2000), p. 143-168. Als buitengoed beschikte Otto de L'Escluse over het kasteeldomein Warrem in Sint-Kruis, net buiten de stadswallen. Over Warrem: M. CAFMEYER, *Sint-Kruis, oud en nieuw*, Brugge, 1970, p. 45.
- 32 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief, 157: *Civiele sententiën Vierschaar*, 1557-65, f. 49r (1547): proces tussen de Spaans-Brugse koopman Alonso de Castillo en de erfgenamen Joris de L'Escluse, die overleed kort nadat hij in Ierland de zaken (handel in textiel, met onder meer fluweel, *cameloten* en Hollands linnen) van zijn aldaar overleden broer had behartigd. Joris (+ ca. 1557) en Maria (x Jan Shevyn) waren de andere kinderen uit het eerste huwelijk van Otto de L'Escluse.
- 33 In 1558-1559 trad hij samen met Philippe Dauchy op als collecteur van penningen onder de Brugse poorters in Antwerpen *wuenende ende residerende*, voor de ondersteuning van de Bogardenschool in Brugge: L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire diplomatique des archives de l'ancienne Ecole Bogarde à Bruges*, Brugge, 1899, I, p. 161.
- 34 K. BOSTOEN, *Dichterschap en koopmanschap in de zestiende eeuw: omtrent de dichters Guillaume de Poetou en Jan vander Noot*, Deventer, 1987, met p. 176-178 biografica over Willem en Karel de L'Escluse. Poetou, afkomstig uit Bethune, was een graanhandelaar én renaissancegedichter die in de Scheldestad vier poëziebundels uitgaf, strak gelinkt aan de mercantiele wereld.

de Broucqsaulx (x Adriana³⁵), Jan vanden Heede (x Katelijne) en Jacob Lucas (x Isabeau)³⁶. Broucqsaulx en Vanden Heede waren eveneens actief in de Brugse handelswereld, als koopman of makelaar, en behoorden tot de magistraatsgroep in Brugge. Net zoals Coolman maakten Broucqsaulx en Vanden Heede in Brugge en hun neef Maarten de L' Ecluse in Antwerpen tijdens het Wonderjaar 1566 deel uit van de calvinistische gemeente³⁷. Allen bleven tijdens de daaropvolgende repressie buiten schot. De drie Bruggelingen woonden trouwens in december 1566 een geheime vergadering bij ten huize van de wijnkoopman Clais Cobryse in de Vlamingstraat waar de Brugse participatie aan het goudguldenrekwest aan de orde was.

De Brugse linnenkoopman Joost Vogats kwam wel vaker bij Jan vanden Heede over de vloer. Het was daar dat hij Coolman had horen verkondigen dat het vagevuur niet bestond en dat Van den Heede zelf uitpakte met een spotprent of tekening die de verdeeldheid van de kerk hekelde: in het midden stond de Kerk afgebeeld, die aan de vier hoeken met kettingen in uiteenlopende richtingen werd getrokken door de *Deutschen, Hughenooten, Geusen en Catholycquen*.³⁸ In het bijhorende lied werd de katholieke kerk voorgesteld als *een wynckeke met de cramerie*³⁹.

35 J. WEALE, 'Généalogie des familles brugeoises: les De Chantraines, dits Broucqsaulx', in: *La Flandre*, 1869-70, p. 461-463. Jacob was de oudste van de tien kinderen van Pierre (+ 1551) en Louise van Stakenburch (+1554).

36 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief, 219: *Rekening rentenieren* 1565-1566, f. 33v-34r; L. VANDAMME, 'De geldnood van keizer Karel, de Brugse kapitaalmarkt en renteniers (1554)', in: *Biekorf*, 110 (2010), p. 417-418. Jacob Lucas bleef katholiek, overleed op 4 mei 1600 en werd samen met zijn vrouw, Isabeau de L'Ecluse, overleden op 13 maart 1584, begraven in de Sacramentskapel van de Sint-Salvatorskerk (BRUGGE, Openbare Bibliotheek, ms. 449, III, p. 51).

37 L. VANDAMME, *De socio-professionele recruitering*, p. 117-122 (Broucqsaulx), 182-183 (Van den Heede); L. VAN DER ESSEN, 'Le progrès du luthéranisme et du calvinisme dans le monde commercial d'Anvers et l'espionnage politique du marchand Philippe Dauxy, agent secret de Marguerite de Parme en 1566-1567', in: *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, 12 (1914), p. 217 (De L'Ecluse). Broucqsaulx speelde later, tijdens de Calvinistische Republiek in Brugge, een bijzonder prominente rol in het politieke leven, onder meer als eerste burgemeester (1580-1582), en in de opbouw van de calvinistische kerk.

38 Niet in D. HORST, *De opstand in zwart-witte propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand (1566-1584)*, Zutphen 2003.

39 BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Raad van Beroerten*, 64, f. 379r, 380r.

Omaer Coolman was meer dan een “ambtenaar” verdwaald in mercantiele kringen. In 1550 trad hij toe tot het Brugse makelaarsambacht⁴⁰ waardoor hij de kringen van de Brugse en internationaal gekleurde handelaars en ondernemers frequenteerde. Dit waren bovendien ook de mensen voor wie hij als klerk van de vierschaar en later als taalman bemiddelde. In het bijzonder kwam hij op voor Engelse handelaars⁴¹. Sinds 1558 was Brugge opnieuw het bruggenhoofd geworden voor Engelse wolexport en deze wolstapel zorgde voor een Engelse kolonie in de stad. Als procureur kruiste zijn pad vaak dit van geloofsgenoten voor wie hij vaak de kastanjes uit het vuur haalde. Een Engelse koopman die steeds opnieuw met Coolman en vooral met zijn zwagers Broucqsaulx en Vanden Heede zaken deed en schepen bevrachtte op de Oostzee, was de protestant Thomas Molyneux.

Coolman ging in Brugge door voor een “redelick welgheselt man”. Van de 34 Brugse protestanten in 1566 waarvan het roerend en onroerend bezit kon worden becijferd, komt Coolman met 9.112 £. 11 sch. op de tweede plaats. Hij diende enkel de edelman Jacob van Heule, met uitgebreide bezittingen op het “Brugse” platteland, te laten voorgaan⁴². Zijn onroerend patrimonium bestond uit huizen in de stad (zijn woonhuis en twee andere huizen tussen Braamberg en Waalsestraat en een huis in de Boomgaardstraat), twee hofsteden en pachtland, samen 64 gemeten met een jaarlijkse opbrengst van 32 £, in de polders ten noorden van Brugge (Vlissegem, Kruisabele in Dudzele, Zuienkerke) en 21 renten met een jaarlijks opbrengst van ruim 50 £. Coolman dankte dit vermogen, in het bijzonder het plattelandsbezit en de renten, in hoge mate aan wat zijn vrouw vanuit het familiebezit van de De L'Escluses had ingebracht⁴³.

40 A. VAN DEN ABEELE en M. CATRY, *Makelaars en handelaars: van de nering der makelaars naar de kamer van koophandel in het XVIIde-eeuwse Brugge*, Brugge, 1992, p. 147.

41 BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Raad van Beroerten*, 64, f. 377r, 383v, 385r.

42 L. VANDAMME, *De socio-professionele recruitering*, p. 336-340.

43 Toen de moeder van Omaer in 1536 overleed, kan het familievermogen op 84 £ Vlaams worden getaxeerd (het wezengoed bedroeg 42 £).

Engeland

In de vroege jaren zestig reisde Coolman vaak naar Engeland, en verbleef daar dan twee à drie maanden. Hij was voogd van een Brugs sterfhuis met belangen in Engeland en enkele processen vereisten zijn aanwezigheid aldaar. Zijn pastoor vond dit maar een voorwendsel en vermoedde wellicht contacten met de vluchtelingengemeente in Londen⁴⁴. Toen in 1567 de religievrijheid was teruggeschroefd en repressie dreigde, trok hij weg uit Brugge richting Duinkerke en Grevelingen, havenplaatsen die vaak werden gebruikt om naar Engeland te reizen⁴⁵. Intussen was de Raad van Beroerten begonnen met zijn enquête naar de gebeurtenissen in Brugge tijdens het Wonderjaar en naar de protestantse hoofdrolspelers, in het bijzonder naar degenen die zich in de loop van 1567 uit de voeten hadden gemaakt. Alle getuigen maakten de commissarissen attent op de protestantse overtuiging van Coolman, op zijn deelname aan de preken en zijn rol als woordvoeder, en op zijn afwezigheid uit de stad. Prompt werden zijn bezittingen onder sequester geplaatst⁴⁶. Alhoewel Alva aanstuurde op de voortzetting van het onderzoek naar Omaer Coolman, werd zijn ondervraging uitgesteld en vernemen we niets meer over dit dossier. Coolman was in 1568 wel opnieuw in Brugge en kon kort daarop opnieuw vrij beschikken over zijn bezittingen. Het is niet bekend of dit het gevolg was van een licht vonnis (bv. een verzoening met zijn pastoor) of dat hij volledig buiten schot bleef. De volgende jaren bleef

44 A.C. DE SCHREVEL, (ed.), *Troubles religieux du XVIe siècle*, p. 216. Het betreft de nalatenschap van Pieter de Reulx, waarvan goederen zich in Engeland bevonden, en die Coolman noopte tot belangenbehartiging ter plaatse: BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief, 173: *Overleg* 1565-1566, nr. 209 (los stuk, 1565), 18: *Secrete Resolutieboek* 1565-1569, f. 201 (8 november 1568).

45 BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Raad van Beroerten*, 64, f. 382r.

46 BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Raad van Beroerten*, 249, f. 11r-10v (inventaris door Loys van Havere in opdracht van Alva's commissarissen Pieter le Cocq en Lieven Snouck, januari 1568): *Omaer Coolman hem gheabsenteert hebbende vander stede van Brugghe* Hierover nog Loys van Havre aan de Rekenkamer in Rijsel, 11 december 1569: BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Raad van Beroerten*, 2, f. 180r. Omaer Coolman en zijn vrouw Franchoise de L'Escluse ondertekenden persoonlijk op 17 januari 1568 de inventaris van hun bezittingen.

Coolman wat onzichtbaar in Brugge⁴⁷ en hij overleed in of kort vóór 1580.

BESLUIT

Den Hof en Boomgaard der Poë sien legt het literaire netwerk van de Gentse dichter en kunstenaar Lucas de Heere bloot. De wat cryptische vermelding *an M. Omaer Coolman, Aduocaet, Oom vanden Autheur* leidt naar het protestantse handelsmilieu in Brugge. Omaer Coolmans oudere broer Pieter was Pieter Carbonier, onder meer burgemeester in Veere en vader van Eleonora Carbonier, beiden literair actief. Eleonora huwde in 1560 met Lucas de Heere. *Close reading* van dit familienetwerk brengt ons in Gent, Vere, Brugge, Antwerpen, Londen en Norwich, met als rode draad protestantse sympathieën en literaire bedrijvigheid.

47 Bijvoorbeeld als rentenier in de rekening van de stedelijke renten: BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief, 219: *Rekening rentenieren 1574-75*, f. 23r.

Andries Van den Abeele

Joseph De Busscher veilde boeken in Parijs (1799-1814)

Toen het revolutietijd werd, was Joseph De Busscher¹ (Brugge 6 oktober 1741-21 december 1824) al een kwarteeuw actief als Brugs drukker, uitgever, boekhandelaar en antiquair, in het huis *Den Braembosch* in de Predikherenstraat. Door zijn huwelijk in 1770 met Anna Van der Piet (Brugge, 26 mei 1741-28 juli 1804²) was hij aan het hoofd gekomen van de drukkerij van haar eerste echtgenoot, de geweldenaar en dronkaard³ Pieter De Sloovere (1712-1767)⁴, bij wie hij wellicht had gewerkt.

De opeenvolgende regimes hadden weinig of geen invloed op zijn activiteiten. Hij bleef boeken drukken en uitgeven en de advertenties die verschenen in zijn jaarlijkse almanak toonden aan dat hij ook als boekhandelaar actief bleef. Zijn naam kwam tevens in stijgende mate voor als deskundige samensteller van catalogi bij boekenveilingen.

Men deed vanaf 1770 en gedurende vele jaren op hem beroep voor het schatten van bibliotheken in nalatenschappen en voor het opstellen en drukken van verkoopcatalogi. In 1775 trad hij voor het eerst op bij het organiseren van een veiling. Hij stelde de catalogi

- 1 A. VISART, *Recherches sur les imprimeurs brugeois*, Brugge, 1928, p. 60; A. VIAENE, 'De drukkersfamilie De Busscher', in: *Biekorf*, 62 (1962), p. 33-40; A. VAN DEN ABEELE, 'De drukkersfamilie De Busscher', in: *Biekorf*, 82 (1982), p. 129-133; A. VAN DEN ABEELE, 'Joseph de Busscher', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Deel 12, Brussel, 1987, kol. 127-131; A. VAN DEN ABEELE, 'Drukker Joseph De Busscher: een bijkomende situering', in: *Biekorf*, 99 (1999), p. 544-545.
- 2 Anna Van der Piet werd in de crypte van de Sint-Walburgakerk begraven. Ondanks het verbod tot begraven in en rond kerken, dat al van de tijd van Jozef II dateerde, werden begrafenissen in kerken dus toch nog gedaan. Ze schijnt wel de laatste geweest te zijn in de Sint-Walburgakerk (GAILLIARD, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre occidentale*, Tome 3, Ste Walburge, Brugge, 1868).
- 3 J. D'HONDT, 'Een merkwaardige inkijs in het laatste levensjaar van drukker Pieter De Sloovere, 1767', in: *Brugs Ommeland*, 2008, p. 86-99.
- 4 A. VAN DEN ABEELE, Pieter de Sloovere, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Deel 12, Brussel, 1987, kol. 684-690.

op, drukte ze en trad ook soms als veilingmeester op. De opheffing van talrijke kloosters en instellingen, met als eerste de jezuïetenkloosters en -colleges, zowel onder Jozef II als in de Franse tijd, en de klappen die een aantal vermogende families te verduren kregen, hadden onder meer tot gevolg dat massale hoeveelheden boeken te koop werden aangeboden. De Busscher werd hiervoor in Brugge de erkende specialist, samen met Cornelis De Moor, vooral nadat Joseph Van Praet vanaf 1790 geen opdrachten meer uitvoerde en in 1792 overleed.⁵

In tegenstelling tot andere Brugse drukkers en tot zijn zoon Guillaume De Busscher-Marlier (1774-1852) speelde Joseph De Busscher geen actieve rol tijdens de revolutiejaren: geen lidmaatschap van revolutiegezinde verenigingen, geen drukwerk voor revolutionaire personen en groepen of voor de nieuwe besturen. Vanaf 1793 werd hij door Guillaume bijgestaan en werd gewerkt onder de naam 'Joseph De Busscher en zoon'. In 1798 liet hij de zaak volledig over aan Guillaume, die helemaal de kaart trok van het Franse bewind. Joseph had in 1792 het statige herenhuis, dat de naam *De Cipers* droeg, gekocht in de Boomgaardstraat⁶. Hij was toen 55 en voelde zich nog niet tot het volledige rentenierschap geroepen. Hij bleef actief als antiquarisch boekenexpert. De veilingen uit die tijd droegen zijn naam niet meer, maar men mag aannemen dat de catalogi die bij Guillaume De Busscher-Marlier werden gedrukt, en geen auteursnaam droegen, door Joseph waren opgesteld. Af en toe werd hij trouwens nog vermeld als 'directeur de la vente'.

Ook buiten de veilingen wendden zich boekenliefhebbers of verkopers tot hem en De Busscher kocht wat ze hem aanboden. Als

5 P. DE LAEY, 'Boekenveilingen in Brugge, 1750-1810. Een repertorium van de gedrukte veilingcatalogi', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 142 (2005), p. 54-131.

6 B. BEERNAERT e. a., 'Boomgaardstraat 13', in: *Monument en Tijd, Open monumentendagen 2000*, Brugge, 2000, p. 23-25. In 1861 werd de woning gesloopt en werd door de aannemer Louis De Vestel-De Lille, naar een ontwerp van architect Isidore Alleweireldt een schitterend huis gebouwd dat, na gebruik als woonhuis, kraamkliniek en polykliniek, in 1997 is gerestaureerd tot Hotel Walburg.

Paris, le 20^e gr 1807

J'ai l'honneur d'en voyer a
Messieur De Busscher le Catalogue
d'une belle vente que je fais
au commencement de 1808. Je
l'invite a l'examiner et a le com-
muniqueo a ses amis, et notamment
a Messieur son filz.

S'il a quelques acquisitions a faire a cette
vente, je le prie de me en faire entièrement
a ses ordres. Je lui presente mes salutations
empressees
RENOUARD

"Brief (1807) van boekhandelaar Renouard aan Joseph De Busscher.

hij een voldoende hoeveelheid had verzameld, volgde een veiling. Hierbij hield hij het niet bij lokale verkopen maar kwam hij tot de overtuiging dat hij winstgevender zaken zou realiseren als hij boeken aanbood in Parijs. Dit idee bracht hem in geregeld contact met de Parijse boekhandelaars De Bure père et fils, waarmee hij zaken deed van 1799 tot in 1804 en met Antoine-Auguste Renouard over de periode 1805-1814. Grote hoeveelheden boeken werden door De Busscher naar Parijs gestuurd, waar ze voor zijn rekening werden geveild.

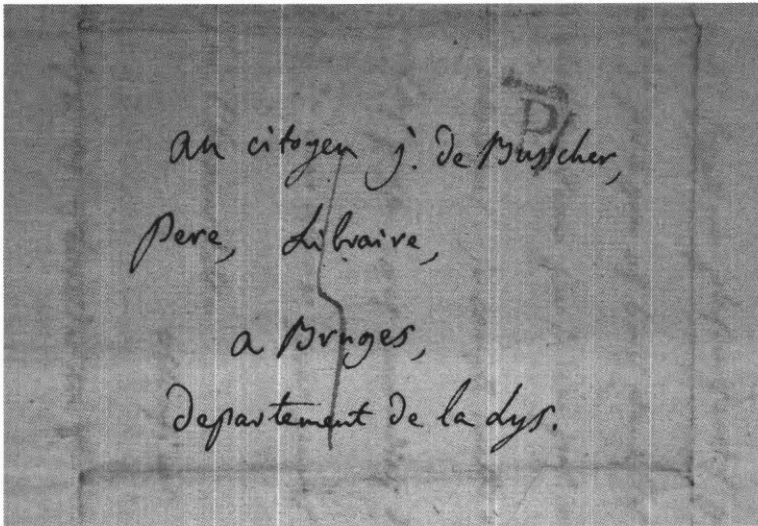
De relaties met deze beide uitgevers, boekhandelaars en antiquairs kennen we door een briefwisseling tussen hen en De Busscher die loopt van 16 april 1799 tot 25 mei 1804 voor De Bure en van 10 september 1805 tot 6 juni 1814 voor Renouard. De briefwisseling werd belangrijk genoeg bevonden binnen de familie De Busscher om er een ingebonden boekje van te maken. Ze kwam terecht bij de kleinzoon van Joseph De Busscher, rijksarchivaris Edmond De Busscher, en werd verkocht tijdens de veiling van diens bibliotheek in 1882. Onder catalogusnummer 746 staat namelijk vermeld: *Différentes lettres d'affaires autographes de De Bure père et fils, libraires à Paris et de A. A. Renouard (...), en un volume, petit in-4°*. Er kan niet aan getwijfeld worden dat het om de hier behandelde brieven ging. Deze briefwisseling is, naar aanleiding van de gemelde veiling, of later, terechtgekomen in de collecties van de Provinciale bibliotheek en archief⁷.

GUILLAUME DE BURE

Guillaume De Bure (10 mei 1734-14 februari 1820) behoorde tot een oude boekhandelaarsfamilie⁸. Zijn vader Jean De Bure (1702-1786) was boekhandelaar in Parijs. Zijn 'cousin germain' Guillaume-François De Bure (1732-1782) was specialist in oude drukken. De

7 BRUGGE, *Provinciale bibliotheek en archief, Tolhuis*, Aanwinstnummer A 28.944, catalogusnummer 9960. Het is niet uitgesloten dat kanunnik Adolf Duclos het bundeltje aankocht op de veiling Edmond De Busscher en het langs hem en Michiel English in de Provinciale bibliotheek terecht kwam.

8 *Encyclopédie des gens du monde: répertoire universel des sciences, des lettres et des arts*, Volume 7, Parijs, 1836.

Adressering van een brief van de Parijse boekhandelaar Guillaume Debure (1734-1820) aan Joseph De Busscher. In de periode 1799-1801 correspondeerden De Bure en De Busscher regelmatig met elkaar. (Provinciale Bibliotheek Tolhuis, Brugge - foto: Marc Ryckaert).

broer van de hier bedoelde Guillaume, François De Bure (1743-1802), was tijdelijk zijn vennoot. Zijn twee zoons, Jean-Jacques (1767-1847) en Marie-Jacques De Bure, volgden hem op in het vak, net als een zoon van François, Laurent De Bure (1775-1864), de uitgever van de succesvolle 'Bibliothèque de l'amateur'. Guillaume was getrouwd met Françoise Barrois, zus van boekhandelaar Louis-François Barrois (1748-1835) en dochter van boekhandelaar Marie-Jacques Barrois en van Marie Didot uit de gelijknamige bekende drukkersfamilie.

Bij het begin van de nieuwe eeuw bevond Guillaume zich in ongeveer dezelfde situatie als De Busscher. Hij was al decennia als boekhandelaar, uitgever, antiquair en veilingmeester gevestigd in Parijs en was op zijn 65ste aan het uitbollen en de zaak in handen aan het geven van zijn zoons. Ook hij hield zich nog vooral met antiquariaat en veilingen bezig.

Toen De Busscher hem op 16 april 1799 contacteerde, citeerde hij, als referentie, de Brugs-Parijse bibliothecaris Joseph-Basile Van Praet en vroeg aan De Bure zijn groeten aan hem te willen overmaken. Hij kende ongetwijfeld de vriendschapsbanden tussen De Bure en de zoon van zijn voormalige concurrent Joseph-Ignace Van Praet. Hij zal er wel niet bij verteld hebben dat hij in 1790 een meningsverschil met vader Van Praet voor de rechtbank had uitgevochten.⁹ Hij had aan De Bure ook aangekondigd dat zijn zoon Guillaume op hem een beroep zou doen tijdens zijn verblijf in Parijs, maar De Bure antwoordde dat hij hem weinig van dienst had kunnen zijn, omdat hij duidelijk zelf van alles goed op de hoogte was.

De Bure wilde graag ingaan op het voorstel van De Busscher om een boekenveiling voor hem te organiseren, want uit de lijst die hem was toegestuurd maakte hij op dat het ging om “de très bons ouvrages”. Hij deelde aan De Busscher mee wat het hem zou kosten: 6 à 7% voor de deurwaarder en veilingmeester (waarin waren begrepen: huur van de zaal, registratierechten, andere taksen, diensten van de griffier en de afroeper, enz.); 5% commissie voor De Bure voor onder meer het opstellen, drukken en verspreiden van de catalogi (hij rekende normaal 10% aan, zo schreef hij, maar vroeg slechts de helft aan boekhandelaars); transport van Brugge naar Parijs en eventueel terugsturen van onverkochte exemplaren. “*U zult een hogere opbrengst hebben dan wanneer u de boeken in Brugge zou verkopen*”, verzekerde De Bure. Natuurlijk, vervolgde hij, moet men er rekening mee houden dat heel wat onderwerpen (bijv. theologie en Franse geschiedenis) aanzienlijk minder opbrachten dan vóór de revolutie. Andere onderwerpen (mathematica, klassieke auteurs, natuurwetenschappen, boeken met gravures) hielden stand.

De Busscher antwoordde met twee brieven waarin hij nog supplementaire informatie bezorgde over wat hij zou sturen. Het ak-

9 A. VAN DEN ABEELE, ‘De Brugse drukker-uitgever Joseph Van Praet (1724-1792) en zijn tijd’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 133 (1996), p. 98-138.

koord kwam er snel en werd bij schrijven van 7 juni 1800 (dat hij echter pas op 11 juli vervulde en verstuurde) door De Bure bevestigd. De Busscher liet er geen gras over groeien. Op 9 augustus kon De Bure hem al laten weten dat twaalf kisten met boeken en de steekkaarten waarop ze beschreven werden, goed waren aangekomen. De catalogus werd opgemaakt, gedrukt en verspreid¹⁰. De veiling had plaats op 23 oktober 1800 en kende 23 vacaties voor 1844 catalogusnummers, hetzij een 80-tal nummers per vacatie. Elke dag stuurde De Bure de lijst van wat de geveilde boeken hadden opgebracht.

De Busscher was opgetogen over het resultaat. Zeker, op een honderdtal boeken (theologie, jurisprudentie, geschiedenis), verloor hij flink, maar hij berekende dat de totaliteit hem een mooie winst had opgeleverd. Hij stelde dus in het vooruitzicht dat hij over enkele maanden een nieuwe zending zou kunnen sturen. De brief van De Busscher leert ons tevens dat hij zelf ook aankopen deed in Parijs. Hij vroeg immers aan De Bure om voor zijn rekening de betaling uit te voeren van een kist met gravures die hij had aangekocht bij Basan Frères in Parijs¹¹.

Enkele dagen na de veiling kon De Bure de afrekening laten worden. De opbrengst beliep 20.476 goudfranken, met dien verstande dat De Bure zelf voor 3.617 fr. boeken had aangekocht, teneinde de vraag te ondersteunen. Het was werkelijk een mooie verkoop geweest, verzekerde hij, met over het algemeen prijzen die aan vroegere tijden deden denken.

- 10 *Catalogue des livres rares et bien conditionnés du citoyen *** [De Busscher], dont la vente se fera le 1er brumaire an IX [23 octobre 1800], & jours suivants, à quatre heures de relevée, dans la salle du citoyen Sylvestre, rue des Bons-Enfants, n°12, Paris, Guillaume De Bure l'aîné, an IX, (1800)*. Ik vond deze zeldzame catalogus te koop aangeboden in 2012 door de Librairie Historique F. Teissède, Parijs, voor 3.000 euro.
- 11 De briefwisseling met dit huis is vermeld in de veilingscatalogus Edmond De Busscher onder nr 749: *Basan Frères, marchands d'estampes à Paris. Différentes lettres d'affaires, en un vol. in 4°*. Antoine-Simon-Ferdinand en Henry-Louis Basan, opvolgers van hun vader Pierre-François Basan (1723-1797), dreven handel tot in 1809.

De Busscher dankte voor de goede zorgen en met zijn brief van 21 december 1800 verhoopte hij spoedig betaald te worden. Dit bleek echter een ander paar mouwen. Pas twee jaar later, op 22 september 1802, kwam De Bure met uitleg over de vertraging. De veilingmeester Lejeune, die de betalingen van de kopers had geïnd, had het geld gebruikt voor eigen uitgaven. De Bure had hem stevig aangepakt over dit misbruik van vertrouwen. Hij raadde nochtans aan geduld te nemen omdat Lejeune bemiddeld was. Hij bezat onroerende goederen, onder meer een eigendom dat hij tegen 160.000 livres te koop aanbod. Hem voor de rechtbank dagen zou alleen maar kosten met zich meebrengen.

Ondertussen was er op 8 maart 1802 al een tweede veiling geweest. Er wordt hierover niet veel gezegd in de bewaarde briefwisseling en de enige aanwijzing hiervoor is dat De Busscher op 16 november 1801 aan De Bure vroeg hem enkele exemplaren van de catalogus te sturen zodra die gedrukt was. Anderzijds heeft op het exemplaar van de veiling die die dag plaatsvond en in de Bibliothèque nationale wordt bewaard, iemand bijgeschreven 'collection De Busscher Hamard', waarbij Hamard de naam van een andere aanbrengrer van boeken voor deze veiling kan geweest zijn¹².

De Bure had alvast geen zin meer om nog voor De Busscher als tussenpersoon op te treden en verzocht hem voortaan zelf rechtstreeks verkopen toe te vertrouwen aan een deurwaarder-veilingmeester. Hij verklaarde zich niet bij machte er een aan te bevelen, want hij kende die heren onvoldoende. Hij maakte er zich duidelijk op die manier van af. . .

Tegen oktober 1802 had De Busscher al kleine voorschotten ontvangen, eenmaal 2.000 fr. en een andere maal 1.000 fr. Ondertussen had hij toch weer tien kisten met boeken naar De Bure gestuurd en die gaf de indruk dat hij er zich toch nog zou om bekommeren. In december ontving De Busscher nogmaals 1.500

12 A Paris, chez G. Debure, libraire de la Bibliothèque nationale, rue Serpente n° 6, An X (1802), VII-214 p.

fr. en in januari 1803 1.000 fr. De Bure deelde anderzijds mee dat hij de catalogus zou opstellen van de hem toegestuurde boeken. Maar er gebeurde niets en in mei 1803 liet de Bure weten dat hij nog niet aan de catalogus van de derde zending De Busscher was begonnen. Maar, voegde hij er aan toe, hij hoefde daarover niet te mopperen, want er heerste crisis en de boeken werden over het algemeen fel onder de normale prijs verkocht, zodat hij met te wachten kon verhoppen dat ze weer zouden stijgen. In juli vroeg De Bure opnieuw geduld, zowel voor de afrekening met Lejeune als voor de veiling van de nieuwe zending. Het antwoord van De Busscher op 23 augustus 1803 gaf, in beleefde termen, uiting aan zijn ongeduld over het aanslepende conflict met Lejeune en aan zijn onbegrip over de zachtheid van De Bures aanpak. Niettemin stelde hij een derde en een vierde veiling in het vooruitzicht.

Die derde veiling werd alvast gehouden en briefwisseling hierover en over de zaak Lejeune vond plaats. Dat kunnen we opmaken uit de brief van De Bure van 25 mei 1804 die rekeningen presenteerde en zich tevens beklaagde over de verwijtende toon van vorige brieven van De Busscher. Dat deze op de derde en vierde veiling 4.000 fr. had verloren had hij alleen maar aan zichzelf te danken, want hij had, tegen het advies van De Bure, veel te veel 'kleingood' gestuurd waar weinig belangstelling voor was.

Hoe dan ook, De Bure was de kritiek beu en liet aan De Busscher weten dat de vierde veiling nu echt zijn laatste tussenkomst was geweest en hij geen verdere opdrachten meer zou aanvaarden. Dit betekende meteen het einde van de betrekkingen tussen Joseph De Busscher en het huis De Bure et fils.

Er dient hier nog te worden aan toegevoegd dat De Busscher in november 1801 een kist met gravures had gestuurd, met verzoek ze te veilen. De Bure verklaarde zich hiervoor incompetent en gaf de kist door aan Regnault¹³, specialist van de gravureveilingen. Er moet begin 1802 een verkoop geweest zijn van een deel van die

13 Het ging om François-Léandre Regnault-Delalande (1762-1824).

gravures, nadat Regnault had laten weten dat sommige waarde-loos waren en hij ze zou terugsturen.

ANTOINE-AUGUSTIN RENOUARD

De Busscher was door het einde van zijn relatie met De Bure niet ontmoedigd. Weduwnaar geworden in juli 1804 kon hij wellicht nog méér tijd aan de boeken besteden. Hij wilde alvast graag verder veilingen in de Franse hoofdstad organiseren. Hij trok dan ook begin september 1805 naar Parijs om een andere verkoper te zoeken. Hij vond die in de persoon van Antoine-Augustin Renouard (Parijs, 21 september 1765-Saint-Valéry, 15 december 1853)¹⁴. Gevestigd in de Rue Saint-André-des-Arts, was Renouard nog maar enkele jaren actief als uitgever en boekhandelaar en zal dus wellicht met belangstelling de mogelijkheid van een bijverdienste hebben overwogen. Hij besprak de condities en bevestigde die in de brief van 10 september 1805 die hij aan De Busscher liet afgeven in zijn verblijfplaats op de Rive droite, bij traiteur Gillé in de Rue Jean-Jacques Rousseau. Zijn commissie bedroeg 15%, maar hierin was alles begrepen: catalogus, veilingmeester, griffier, afroeper, enz. Hij voegde eraan toe dat hij over een ruim netwerk van correspondenten beschikte over gans Europa aan wie hij zijn catalogi stuurde, wat gunstig de prijzen van zijn veilingen beïnvloedde.

Een eerste zending boeken vanuit Brugge vond plaats in 1806 en werd geveild in de herfst. De opbrengst totaliseerde 13.973 goudfranken. Of er nog veilingen volgden in 1807 en 1808 is niet duidelijk: er is alvast geen briefwisseling over bewaard. Wel werd een veiling gehouden in 1809. Een brief van Renouard van 2 september 1810 vermeldde immers de aankomst van een zending die hij interessanter vond dan de vorige. Hij zou die klaarmaken voor veiling in maart 1811. Nochtans waren heel wat belangrijke veilingen aangekondigd en hij vroeg zich af of november geen beter tijdstip was. Uiteindelijk ging de verkoop toch door vanaf 18 maart en duurde veertien dagen.

¹⁴ M.N. BOUILLET & A. CHASSANG (red.), 'Antoine-Augustin Renouard', in: *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*, 1878.

Het liep slecht af. *“Van mijn leven heb ik geen ongelukkiger veiling meegemaakt”* liet Renouard weten. Een grote hoeveelheid boeken had geen koper gevonden. *“Uw aanbod was te simpel en te sober”*, vond hij. *“Deze tijd is er één van luxe en klinkklank, men moet in alles schitteren, à tort et à travers schitteren, of zo niet kijkt men niet naar u om”*. De totale opbrengst bedroeg 5.970 fr.

Werden nog verdere zendingen uitgevoerd in 1812 en 1813? Er is geen briefwisseling hieromtrent. De relaties waren zeker niet verbroken, want in de lente van 1814 werd opnieuw een veiling gehouden, waarvan Renouard afrekening bezorgde. Het was weer geen succes en dit grotendeels omwille van de omstandigheden. Half april was Napoleon afgetreden en naar het eiland Elba verbannen. Veel van zijn aanhangers hadden Parijs verlaten. De nieuwe machthebbers, getrouwen van Lodewijk XVIII, begonnen nog maar pas terug te keren. Geallieerde troepen bezetten de Franse hoofdstad. Er waren dus wellicht niet zoveel bewoners die zich aan boekenveilingen interesseerden. Niet alleen waren de prijzen laag gebleven maar de betalingen kwamen slechts moeizaam binnen en de betalingstermijnen waar om werd verzocht waren ongewoon lang. De Busscher moet er zijn beklag over gemaakt hebben, want Renouard antwoordde hem dat hij alles in het werk had gesteld om zijn belangen te behartigen en er verder ook niets kon aan doen.

Dit was het einde van de correspondentie tussen De Busscher en Renouard, althans voor zoveel de brieven die in het provinciaal archief bewaard worden ervan getuigen.

INTERNATIONALE BOEKENVERKOOP

De hier behandelde brieven laten ons toe een aspect te belichten van het intellectuele leven onder het Franse keizerrijk. Boeken leken toen evenveel en misschien nog méér dan voordien van eigenaar te veranderen. Ondanks de plunderingen door de Franse overheerser en de drainering naar openbare bibliotheken bleven nog heel wat boeken in omloop en werden ze te koop aangeboden. Er waren natuurlijk regelmatig veilingen in Brugge, Gent,

Brussel of elders in de Zuidelijke Nederlanden. Als De Busscher zich echter de moeite getroostte om belangrijke hoeveelheden boeken naar Parijs te sturen, dan is het onvermijdelijk omdat de lokale markt verzadigd was en hij op de veel belangrijker markt in de hoofdstad een betere omzet en hogere prijzen verhoopte. De briefwisseling toont aan dat zijn verwachtingen maar gedeeltelijk werden ingelost.

De activiteit toont het internationale karakter aan van het verhandelen van boeken, met Parijs als het centrum ervan. Ondanks de bureaucratische en soms pietluttige formaliteiten die met de zendingen gepaard gingen, en waar zowel De Busscher als zijn Parijse correspondenten zich over beklagden - "*Après des démarches sans nombre et des heures entières passées dans les bureaux*", schreef Renouard in 1811 - gebeurden verzendingen met tamelijk grote snelheid en kwamen de volumineuze kisten zonder averij ter bestemming.

De Busscher kocht aan wat hem ter plekke werd aangeboden en betaalde hiervoor waarschijnlijk eerder geringe prijzen. Als men vaststelt dat de veilingen in Parijs meestal een paar weken in beslag namen (de eerste vereiste 23 vacaties), moet men er wel uit besluiten dat het om een niet onbelangrijke hoeveelheid boeken ging die telkens van Brugge naar Parijs vertrok. Op die manier integreerde een plaatselijke antiquair zich in de grote herverdeling op internationale schaal van het boekenbezit, een gevolg van de revolutionaire bewegingen met plunderingen en opeisingen, sluitingen van kloosters en allerhande instellingen, aftakeling van oude fortuinen. Anderzijds kwamen nieuwe bibliotheken tot stand die moesten gestoffeerd worden, als gevolg van de stichting van universiteiten, de oprichting van nieuwe kloostercongregaties en de heropleving van oude orden, alsook door het aantreden van nieuwe rijken.

In zijn laatste levensjaren zal De Busscher zijn activiteiten wel hebben afgebouwd. Er volgde in Brugge nog een belangrijke veiling in 1818, die van zijn eigen bibliotheek¹⁵. Boekenliefhebbers

15 *Catalogue Vente des livres de Mr. Jos De Busscher, Brugge, 1818.*

weten hoe verscheurend een dergelijk afscheid is. Na zijn dood hoefden zijn erfgenamen alvast geen ruzie over zijn boeken te maken. Zoals ze evenmin om zijn kunstcollectie moesten ruziën, want ook die verkocht hij¹⁶. Misschien had hij al vooraf een deel van zijn verzamelingen aan zijn nakomelingen overgemaakt. Zijn oudste zoon Joseph Pierre De Busscher (1773-1843), hoofdgriffier bij de rechtbank van eerste aanleg in Brugge, liet alvast ook een belangrijke boekenverzameling na¹⁷. Hetzelfde gold voor kleinzoons van Joseph De Busscher, zoals dokter Jacques-Olivier De Mersseman (1805-1853), die één der productiefste Brugse historici was in de jaren 1830-1850¹⁸ en rijksarchivaris Edmond De Busscher (1805-1882)¹⁹. Wellicht, zo niet waarschijnlijk, kwamen ook nog boeken terecht bij zijn zoon en opvolger Guillaume, die een aanzienlijke verzameling bezat²⁰ en bij andere kinderen en kleinkinderen. De liefde en belangstelling voor het boek werd alvast geërfd door de volgende generaties, met onder hen, naast de hierboven vermelden, de essayist en filosoof Suzanne Lilar (1891-1992), de romanière Françoise Mallet-Joris (°1930), de kunsthistorica Marie Fredericq-Lilar (°1934) en verschillende nazaten die behoorden tot de familie van Zuylen van Nyevelt, onder wie Alice van Zuylen (1901-1988) die op latere leeftijd trouwde met de politicus en schrijver Pierre Nothomb (1887-1966)²¹. De internationaal gerichte Joseph De Busscher had zeker niet te klagen over de intellectuele kwaliteit van zijn nakomelingen. Boeken die door zijn handen waren gegaan, stonden wellicht in hun boekenkasten.

16 *Catalogue d'un beau cabinet de tableaux recueillis en nombre d'années par Monsieur Joseph De Busscher, ancien imprimeur-libraire à Bruges*, sous la direction de Mr. E. J. Terlinck, Gent, Drukkerij G. De Busscher et fils.

17 *Catalogue Vente des livres de Mr. J. P. De Busscher*, Brugge, 1843.

18 *Catalogue d'une précieuse collection de livres (...) ayant formé la bibliothèque de feu Mr. J. De Mersseman*, Brugge, 1853; H. LOBELLE en J. VAN CLEVEN, 'Het neogotisch grafteken van Dr. Jacques O.M. De Mersseman (...)', in: *Brugs Ommeland*, 1979, p. 335.

19 *Catalogue de la bibliothèque, des manuscrits, autographes et des dessins et gravures provenant de feu M. Edmond De Busscher*, Gent, Drukkerij L. De Busscher, 1882.

20 A. VAN DER MEERSCH, 'Guillaume-Joseph De Busscher', in: *Biographie Nationale*, Tome IV, Brussel, 1873, kol. 852-855.

21 L. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE, *Descendance de Jean-Bernard van Zuylen van Nyevelt et d'Isabelle du Bois*, Brugge, 1964, p. 54.

Bijlage. Inventaris van de briefwisseling.

1. De Bure aîné aan De Busscher, 16 april 1799
2. De Bure ainé aan De Busscher, 7 juni 1799
3. De Bure aîné aan De Busscher, 9 augustus 1800
4. De Bure fils (in naam van zijn vader) aan De Busscher, 23 oktober 1800
5. De Bure aîné aan De Busscher, 24 oktober 1800
6. De Busscher aan De Bure aîné, 27 november 1800
7. De Bure aîné aan De Busscher, 3 december 1800
8. De Busscher aan De Bure aîné, 21 december 1800
9. De Bure aîné aan De Busscher, 13 november 1801
10. De Busscher aan De Bure aîné, 18 november 1801
11. F.-L. Regnault-Delalande aan De Bure aîné, 7 januari 1802
12. De Bure aîné aan De Busscher, 22 september 1802
13. De Bure aîné aan De Busscher, 14 oktober 1802
14. De Bure aîné aan De Busscher, 17 oktober 1802
15. De Bure aîné aan De Busscher, 18 december 1802
16. De Bure aîné aan De Busscher, 27 januari 1803
17. De Bure aîné aan De Busscher, 10 mei 1803
18. De Bure aîné aan De Busscher, 21 juli 1803
19. De Bure aîné aan De Busscher, 19 augustus 1803
20. De Busscher aan De Bure aîné, 23 augustus 1803
21. De Bure aîné aan De Busscher, 25 mei 1804
22. De Bure aan De Busscher, ongedateerde afrekening
23. Antoine-Auguste Renouard aan De Busscher, 10 september 1805
24. Antoine-Auguste Renouard, afrekening op 1 december 1806
25. Antoine-Auguste Renouard, 20 november 1807 zie illustratie op p. 331
26. Antoine-Auguste Renouard aan De Busscher, 2 september 1810
27. Antoine-Auguste Renouard aan De Busscher, 12 februari 1811
28. Antoine-Auguste Renouard aan De Busscher, 12 april 1811
29. Antoine-Auguste Renouard aan De Busscher, 6 juni 1814²²

22 De laatste brief in de verzameling dateert van 8 juni 1819 en is gericht aan drukker P. de Goesin-Verhaeghen in Gent door een firma Benarel, met betrekking tot het leveren van medailles. Hij heeft dus geen betrekking op Joseph De Busscher.

De Brugse wijnschroders en de verdwenen Sint-Janskerk

De Sint-Janskerk in Brugge was een kleine kerk, die vooral bekend is gebleven omdat ze een lege ruimte heeft nagelaten in het stadsbeeld, het huidige Sint-Jansplein. De eerste Sint-Janskerk stond er waarschijnlijk al in de twaalfde eeuw. Ze was toegewijd aan Sint-Jan de Doper en was afhankelijk van het kapittel van Sint-Donaas. Ze werd verbouwd in 1430-1434 en werd afgebroken na de instorting van haar toren in 1611. Op dezelfde plaats werd een kapel gebouwd, die op haar beurt werd afgebroken in 1786. Een kunstige openbare pomp duidt sindsdien de plaats aan waar ze stond.¹

In de historische literatuur wordt de voormalige Sint-Janskerk vaak vermeld omdat ze de eerste gebedsruimte was van de jezuïeten in Brugge. De nieuwe kloosterorde kreeg in 1574 van bisschop Remi Drioux de toelating tot de oprichting van een college in Brugge en nam daartoe haar intrek in het huis 'de Lecke' en drie aanpalende huizen aan het Sint-Jansplein. De Sint-Janskerk werd haar als bidplaats toegewezen. Een paar decennia later dienden de jezuïeten deze omgeving wegens ruimtegebrek alweer te verlaten en verhuisden ze naar het Sint-Maartensplein.²

Verder speelde de Sint-Janskerk geen vooraanstaande rol in de Brugse religieuze geschiedenis, want ze was nooit parochiekerk. Wel gaf ze haar naam aan één van de zes secties van de stad, de zogenaamde 'zestendelen', die alle naar een centrale kerk, kapel

- 1 J. COLENS, 'L'Eglise Saint-Jean à Bruges. Ses tombes polychromées', in: *Annales de la Société d'Emulation*, 41 (1891), p. 223-339; A. DUCLOS, *Histoire de Bruges*, Brugge, 1910, p. 530; M. ENGLISH, *Dagklapper*, dl. I, Brugge, 1985, p. 229-230, Parochieblad 20.06.1948; *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 18n a, Stad Brugge, oudste kern*, Turnhout, 1999, p. 317.
- 2 J. CORNILLY, 'Het Brugse Jezuietencollege', in: M. RYCKAERT en A. VANDEWALLE, *Brugge. De geschiedenis van een Europese stad*, Tielt, 1999, p. 156-157.

of klooster werden genoemd. Het Sint-Janszestendeel' was het eerste in de rangorde van deze typisch Brugse stadsindeling.³ Een ander aspect van het maatschappelijk belang van de Sint-Janskerk was haar rol als pelgrimsoord, waar men de heilige Rochus kwam aanroepen tegen de pest en andere besmettelijke ziekten.⁴

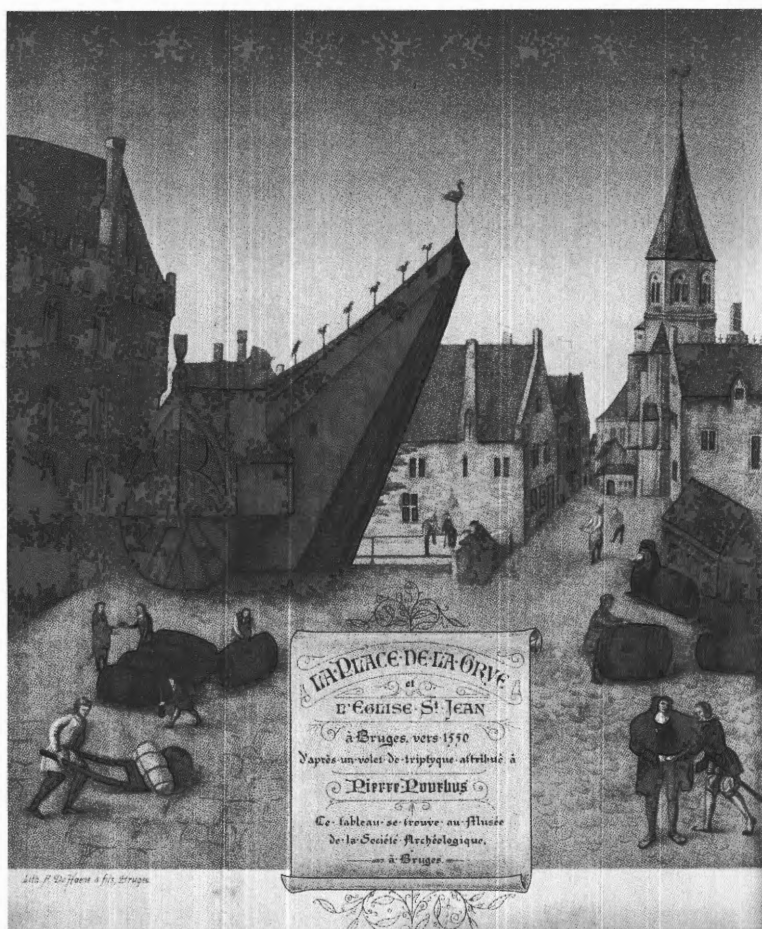
Ook als devotieplaats van het gezelschap van de wijnschroders in Brugge heeft de Sint-Janskerk een belangrijke, zij het minder goed bekende rol gespeeld. De eerste die dit heeft opgemerkt is de schrijver van de enige enigszins uitgebreide studie over de Sint-Janskerk tot op heden, Jules Colens.⁵ Aanleiding tot deze studie was de ontdekking tijdens rioleringswerkzaamheden van een zes-tal vrij goed bewaarde beschilderde graven, waarvan twee in hun geheel werden overgebracht naar het toenmalige archeologisch museum. De auteur beperkte zich niet tot het beschrijven van de uitgevoerde werken en de graftombes vanuit archeologisch en kunsthistorisch standpunt, maar breidde zijn studie uit met een schets van de geschiedenis van de kerk en de kapel, de bestaande stadsgezichten met afbeelding van de kerk, de kapelaans en de altaren, het gebruik door de jezuiten en verschillende corporaties, de kerk als bedevaartsoord, het meubilair, de aankleding van de kerk en de grafstenen. Bij de corporaties wijdde hij de meeste aandacht aan het officie van de schroders, die "van oudsher" hun religieuze diensten verrichtten in de kapel van de Heilige Nicolaas in de Sint-Janskerk. Na de instorting in 1611 en de vervanging door de kapel, waarin nog slechts één altaar aanwezig was, bleven de wijnschroders er hun religieuze plichten vervullen tot 1701.

De keuze van de Sint-Janskerk als devotieruimte door de wijnschroders lag voor de hand. Hun werkterrein lag in de onmiddellijke omgeving, bij de stadskraan. De wijnschroders waren belast met het toezicht op het laden en lossen van de goederen met de kraan en het verder transporteren van de goederen naar hun bestemming in de stad. Met de stadskraan werden alle goederen ge-

3 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Les registres des "Zestendeelen" ou le cadastre de la ville de Bruges de l'année 1580*, Brugge, 1894, 401 p.

4 M. ENGLISH, *Dagklapper*, dl. II, Brugge, 1985, p. 214, Parochieblad 13.08.1950 en dl. III, Brugge, 1985, p. 80-82, Parochieblad 10.08.1952.

5 J. COLENS, 'L'Eglise Saint-Jean', a.w.

Het Kraanplein en de Sint-Janskerk rond 1550, naar een schilderij toegeschreven aan Pieter Pourbus. Lithografie F. De Haene et fils, Brugge. Gepubliceerd bij het artikel van J. Colens in onze Handelingen, zie noten 1 en 9.

lost die in tonnen of vaten werden aangevoerd. Pakken en balen of niet verpakte goederen werden op andere plaatsen gelost, voornamelijk aan het Tolhuis of in de Waterhalle op de Markt. Aangezien de overgrote meerderheid van de vaten wijn bevatten, werden de functionarissen die voor het lossen en het transport instonden

doorgaans 'wijnschroders' genoemd.⁶ Niettemin behoorden de vaten met olie, siroop, azijn, honing en de tonnen met haringen ook tot hun beroepsmonopolie. Het stadsbestuur verplichtte de kooplui al deze goederen bij hun aanvoer in Brugge naar dat ene centrale punt te brengen, de kraan op het kraanplein, en ze er door door de wijnschroders te laten lossen en transporteren.⁷

De stadskraan was opgesteld aan de oever van de toen nog open maar vandaag overwelfde Kraanrei, kant Vlamingstraat. De Kraanbrug ernaast verbond de beide oevers met elkaar en gaf toegang tot de Sint-Jansstraat en het Sint-Jansplein met de kerk. Toen Hans Memling in 1479 in opdracht van het Sint-Janshospitaal het beroemde en nog steeds ter plaatste bewaarde Johannesretabel schilderde, beeldde hij daarop een tafereel met de stadskraan en de Sint-Janskerk af. De kraan en de kerk zijn hierop te zien achter het hoofd van Sint-Jan de Evangelist, weliswaar gescheiden door een pilaar van het gebouw waarin de schilder het geheel in scène heeft gezet. De kraan is in werking en laat een uit een boot gelost wijnvat neer, terwijl de touwen worden vastgehouden door een wijnschroder om het vat juist neer te zetten. Vóór de kraan liggen enkele geloste wijnvaten, waarvan één door een broeder van het Sint-Janshospitaal wordt 'gevergierd'. Het vergieren was het officieel meten van de inhoud van het vat met een peilstok of vergierroede. Deze taak was door het stadsbestuur toegewezen aan het hospitaal om dit laatste van vaste inkomsten te voorzien. Het was meteen de reden voor Hans Memling om dit tafereel een plaats te geven op het schilderij. Hij beeldde er bovendien ook de Sint-Janskerk bij af, omdat ze vanuit zijn perspectief op de kraan vanaf de Vlamingstraat in het zicht lag en bovendien ook een verband had met de Johannesfiguren op het schilderij. Het is dan wel

6 E. VERWYS & J. VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, dl. 7, 's Gravenhage, 1912, kol. 783-784 s.v. schroden en kol. 784-786 s.v. schroder; cfr. de in het Nederlands nog bestaande woorden schrooien, in de betekenis van: over ondergeplaatste liggers en met omgeslagen touwen vaten naar boven of naar beneden rollen, schrootladder (of schrooiladder) en schrootboom (of schrooiboom).

7 A. VANDEWALLE, *De arbeidersofficiën van Brugge, ca. 1440-ca. 1670. Een institutionele studie met economische en sociale aspecten*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling K.U. Leuven, 1983, p. 90-138; ID., 'De ambachten betrokken bij de wijnhandel in de late middeleeuwen. Een voorbeeld: Brugge', in: *Van Rank tot Drank*, Brussel, 1990, p. 192-198.

moeilijk te begrijpen waarom hij het tafereel niet achter het hoofd van Sint-Jan de Doper heeft geplaatst, want die is toch de patroon van de afgebeelde kerk, en niet de Evangelist.⁸

Op een ander schilderij van de Brugse Musea, het dubbelportret van Jan van Eyewerve en Jacquemine Buuck geschilderd door Pieter Pourbus in 1551, is een vergelijkbaar achtergrondtafereel te zien. Ook hier zijn de kraan en de Sint-Janskerk van elkaar gescheiden, omdat de eerste deel uitmaakt van het tafereel naast het hoofd van Jan en de tweede van het tafereel links van het hoofd van zijn echtgenote. Maar beide tafereelen sluiten op elkaar aan en zijn in hun geheel waarschijnlijk het zicht dat de afgebeelde personen hadden vanuit hun huis in de Vlamingstraat. Op dit schilderij is de kraan niet in werking, maar liggen evengoed geloste vaten wijn aan haar voet en zijn kooplui en broeders van het Sint-Janshospitaal aanwezig. Over de Kraanbrug is duidelijk de toren van de Sint-Janskerk afgebeeld. Of de geportretteerden iets met de wijnhandel of met de Sint-Janskerk te maken hadden is niet uitgemaakt.⁹ De nabijheid van de kerk en de wijnomgeving zijn hier evenwel ook duidelijk uitgebeeld.

De oorsprong van de religieuze beleving van de wijnschroders in de Sint-Janskerk gaat terug tot 15 augustus 1394, wanneer zij *tot lof van God en ter ere van de Heilige Maagd Maria en van alle heiligen, een vriendelijke broederschap aannamen in dienst van Onze-Lieve-Vrouw* en dit vestigden in de Onze-Lieve-Vrouwekapel in de Sint-Janskerk. Het is uitzonderlijk dat dergelijke datum bekend is, maar de schroders hebben hem zelf gememoreerd in de *ordonnantie van de gilde die de schroders hielden* uit 1425. Leden waren de schroders, hun echtgenotes, deze laatste zolang hun man leefde, en zes personen van buiten het gezelschap, deze laatste toen ten uitzonderlijke titel. Het intredegeld in deze gilde bedroeg

8 D. DEVOS, *Hans Memling. Het volledige oeuvre*, Antwerpen, 1994, p. 37 afb. 46 en p. 151-157.

9 P. HUVENNE, *Pieter Pourbus, meester-schilder 1524-1584*, Brugge, 1984, p. 210-215. Een gelijkaardig anoniem schilderij met de portretten van Filips Dominicle en Barbara Ommejaeghere uit het midden van de 16de eeuw werd door Colens ontorecht aan Pieter Pourbus toegeschreven: J. COLENS, 'L'Eglise Saint-Jean', p. 263-269; D. DEVOS, *Stedelijke Musea Brugge. Catalogus schilderijen 15de en 16de eeuw*, Brugge, 1979, p. 47-48. Dit schilderij vertoont eveneens een achtergrondtafereel met de kraan, wijnvaten en de Sint-Janskerk. Zie de illustratie bij dit artikel.

twee pond grote, maar daar stond tegenover dat er dagelijks een mis werd opgedragen voor de leden. Daarbij was nog 5 schellingen grote te betalen voor de kaars bij de uitvaart van het lid.¹⁰ Na verloop van tijd heeft de schrodersgilde de kapel van Onze-Lieve-Vrouw in Sint-Jans verlaten en heeft ze zich gevestigd in de Sint-Nicolaaskapel in dezelfde kerk. Deze laatste kapel werd zelfs zodanig met de genoemde gilde in verband gebracht dat ze op het einde van de 16de eeuw eenvoudigweg als “de schroderskapel” vermeld werd.¹¹

Zo'n afzonderlijke gilde voor de religieuze aangelegenheden kwam vaak voor in de schoot van de Brugse ambachten. Bij sommige, de grootste, had die gilde zelfs een eigen bestuur.¹² Bij de wijnschroders ging dit niet zover, en nam het bestuur van het ‘gezelschap’ ook de taken in verband met de gildewerking waar. Tot het einde van de 14de eeuw vormden de wijnschroders nog een gewoon ambacht, maar nadat het stadsbestuur de wijnschrodersfuncties had omgevormd tot stadsofficiërs door ze onder haar toezicht te plaatsen, het aantal ervan strikt te bepalen en de functies toe te kennen door openbare verkoop, was enkel nog sprake van een ‘gezelschap’ van wijnschroders. Niettemin bleef dit gezelschap, ongetwijfeld omwille van zijn oorsprong en lange inburgering als ambacht, in de loop van de volgende eeuwen verder ingeschakeld in de structuren waarin de officieel erkende ambachten aan het politieke, militaire en maatschappelijke leven in de stad deelnamen, en dit als enige van de officierenkorpsen.¹³

Het godsdienstig leven van de wijnschroders was heel intens. Volgens de reeds aangehaalde ordonnantie van 1425 was er naast de dagelijkse mis ook elke zaterdag lof in de Sint-Janskerk. In de loop van het jaar

10 BRUGGE, *Stadsarchief* (verder: SAB), Oud Archief, reeks 405: wijnschroders, keurboek, f. 51-55v.

11 J. COLENS, ‘L’Eglise Saint-Jean’, p. 278-279.

12 A. SCHOUTEET, ‘Ambachten te Brugge onder het ancien régime’, in: W.P. DEZUTTER & M. GOETINCK, *Tentoonstelling op en om de bouwwerf*, Brugge, 1975, p. 22.

13 A. VANDEWALLE, *De arbeidersofficiërs*, inz. p.123 vlg.; Id., ‘De arbeidersofficiërs van Brugge: openbaar ambt of commercie (15de-18de eeuw)’, in: G. MACOURS (red.), *Cornua legum. Actes des journées internationales d’histoire du droit et des institutions*, Antwerpen, 1987, (Acta Falconis. Faculteit rechtsgeleerdheid K.U.Leuven 87/1), p. 217-225.

werden ook een aantal feestdagen plechtig gevierd, in de eerste plaats vijf feestdagen van Onze-Lieve-Vrouw.¹⁴ Op de vooravond hiervan hield men vespers en op de dag zelf een mis en vespers, opgeluisterd met orgel- en beiaardspel. Op nieuwjaarsdag werd er een mis opgedragen, waarna de schroders een koek gingen aansnijden om te zien wie 'koning' werd, namelijk degene die de erin verstopte boon aantrof. De gelukkige mocht dan wel twee schellingen afdokken voor het koekenfeest op de maandag na Driekoningen.¹⁵ In 1426 werd bepaald dat ook op "missusdag", dit is de woensdag van Quateremper voor Kerstdag, in de Onze-Lieve-Vrouwekapel van de Sint-Janskerk een plechtige mis met sermoen zou worden opgedragen.¹⁶ Dan waren er ook nog missen voor de overleden schroders, die gezongen werden op Allerzielen en op de maandagen na Driekoningen, Beloken Pasen en Beloken Pinksteren. Zoals bij alle vorige diensten was ook hier elke schroder verplicht aanwezig te zijn. Bij het afsterven van een schroder luidde men drie maal de grote klok van de Sint-Janskerk. Tijdens de uitvaart werd het lijk gedragen door de vier jongst ingetreden gildeleden. Was één van hen deken, dan was hij hiervan ontslagen. Bij te verre afstand mochten de volgende vier gildeleden aflossen. Aangezien de vrouwen ook lid waren zolang hun man leefde, werden zij op dezelfde manier ter aarde gedragen. Hiervoor moest vijf schellingen grote betaald worden als vergoeding voor de kaars op de uitvaart en een 'zielmis' achteraf.¹⁷

In 1473 bleek het nodig de godsdienstige ijver van de schroders aan te wakkeren. Om de verplichting tot het bijwonen van de kerkelijke diensten op de Onze-Lieve-Vrouwefeestdagen, de maandagen na Driekoningen, Beloken Pasen en Beloken Pinksteren en de uitvaartmissen beter te laten onderhouden werd aan elke aanwezige

14 In onze streken kwamen in het midden van de 15de eeuw nochtans zes feestdagen van Onze-Lieve-Vrouw voor: R.-A. PARMENTIER, *Dietsche kalenders*, Gent, 1920 (Kon. Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde); en vergelijk E.I. STRUBBE & L. VOET, *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden*, Antwerpen-Amsterdam, 1960, p. 155-197.

15 Zie n. 10.

16 Op die dag kwamen de woorden "*missus est angelus*" in het evangelie voor; ook Guldenmis genoemd. Zie E.I. STRUBBE & L. VOET, *De chronologie*, p. 478; SAB, Oud Archief, reeks 405: wijnschroders, keurboek, f. 55v.

17 Zie n. 10 en de uitgave van dit onderdeel in E. HUYS, *Duizend jaar Mutualiteit bij de Vlaamsche gilden*, Kortrijk, 1926, Bijlagen, p. 174.

schroder een denier grote gegeven uit de kas. Anderzijds zou men voortaan op de vooravond van “Onze-Lieve-Vrouw te halfoogst” geen banket meer houden.¹⁸

De gilde naam ook deel aan de jaarlijkse Heilig-Bloedprocessie. In 1425 gold de bepaling dat de vier laatst ingetreden schroders er de toortsen moesten dragen.¹⁹ Was één van hen deken of vinder, dan moest hij een plaatsvervanger zoeken.²⁰ In 1440 werd gestipuleerd dat elke schroder op die dag al van ’s ochtends in het schrodershuis aanwezig moest zijn, en de kaarsdragers op de plaats waar ze de kaarsen moesten opnemen. Op bepaalde punten van het traject was er tijdens de processie controle en volgden boetes voor de afwezigen.²¹ In de volgorde van de ambachten die in de 16de eeuw gold voor de processie, waren de wijnschroders begrepen bij de kleine broederschappen of gilden, die vergaderden bij de minderbroeders.²² Ze waren er een “hommage” of “reverentie” verschuldigd aan de deken van de timmerlieden, die in de ambachtenhiërarchie hun “zwaardeken” was.²³ Pas daarna begaven ze zich naar de processie, waarin ze blok bleven vormen.

Een medelid van het gezelschap, Joris Claeiszeune, stichtte in 1551 een fundatie met uitgebreide religieuze verplichtingen.²⁴ De fundatie bestond uit een rente van 18 schellingen en 4 denieren grote per jaar, aflosbaar met de veertigste penning, door de schenker bezet op verschillende huizen. Hiervoor moesten de schroders elk jaar op de vooravond van het feest van Sint-Joris (23 april) een plechtige gezongen requiem laten opdragen met diaken en subdiaken en

18 SAB, Oud Archief, reeks 405: wijnschroders, keurboek, f. 56v-57v.

19 Processietoorts of kaars: stok of lans waarop de beschermheilige of de zinnebeelden van het ambacht of de gilde werden gedragen. K. STALLAERT, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden*, Leiden, s.d., p. 50.

20 SAB, Oud Archief, reeks 405: wijnschroders, keurboek, f. 42v.

21 SAB, Oud Archief, reeks 405: wijnschroders, keurboek, f. 42v-43.

22 J. DE DAMHOUDER, *Van de Grootdadigheit der breedt-vermaerde Regeringhe van de stadt Brugge*, Amsterdam, 1684, p. 559 en 570; A. VAN DE VELDE, *De ambachten van de timmerlieden en de schrijnwerkers te Brugge*, Gent, 1909, p. 58-62.

23 Hoofd van een groep ambachten: A. VANDEWALLE, *Beknopte Inventaris van het Stadsarchief van Brugge, deel I: Oud Archief*, Brugge, 1979, p. 128-129, nr. 312; en cfr. supra, n. 12 en 13.

24 Het lidmaatschap van Joris Claeiszeune is vermeld in de fundatieakte (zie vlg. noot), en wordt bevestigd in SAB, Oud Archief, reeks 216: Stadsrekeningen, 1569-70, f. 27: Claeiszeune is dan overleden en zijn officie wordt verkocht.

met het koor van Sint-Donaas. Ze moest worden gecelebreerd door een andere priester dan de gewone kapelaan van het gezelschap en een monnik moest als voorzanger optreden. Op het graf van de schenker moesten tijdens de dienst vier kaarsen branden. Voor dezelfde dienst moest een half pond offerkaarsen bezorgd worden en moest een bundel gleistro in de kapel uitgestrooid worden. De hele dienst door moest de grote klok geluid worden. Er moest een dis van 15 “provenen” gesteld worden, elk ter waarde van 4 denieren, uit te delen als volgt: vijf aan de deken van de schroders, vijf aan de deken van de smeden en vijf aan de schenker of zijn erfgenaam. Het smedenambacht was immers ook in de fundatie betrokken en zijn bestuursleden moesten op de dienst aanwezig zijn als toezieners. De dag erop was het trouwens aan hun beurt om in de smedenkapel, toegewijd aan Sint-Elooi, een gelijkaardige dienst te organiseren, waarop dan de bestuurders van de schrodersgilde als toezieners aanwezig waren. Ook de schadebeletters, stedelijke politieagenten, hielden toezicht. Voor die diensten waren gewaden en ornamenten beschikbaar, geschonken door de stichter, die in een speciale kist opgeborgen werden.²⁵

Toen echter tijdens de godsdienstoorlogen die gewaden en ornamenten ten profijte van de erfgenamen van de stichter verkocht waren en de fundaties niet meer naar de letter werden nageleefd, dreigde hierover een proces te ontstaan, dat door een overeenkomst in 1586 kon worden afgewend. Zowel de schroders als de smeden zouden enkel nog gehouden zijn op de gestelde dagen een gelezen requiemmis te laten doen, de 15 “provenen” te stellen en de schadebeletters te betalen voor hun toezicht. De erfgenaam van de stichter kreeg ook nog een toegift.²⁶

In die tijd ging het niet zo goed met de inkomsten van de wijnschroders, want met de economische achteruitgang van het 16de-eeuwse Brugge en het verdwijnen van de vreemde handelaars en bankiers uit de stad was de omzet van wijn en andere producten in vaten er sterk gedaald. Vandaar dat ook sprake was van *het achterlaten van vele goddelijke en kerkelijke diensten die hun voorza-*

25 BRUGGE, *Rijksarchief*, Charters met blauw nr., 8985, dd. 26.10.1551.

26 BRUGGE, *Rijksarchief*, Charters met blauw nr., 8810, dd. 30.09.1586.

*ten plachten te doen celebreren.*²⁷ Wat dat precies inhield komen we niet te weten vóór 1672, maar intussen was de Sint-Janskerk afgebroken en vervangen door een kapel, met slechts één altaar.²⁸ Hier kregen in 1613, dus onmiddellijk na de ingebruikname, de schroders de toelating er opnieuw hun diensten op te dragen en kregen ze zelfs een sleutel waarmee ze er vrije toegang hadden. Als vergoeding moesten ze jaarlijks 25 stuivers betalen aan de Sint-Donaaskerk, die er nog steeds het patronaatsrecht bezat. Ze mochten de kapel opnieuw versieren met hun tapijten, schilderijen, beelden, juwelen en andere ornamenten.²⁹

In 1672 vierden de schroders nog twee feestdagen van Onze-Lieve-Vrouw in de Sint-Janskapel, te weten Onze-Lieve-Vrouw Lichtmis en Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart. Elk lid moest er op de mis aanwezig zijn, op straf van een geldboete. Op de jaargetijden en fundaties die van oudsher bestonden moesten alleen de deken en de eed aanwezig zijn. Slechts ziekte of afwezigheid uit de stad, bijtijds aan de deken kenbaar gemaakt, golden als excuus. Op Heilig-Bloeddag werd ieder lid 's ochtends om acht uur verwacht bij de deken thuis voor een ontbijt op kosten van het gezelschap. Daarna moesten degenen die door de deken werden aangeduid zich begeven naar de kerk van de minderbroeders om er aan de deken en eed van de timmerlieden de deelname van het gezelschap aan de processie te melden. Elk lid moest vervolgens de hele processie van het begin tot het einde meestappen, tenzij mits geldige redenen. Ook de uitvaart van een schroder en de zielmis achteraf werden nog steeds door het voltallige gezelschap bijgewoond.³⁰ De bijdrage van elke schroder voor de godsdienstige werking, te betalen bij het aantreden als lid en toen "kapellegeld" genoemd, bedroeg in 1683 vier pond grote, te betalen in de vorm van een kroes met die waarde.³¹

27 Aangehaald in samenhang met een tariefverhoging voor de prestaties van de schroders in 1569, SAB, Oud Archief, reeks 405: wijnschroders, register met akten enz., f. 34.

28 Cfr. supra.

29 Hiervan is helaas geen nadere beschrijving gegeven en zijn geen sporen bewaard. J. COLENS, *L'Eglise Saint-Jean*, p. 315-316 en 329-333.

30 SAB, Oud Archief, reeks 405: wijnschroders, resolutieboek, f. 2-5v.

31 SAB, Oud Archief, reeks 283: Ferie Thesaurie, 1667-70, f. 48v; SAB, Oud Archief, reeks 405: wijnschroders, f. 13v-14.

Over de reden waarom de wijnschrodersgilde in 1701 besloot de Sint-Janskapel te verlaten en haar intrek te nemen in de nieuwe kapel van het Heilig Sacrament ten westen van het Groot Vleeshuis, nu Simon Stevinplein, is niets bekend.³² De Sint-Janskapel, die toen nog geen eeuw oud was, was waarschijnlijk nog niet in slechte toestand want ze zou nog tot 1786 blijven staan. Maar misschien was het betrekken van een gloednieuwe en bovendien exclusief aan hen voorbehouden kapel voor de wijnschroders wel een aantrekkelijke stap.³³

32 J. COLENS, *L'Église Saint-Jean*, p. 319; M. ENGLISH, *Dagklapper*, dl. III, Brugge, 1985, p. 64, Parochieblad 15.06.1952.

33 De bouw van de Sacramentskapel in de plaats van de herberg 'het Wit Peerdeken' als verzoening voor een heiligschennis die daar was gebeurd in 1700, werd nog niet diepgaand bestudeerd. Blijkbaar heeft de stad het initiatief genomen voor de onteigening en de nieuwbouw, maar heeft het gezelschap van de wijnschroders naderhand de zaak in handen genomen, het betreffende huis en het buurhuis aangekocht en het gebruik als kapel van het bisdom verkregen. SAB, Oud Archief, reeks 118: resolutieboeken, 1699-1704, f. 12v; SAB, Oud Archief, reeks 198: klerken van de vierschaar, nr. 768: protocol van Adriaan Roelant, 1701-02, f. 186-188v, en nr. 748: protocol van M. De Ram, 1701-05, f. 27v-28v; BRUGGE, Archief van het Bisdom, S335 en S428 (Handschrift Ocket), p. 310; SAB, Oud Archief, reeks 405: wijnschroders, resolutieboek, f. 25v-26, vertoont een lacune tussen 1692 en 1712.

Jan David (1546-1613): Een Kortrijkse jezuiet en zijn praktische demonologie

In 1602 verscheen bij Plantijn en Jan Moerenthof te Antwerpen een anoniem traktaat, getiteld *Schild-Wacht tot seker Waerschouwinghe Teghen de valsche Waerseghers / Tooveraers / ende dergelijcke ongoddelijckheydt*. Een jaar later werd het opnieuw gepubliceerd door dezelfde drukkers, maar dan als deel van een andere publicatie, namelijk *Christelijcken Waersegher. De principale stucken van t'Christen Geloof en Leven int cort begrijpende. Met een Rolle der Deugdsaemheydt daer op dienende. Ende een Schildt-Wacht teghen de valsche Waerseghers, Toveraers, etc.* Dit keer werd de auteur wel vermeld, met name de jezuiet Jan David.¹

Jan David, geboren te Kortrijk in 1546 en gestorven te Antwerpen in 1613, trad in 1582 als zesendertigjarige in bij de jezuietenorde. Voordien was hij parochiepastoor te Kortrijk. David was zowel een man van de pastoraal (catechese, opvoeding, prediking, bestuur) als een veelschrijver².

Als telg van een welgestelde Kortrijkse familie schreef hij zich in 1564 in op de rol van de Universiteit van Leuven. Hij beëindigde in vier jaar zijn studies filosofie en volgde daarna aan het Heilig-Geestcollege als jonge «magister artium» theologie. Het is hier dat hij kennis maakte met twee belangrijke figuren die zijn verdere leven zouden beïnvloeden, namelijk Cornelius Jansenius (1510-1576) en diens oudere landgenoot Petrus Simons die de tweede bisschop van Ieper zou worden (1585-1605). In 1568, toen Jansenius bisschop van Gent werd, nam hij David in dienst als zijn

1 D. VANYSACKER, 'Jan David S.J., Schild-Wacht (1602)', in: P. BEGHEYN, B. DEPRez, R. FAESen & L. KENIS, *Jesuit Books in the Low Countries 1540-1773. A Selection from the Maurits Sabbe Library*, Leuven, 2009, p. 4-7.

2 Meer biografische gegevens vindt men, onder andere, bij J. ANDRIESSEN, Art. 'Joannes David', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, vol. I (1964), kol. 377-383; IDEM, 'Leven en werk van Johannes David s.j.', in: *West-Vlaanderen*, 12 (1963), p. 220-224; IDEM, 'Pater Joannes David S.J. (1546-1613)', in: *Ons Geestelijk Erf*, 30 (1956), p. 113-155.

secretaris. Twee jaar later zou diezelfde Jansenius David tot priester wijden in Oudenaarde.

In de periode 1571-1577 bekleedde David de functie van regent aan het Heilig-Geestcollege te Kortrijk. Daar kregen weeskinderen onderricht, verblijf en eten op kosten van de stadsmagistraat. In 1575 werd David benoemd tot scholaster van de stad en nog eens twee jaar later tot pastoor van het zuidelijke deel van de Sint-Martinusparochie. Het is gedurende die jaren dat de politieke en religieuze agitatie in de Zuidelijke Nederlanden een hoogtepunt kenden. Toen Kortrijk in 1578 in handen viel van de hervormers, werd David als één van de eersten uit de stad verbannen. Hij moest voor enkele jaren in Dowaaï verblijven. In zijn verbanningsoord trad de Kortrijkse pastoor in contact met leden van de nog jonge jezuïetenorde. Tussen 1580 en mei 1582 keerde hij naar Kortrijk terug, waar hij met behulp van Petrus Simons zijn parochiegemeenschap reconstrueerde via direct contact met de bevolking en de stadsmagistraat en via prediking en opvoeding. Op 26 mei 1582 trok David naar Luik, waar de provinciaal van de jezuïeten hem verwelkomde. Midden zijn tweede proefjaar bij de Compagnie werd David naar zijn geboortestad gestuurd om er te preken en de catechismus te onderrichten. Op 2 mei 1587 werd op zijn vraag en met de steun van zijn provinciale overste, Franciscus Costerus (1532-1619), een jezuïetencollege te Kortrijk opgericht. Tot 1590 was David er rector. Daarna was de Kortrijkse jezuïet op verschillende plaatsen actief: van 1590 tot 1595 was hij overste van het ordehuis te Brussel; van 1598 tot 1602 was hij rector van het jezuïetencollege te Gent; van 1611 tot 1612 opnieuw rector van het jezuïetencollege te Kortrijk; waarna hij zijn leven beëindigde in de stad Antwerpen in 1613. Ondanks zijn administratieve taken was hij vanaf die periode vooral actief op het vlak van het apostolaat en dat zowel via het gesproken als het geschreven woord. David besteeg ettelijke keren de kansel te Kortrijk, Gent, Ieper en te Brussel, waar hij ook catechetisch onderricht verzorgde in drie parochiekerken.

Naast zijn administratieve talenten en zijn apostolaat als prediker en catechist, mag men zeker niet voorbijgaan aan zijn intense activiteit als schrijver. Hij debuteerde te Brussel met *Kettersche Spinnecoppe* (1595), een polemische en sarcastische veroorde-

ling van de ketterse protestanten, maar tegelijkertijd een waarschuwing aan het adres van de veel te zachte of twijfelende medegelovigen. In 1600 verscheen *Christelijcken Bie-Corf der H. Roomscher Kercke*, waarna er nog polemische en apologetische traktaten het licht zagen als *Domp-hooren der Hollandscher Fackel* (1602) of *Den ketterschen vleeschpot der smoorender onkuyscheydt* (1610). Van meer didactische en moraliserende aard waren de werken *Verdicus Christianus* (1601), ook vertaald naar het Nederlands onder de titel *Christelycken waerseggheer* (1603).

Zijn veelvuldige publicaties kunnen omschreven worden als polemisch, didactisch en moraliserend. Zoals uit de titels af te leiden is, schreef David niet enkel in het Latijn, maar hij promoveerde vooral de volkstaal. Zoals het merendeel van de jezuitenliteratuur in de Zuidelijke Nederlanden, bevatten de traktaten van David een middeleeuwse erfenis, waarbij het wereldse genre werd aangepast aan de religieuze noodzaak, waarbij humor een grote rol speelde en diverse media werden aangewend in het zicht van het bereik van een zo ruim mogelijk publiek. Met zijn *Christelijcken Waerseggheer* was David een vernieuwer op het vlak van multimedia en de hyper-tekstualiteit van de jezuitische emblematiek die op een niet-lineaire en gefragmenteerde manier diende gelezen te worden.³

In zijn *Schild-Wacht tot seker Waerschouwinghe Teghen de valsche Waerseggheers / Tooveraers / ende derghelijcke ongoddelijckheydt* van 1602, geschreven tijdens zijn rectoraat van het jezuiten-college te Gent, ontwikkelde David een praktische demonologie die gedeeltelijk beïnvloed was door de kerkvaders Augustinus en Thomas van Aquino.⁴ Net zoals Augustinus beschouwde hij de

3 F. DIETZ, 'Over lezen (van) emblemen. Een nieuw vaderland voor de muzen als bron van interactieve geleerdheid', in: *Nederlandse Letterkunde* 13 (2008), p. 133-143 en K. PORTEMAN, M.B. SMITS-VELDT, *Een nieuw vaderland voor de muzen*, Amsterdam, 2008, p. 294-296.

4 Zie E. AERTS, *Duivelsgeloof in de zeventiende eeuw. Studie aan de hand van demonologische geschriften van Joannes David en Franciscus Costerus* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven) Leuven, KU Leuven, 1999 en D. VANYSACKER, 'Un point de vue de juriste, de théologien ou plutôt de jésuite au service de la Contre-Réforme? L'attitude de Martín Antonio Delrío (1551-1608) et Joannes David (1546-1613) envers la sorcellerie et le mal parmi nous' in: D. VANYSACKER, P. DELSAERDT, J.-P. DELVILLE & H. SCHWALL (red.), *The Quintessence of Lives: Intellectual*

demonen als gevallen engelen en bracht hij het bijgeloof, als een symbolisch systeem, in verband met het heidendom. Van Thomas van Aquino nam hij niet enkel de theorie over van het stilzwijgend pact en het uitgesproken pact tussen de tovenaars en de duivel, maar volgde hij ook diens stelling dat alle tegen-magie even schadelijk was als de toverij zelf. In dit opzicht was de geleerde Heinrich Cornelius Agrippa (1486-1535) in zijn ogen niemand anders dan een slechte tovenaars en een ketter. Voor David gingen hekserij en het ketterse protestantisme hand in hand. Het werk van David situeert zich duidelijk in een polemische fase te midden van de eerste vlagen van de heksenjacht en tijdens de woelige jaren van de contrareformatie. Het traktaat vertelt ons echter niets over de concrete houding van David tegenover de heksenprocessen. Het is nochtans duidelijk dat David hierin beïnvloed werd door tijdgenoten en mede-jezuïeten, met voorop Franciscus Coster(us) (1532-1619) en Martín Delrío (1551-1608). Maar nog meer dan deze laatsten koos David er voor het volk te wijzen op hun persoonlijke misvattingen van God en de Duivel, van het goede en het kwade. Deze waarschuwing van David moet in zijn eigentijdse context geplaatst worden. Het vertrekpunt van de *Schild-Wacht* is de alomtegenwoordigheid van de Duivel. Iedereen in die tijd, zowel de geleerden als het gewone volk, was zich bewust van de invasie van het kwaad. Het grote probleem volgens David was echter dat het kwaad in vele vormen en verschillende manieren aanwezig kon zijn en dat net hiervan de meesten zich niet bewust waren. Vooreerst waarschuwde David de lezer dat de Duivel aanwezig was op een misleidende en subtiele manier. Zijn acties, die in totaal geheim voltrokken werden, moesten gezien worden als deel uitmakend van de tactiek van de Duivel om de menselijke wezens te misleiden. Deze visie van David lijkt dubbelzinnig, gezien zijn waarschuwingen gepaard gingen met een klaagzang over de goedgelovigheid van het volk. Via zijn intermediaire positie tussen de intellectuelen en het gewone volk leek David een ambigu concept aan te hangen betreffende de natuur van religie en van de Duivel.

Biographies in the Low Countries presented to Jan Roegiers Leuven-Louvain-la-Neuve-Turnhout, 2010 (Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique, 91), p. 63-81.

Ten tweede beargumenteerde David dat de alomtegenwoordigheid van de Duivel onder de mensen impliceerde dat elke individuele gelovige een keuze diende te maken tussen God en de Prins van de Hel. In deze strijd tussen het goede en het kwade zag hij een taak weggelegd voor de geestelijkheid – en dus voor hemzelf persoonlijk, vandaar de titel van zijn traktaat – om de gelovigen bij te staan en hen te wijzen op alle mogelijke valstrikken op de weg naar het spirituele welzijn.

Ten derde beschikte de Duivel, steeds volgens David, over handlangers onder de mensen. De jezuiet viseerde vier verschillende categorieën van mogelijke tovenaars-medeplichtigen: de armen, de melancholici, de verstotenen van de maatschappij, en, tot slot, de geestelijken. De Duivel hield er volgens de jezuiet vooral van om heilige en eerlijke individuen te ‘bekeren’ tot zijn medestanders. Het was zijn manier om aan te tonen dat hij elk levend wezen kon overhalen tot het zondige, het slechte. Zijn uitverkoren doelwitten waren de geestelijken die twijfelden over hun geloof. Zij waren het gevaarlijkste wapen in de handen van de Duivel, gezien ze zeer gemakkelijk een ander lid van de Kerk (een andere geestelijke, maar ook een gelovige leek) konden overhalen tot duivelse activiteiten. Meer dan ooit waren zij het die na hun pact met de Duivel als zogezegde waarzeggers, tegen-tovenaars of genezers de heilige middelen van de Kerk misbruikten. Ze waren inderdaad geestelijken, maar geen officiële exorcisten. Nochtans, aldus David, was de vraag van het volk om door dergelijke tovenaars geholpen te worden zeer groot. De jezuiet besloot dan ook dat het consulteren van dergelijke figuren neer kwam op het toewijzen aan de Duivel wat aan God toekwam. De Duivel was een leugenaar en bedrieger die tegen elke prijs het kwaad wou verspreiden, zelfs al leek het erop alsof hij de mensen hielp.

Deze kritische houding van David ten opzichte van de negatieve rol die door sommige geestelijken gespeeld werd op het vlak van tovenarij en magie in de Zuidelijke Nederlanden wordt bevestigd door het historische onderzoek. Binnen de Katholieke Kerk vormde de geestelijkheid tijdens de late middeleeuwen en de moderne tijd een heterogene groep, elk met zijn eigen visie en persoonlijke motieven. Daarom is het niet te verwonderen dat de geestelijkheid niet als één blok magie, toverij of hekserij op één en

dezelfde manier beleefde. Net zoals de meeste van hun parochianen hingen vele leden van de lagere clerus een soort syncretisch geheel van geloof aan, waarbij religie en magie complementair waren. Het niveau van alfabetisering groeide naargelang de kerkelijke hiërarchie: hoe hoger het niveau, hoe meer men afstand nam van het volkse geloof en magie. De top van de kerkelijke piramide, de bisschoppen, poogde de grens te bepalen tussen de officiële kerkelijke normgeving en het dagdagelijkse leven van de gelovigen. Natuurlijk speelde ook de individuele persoonlijkheid van de geestelijke een grote rol in zijn houding tegenover tovenarij en magie.⁵

Volgens David was de enige manier om het kwaad tegen te gaan het geduldig te verdragen en de mededogende God te bidden om zijn hulp, gezien enkel de Almachtige God de reden kende van deze beproeving. Tegen de overheersende mening van de meeste van zijn tijdgenoten in, onderstreepte de jezuïet dat niet elke ziekte of tegenslag direct diende in verband gebracht met of toegeschreven worden aan diabolische hekserij. Nochtans, aldus David, was het God zelf die aan de Duivel de toelating gaf om beter dan welk menselijk wezen ook de geheimen en machten te kennen van natuurlijke fenomenen, en te handelen in deze wereld.

De enige mogelijke remedies tegen de diabolische hekserij waren de heilige middelen en heilige woorden die door de Kerk waren erkend en op een afdoende wijze aangewend, net zoals de exorcisten die officieel aangesteld waren door het aartsbisdom Mechelen en door de theologen van de Universiteit van Leuven. Alles goed overschouwd was een zuiver en goed geweten uiteindelijk de beste garantie voor iedere gelovige om het hoofd te bieden in deze kritische omstandigheden.

Hoewel David de inhoud van zijn praktische demonologie op een persoonlijke wijze uitwerkte, was de vormelijke opbouw van zijn traktaat een product van zijn tijd, met de typische kenmerken van

5 N. ROELANTS & D. VANYSACKER, "Tightrope Walkers on the Border Between Religion and Magic". A Study of the Attitudes of Catholic Clerics North of the Linguistic Frontier within the Southern Netherlands Towards Superstition and the Crime of Witchcraft (1550-1650), in: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 100 (2005), p. 754-796.

het genre op zich. Vooral de spanning en de confrontatie tussen de Almachtige God en de Duivel, die elkaars omgekeerde waren, kwamen overeen met de spreekwoordelijke antithese die men vaak terugvindt in de toenmalige demonologische literatuur.

Toch hield David zich als man van de praktische pastoraal ver van geleerde theorieën over demonologie. In die zin verschilde hij totaal van zijn confrater Delrío.⁶ Bewust of onbewust vermeldde hij niets van het feit dat zeven vrouwen in 1601 in de stad Gent als demonologische heksen waren verbrand.⁷ Via zijn predicatie en catechese wist de jezuïet met zijn *Schild-Wacht* niettemin daadwerkelijk het dagelijkse leven en het geloof van de gewone inwoners van de Zuidelijke Nederlanden te beïnvloeden en hem of haar een houvast te bieden in een wereld vol toverij, magie en hekserij.

6 D. VANYSACKER, 'Un point de vue' (zie noot 4).

7 Zie M. EERENS, *Toverij in de stad Gent en in de kasselrij van de Oudburg tijdens het laatste kwartaal van de 16de en eerste helft van de 17de eeuw, 1570-1650* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling UG), Gent, Universiteit Gent, 1978.

Johan Decavele

Het waarheidsgehalte in de preken van Broeder Cornelis van Dordrecht in Brugge (1566-1569). Deel 2

De *Historie van B. Cornelis Adriaensen van Dordrecht* – gemakkelijksheidshalve noemen we het boek het eerste deel – eindigt vrij abrupt met de preek van 7 juni 1568. De optekenaar met het pseudoniem Christianus Neuter, ‘Christiaan de onpartijdige verteller’, was blijkbaar zo gedegouteerd bij het horen van de triomfalistische taal over het schrikbewind van de hertog van Alva, dat hij ontmoedigd de ganzenveer neerlegde. Het boek verscheen anoniem in 1569. In hoever de Brugse drukker Hubertus Goltzius betrokken was bij de redactie en de uitgave, heeft men tot op heden niet met zekerheid kunnen uitmaken. Paul Valkema Blouw kwam aan de hand van de typografie uit bij Anthonis de Solempne in Norwich als drukker.¹ Solem(p)ne was een Antwerpse handelaar die bij het inzetten van de repressie na de Beeldenstorm was uitgeweken naar Norwich, een belangrijk toevluchtsoord voor vluchtelingen uit de Lage Landen, en zich daar had gevestigd als drukker en handelaar in rijnwijn. Alfons Dewitte van zijn kant schuift de Gentse drukker Gillis vanden Rade naar voor en wijst Cornelis Wouters, kanunnik van Sint-Donaas, aan als de vermoedelijke auteur.² Zijn het toewijzingen met onderbouwde argumentatie, dan zijn het toch nog steeds geen duidelijke bewijzen. Alleszins lijkt de hooggeleerde Brugse kanunnik geen goede suggestie voor het auteurschap. Evenmin als de geleerde Joannes Castelius, de opsteller van de twee beruchte brieven aan Broeder Cornelis. Die was zeker sinds begin mei 1567 pastoor in Zomergem en een dage-

- 1 P. VOLKEMA BLAUW, ‘A printer in four countries: Albert Christiaensz. in Vianen, Sedan, Emden and Norwich (1565-1570)’, in: *Quaerendo, A Quarterly Journal from the Low Countries devoted to Manuscripts and Printed Books*, 26 (1996), p. 1-36, inzonderheid p. 27-33, ook in *Typographia Batava 1540-1600*, dl. 1, Nieuwkoop, 1998, p. 273.
- 2 A. DEWITTE, ‘De Historie van broeder Cornelis Adriaenszoon van Dordrecht: auteur en drukker’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 140 (2003), p. 111, 115-125.

lijkse tocht van zo'n 56 km. heen en terug om vaak 's morgens en 's middags de preken te gaan beluisteren in Brugge, lijkt moeilijk te rijmen met de uitoefening van zijn pastorale functie. Zeer opmerkelijk is nochtans dat het eerste deel eindigt op 7 juni 1568, dat is kort vóór Castelius' arrestatie in Zomergem. Er lijkt dus wel een zeker verband te zijn tussen beide feiten, al was het maar dat de auteur besliste zich voortaan gedeisd te houden.

Wie dan achter de schuilnamen Christianus Neuter en de straks te noemen Justus van Vredendael verborgen zit, daarover heeft ons onderzoek ons niet wijzer gemaakt. De drukker Goltzius die vaak genoemd is lijkt, zoals reeds vermeld, niet verder in aanmerking te komen. Het enige wat men met zekerheid kan stellen is dat de auteur moet gezocht onder de Brugse aanhangers van Joris Cassander. Karel Bostoën heeft er terecht op gewezen dat het prekenrelaas vol staat met aantijgingen tegen erasmianen, cassandrianen en lindianen: 'We kunnen eraan toevoegen dat speciaal de cassandrianen ... in geen enkel ander werk uit die tijd zo nadrukkelijk aanwezig zijn. Om die reden verwacht ik ook dat de auteur uit die hoek komt.'³ Dat is zonder meer voor de hand liggend.

De historiografie – tot en met het onderzoek van Bostoën - heeft zich voornamelijk op het eerste deel geworpen. Daar zijn allerlei redenen voor. We gaan voorbij aan de nogal sensationele *Secrete Discipline*, die de historici danig heeft geïntrigeerd. Voor een levendig relaas van de preken zelf was de tijd, met een opeenvolging van dramatische gebeurtenissen, spannend genoeg. Heette men het jaar 1566 niet het 'Wonderjaar', om *de grouwelycke veranderinghe die men sach in het out Christenen Gelooff*?⁴ Bovendien maakt de afwisseling van preken en eigen toevoegingen door de opsteller de lectuur bijzonder boeiend.

3 Zie de tekst van een lezing in 1995 van K. BOSTOËN, 'De ontkenning van de satire in de christelijke literatuurbeschouwing of hoe de Historie van B. Cornelis in de negentiende eeuw de reputaties van geleerden knapte' op de website membres.multimania.fr/secpen/SP1501.htm.

4 *Antwerpsch Chronykje*, Leiden, 1743 p. 69.

Deel 2: de preken van 6 juni 1568 tot 24 juni 1569

Het tweede deel, dat pas in 1578 verscheen (dus negen jaar na het eerste), draagt de vermelding: *Nu eerstmael in druck vuytgegeuen, buyten Noirdwitz*, dus misschien alweer bij dezelfde drukker als het eerste deel.⁵ De - opnieuw anonieme - inleider noemt zich hier Justus van Vredendael. De titel ervan luidt: *Het tweede boeck vande sermoenen des wel vermaerden Predicants B. Cornelis Adriaenssen van Dordrecht, Minrebroeder tot Brugge*. Het boek begint met een toelichting bij een houtsnede van de prekende Broeder Cornelis die erin afgedrukt staat. Die zou gemaakt zijn door *Den geck vande Schilders die deur syn dwaes voorstellen, Den hoogsten prys won, in het Landjuweel van Ghendt*. We hebben niet kunnen terugvinden aan wie die bekroning in het Gentse landjuweel van 1539 te beurt viel. We tippen op Jan d'Heere, de oudere broer van de bekende Lucas, die immers al vóór 1540 opgetekend stond als meesterzoon in het Gentse schildersgild, maar over wie voor de rest erg weinig bekend is.⁶

Het boek bevat praktisch alleen teksten van preken, met dezelfde opzet als het eerste deel. De preken sluiten tot op de dag aan: de eerste is die van 8 juni 1568. Het is als vertelling minder pakkend dan zijn voorganger; het is alsof de verteller meer bezig was met het uitwerken van zijn aantekeningen, dan dat hij gepoogd heeft een goed verhaal te brengen. Bladzijde na bladzijde worden gevuld met Broeder Cornelis' wraakzuchtige uitvallen tegen de ketteren, zijn woedende reacties op de paskwillen die wekelijks

over zijn persoon in Brugge zouden zijn rondgestrooid, zijn scatologisch taalgebruik ('hij houdt zich *eeweljk met schijten ende*

- 5 Valkema Blouw is van mening dat het in werkelijkheid gedrukt werd door Willem Silvius in Antwerpen of Leiden. Zie *supra*, n. 1.
- 6 M.J. ONGHENA, 'Heere de jonge, Jan de', In: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 2, Brussel, 1966, kol. 292-294.

met stront besigh', p. 105). Maar ook zijn aanhoudende vrees voor een invasie van de 'grote geus' Willem van Oranje. Nieuwtjes over de zorgelijke godsdienstige ontwikkelingen in Frankrijk en Duitsland ontbreken ook nu niet.

Interessant is wat de broeder weet te vertellen over Jan van de Castele, de auteur van de beruchte brieven van Lindius (zie hieronder bij de datum 19 september 1568). Bits maar haast vermakelijk zijn de verslagen van de verhoren van twee gevangen dopers, Jacob de Rore en Herman van Vleckwijck, die beiden in Brugge op 10 juni 1569 levend verbrand zouden worden wegens ketterij.

Al met al moet men als hedendaagse lezer veel geduld hebben om zich door de vijfhonderd bladzijden van het tweede deel te worstelen. Men kan zich de vraag stellen of dat niet ook al gold voor de eigentijdse lezer. Aanhoudend uitzinnig geraas, zoveel bloeddorstige eisen voor bestraffing van geuzen of van al wat naar ketterij zweemde, stuitende woordenschat: enkele tientallen bladzijden lang kan men zich misschien laten meedeinen op een afwisseling van afschuw en een glimlach. Het komt ons voor dat ook in de 16de eeuw wel geen enkele gecultiveerd persoon de lectuur van zulke mateloze orkaan heeft volgehouden tot het einde. Vandaar allicht dat dit akelig-vervelende tweede deel nauwelijks in het moderne onderzoek betrokken is geweest. Het is, het weze herhaald, vooral het eerste deel dat historici, literatuurwetenschappers en taalkundigen interesseert.⁷

Justus van Vredendael begint met een éloge aan de opschrijver van het eerste deel. Hij en andere toehoorders van Broeder Cornelis hebben naar zijn zeggen gezamenlijk zijn boek gelezen, met veel bewondering voor de juiste weergave van zowel de inhoud als van de gebruikte bewoordingen van 's broeders preken en de daarbij getoonde mimiek. Ze vinden het wel jammer dat hij *veel van zyn gekkelyke ende belachgelyke propoosten onbeschreven ofte uitgelaten* heeft. 'Maar', zo gaat hij verder, 'nu zijn we bedroefd om uw beslissing uw loffelijke arbeid stop te zetten, omdat gij diens scheldpartijen niet langer kunt aanhoren tegen zoveel edele en

7 Ook K. BOSTOEN, 'De ontkenning van de satire' besteedt enkel aandacht aan deel 1.

voortreffelijke personen, beschermers van het vaderland, maar die nu vervolgd worden (nl. door de Raad van Beroerten). Het is waar dat sommige Bruggelingen Broeder Cornelis een heilige man noemen, een waarachtige profeet die door God uitverkoren is om in deze tijd vol ketterijen de behoeder te zijn van de roomse Kerk. Juist daarom is het nodig dat zijn dolle preken vol razernij nog meer bekendheid krijgen.'

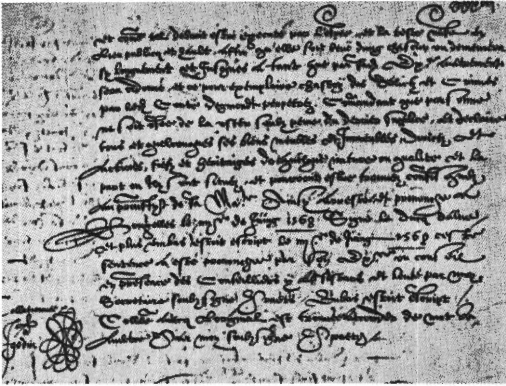
Christianus Neuter kon overtuigd worden om weer door te gaan. En zo schreef hij opnieuw na elke preek op wat hij ervan onthouden had. De eigen commentaren en toelichtingen die hij er in het vorige deel aan had toegevoegd ontbreken nu evenwel.

Het boek begint met de preek van 8 juni 1568. Onmiddellijk na de halsrechting van de graaf van Egmont verdedigt Broeder Cornelis die doodstraf voor iemand die in strijd met de bevelen van de koning te lankmoedig is geweest. Egmont was het immers die, toen men hem in Ieper het bericht bracht van het uitbreken van de Beeldenstorm, totaal apatisch gereageerd had.⁸ Toen de magistraat van Menen hem in Kortrijk toestemming kwamen vragen om de brekers met geweld te weerstaan⁹, was zijn enige reactie: 'Ziet toe dat ge geen bloed stort'. Egmont, zo ging het in de namiddagpreek verder, was allerm minst geliefd bij de geuzen, maar toch was hij als gouverneur van Vlaanderen verantwoordelijk voor de ongehinderde verspreiding van de ketterij. 'Alva zal de ketterij maar echt kunnen uitroeien *als hij alle het Geus ghebroytsel, jonck ende oudt, wijf en kindt, dat maer een lutkin rieckt naer de Geuserie doe op hanghen aen galghen ofte verbernen aen staken.*'

Sommigen hadden Broeder Cornelis verweten dat hij in plaats van zich in zijn preken met Jezus bezig te houden, zo heftig bleef natrappen tegen de terechtgestelde graaf. Hij verdedigde zich op

8 Dit komt overeen met de werkelijkheid. Toen op 14 augustus 1566 het gerucht de ronde deed dat Sebastiaan Matte met zijn gewapende trawanten op komst was, vroeg de Ieperse magistraat aan Egmont in de stad te blijven, maar die antwoordde dat hij snel moest vertrekken 'wegens noodzakelijke affairen'. J. SCHEERDER, *De Beeldenstorm*, Bussum, 1974, p. 28.

9 Hierover *ibid.*, p. 33-34.

Doodvonnis tegen de graaf van Egmont, uitgesproken door de hertog van Alva in de Raad van Beroerten, 4 juni 1568. Brussel, Algemeen Rijksarchief, fonds Raad van Beroerten.

9 juni met te zeggen dat er nu kopieën van Egmonts doodvonnis in de straten van Brugge circuleerden. Hij parafraseerde de in het Frans gestelde sententie volledig in het Nederlands en vond bijgevolg het recht te hebben erover te preken.

Zonder overgang behandelde hij vervolgens de roomse opvatting van het altaarsacrament, de betekenis van brood-lichaam, wijnbloed van Christus bij de woorden van de consecratie. Bij die gelegenheid hield hij eens te meer een lange, bitsige tirade tegen de cassandrianen en lindianen, van wie er volgens hem nog steeds veel rondliepen in Brugge. Die twee thema's komen ook in andere preken vaak terug.

Op 13 juni, Drievuldigheidsdag, was de ochtendpreek helemaal gewijd aan Erasmus, die één der meest vuige Trinitariërs werd genoemd (in werkelijkheid zijn de Antitrinitariërs bedoeld, tegenstanders van de Drie-eenheidsleer). 's Namiddags wijdde de broeder uitvoerig uit over de volgens hem allerbelangrijkste relikwieën van de christenheid: het Heilig Bloed in Brugge en Christus' voorhuid van zijn besnijdenis in de Onze-Lieve-Vrouwkerk van Antwerpen. Eens te meer vertelde hij omstandig over de diefstal van die laatste relikwie door Moded tijdens de Beeldenstorm, en weer beschreef hij hoe die predikant *die weer-*

dige precieuse besnijdenisse nu voor in sijn broec by sijn vuyl dinck draeght en daardoor zelfs over toverkracht beschikt.

Op 17 juni deed Broeder Cornelis het relaas van ongeregeldheden in Brugge twee jaar tevoren, tijdens de Sacramentsprocessie van 1566. Het zijn feiten die in de historiografie van het Wonderjaar in Brugge onopgemerkt zijn gebleven. Wat was er volgens hem op Sacramentsdag 1566 gebeurd? Er werd toen door ketters aan al wie het horen wilde verteld dat het de laatste keer zou zijn dat de papen *aldus sullen gaen lanterfantien met heurlieder broodt Godt langs der straten*. Ze wilden de mei niet uitsteken op hun huizen, deden niets dan gekscheren met de heilige hostie: 'De papisten moeten hun jonker Melis in de halve maan¹⁰ *noch eens gaen ver-luchten, oft hy soude beschimmelen*; al dat bellen en schellen nu is 's jonkers *laetste gerechte*.'

De nacht na die preek werden er in Brugge spotschriften verspreid met een uitnodiging aan dames zich spoedig te melden bij de broeder voor geseling op hun billen en dat ze zich moesten haasten, want Brederode was al in aantocht en dan was het rijk van Cornelis ten einde. 's Anderendaags weet de belaagde predikant die kwade streek aan wraak om wat hij over de Sacramentsprocessie had gezegd. Hij gaf toe enige tijd schrik te hebben gehad voor de komst van Brederode, omdat hij zoveel gehoord had over priesters in West-Vlaanderen wier neuzen en oren afgesneden werden en die gruwelijk ter dood werden gebracht door de bosgeuzen. Maar hij had zich vermand met de wetenschap dat 'onze heilige hertog van Alva op het punt staat het harnas aan te trekken om in Friesland de geuzen te verslaan'. In latere preken deed hij telkens omstandig verslag van de triomfen die Alva in Friesland en Groningen boekte en van de gevangenneming van graaf Lodewijk van Nassau te Jemmingen (Jemgum) op 21 juli 1568, *liggende op sijnen buyck dwers opt peert, het hoeft met de armen hanghende over d'een zijde*,

10 *Melis of God Melis (in de halve maan)* was in de 16de eeuw een schimpnaam voor de hostie als een stukje meel gevat in een half maantje in de monstrans. F. DE TOLLENAERE, 'Oude versies in handschrift van het lied Van den waghen van Ronsen', in: *Jaarboek De Fonteyne*, jaargang 1985-1986 (1987). p. 232.

ende de beenen hangende over d'ander zijde van tpeert, want dat is de costume ende maniere vande verraders ghevanghen in te brenghen. Het nieuws van al die gebeurtenissen kreeg Broeder Cornelis telkens terstond per brief toegestuurd: *'Ick soude wel van blijschappuyt mijnen preeckstoel springhen'*. Toen bekend raakte dat Lodewijk van Nassau zwemmend door de Eems toch was kunnen ontsnappen, verweten veel opgetogen Bruggelingen de broeder dat hij hen alweer leugens had wijsgemaakt. Hij gaf het toe, maar dreef de spot met de graaf die naakt in de rivier gesprongen was, dus zonder kleen om *sijn schamelheydt ende sijn bloot schijtgat te decken.*

Op 27 juni meldde Broeder Cornelis dat onmiddellijk na het vertrek van Alva met zijn leger uit Brussel, de geuzen in Vlaanderen begonnen waren met het aanrichten van een nieuwe Beeldenstorm, zo in Eecke bij Kassel en in naburige kerken.¹¹ Maar twee dagen later zei hij triomfantelijk dat er recent in Diksmuide, Ieper, Brussel, Doornik en Antwerpen verschillende protestanten terechtgesteld waren. 'Welk een contrast', zo zei hij, 'met de Brugse magistraat die een ouderling en een diaken van de voormalige Brugse calvinistische gemeente gevangen houdt, maar blijft aarzelen om ze te berechten.'¹²

Vanaf 18 juli berichtte hij in vlammende taal over nieuwe wandaden van de geuzen in het Westkwartier: de kerken van Roesbrugge, Houtkerque bij Hondshoote en Kimmel in brand gestoken, priesters vermoord, zes of zeven baljuws die zich daartegen verzetten naar het bos van Nipkerke (Nieppe) gevoerd en daar aan bomen opgehangen. De bosgeuzen in de Westhoek werden nog wel bijgestaan door predikant Jan Michiels, dezelfde die in de zomer van 1566 buiten Brugge bij de *Vossesteert* gepreekt had.¹³

11 Over deze nieuwe opstoot van geweld in het Westkwartier, zie onder meer: A.L.E. VERHEYDEN (ed.), *Augustyn van Hernighem, Eerste Bouck van Beschryvinghe van alle Gheschiedenisse (1562-1572)* (Vereniging voor de Geschiedenis van het Belgisch Protestantisme, Historische Dokumenten, 4), Brussel, 1978, p. 66-69.

12 Denklijk betreft het hier Filips van Baersdorp en Jan Baudeloot. Ze werden uiteindelijk met relatief lichte straffen op vrije voeten gezet. A.C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux du 16me siècle au quartier de Bruges, 1566-1568*, Brugge, 1898, p. 469-476. Baersdorp werd in 1578 onder het calvinistisch bestuur burgemeester van den courpse

13 Over deze beroerten in het Westkwartier en de reacties in Brugge: A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire de Bruges*, Brugge, 1887, dl. 2, p. 877-878.

Op 2 juli bewees Broeder Cornelis eens te meer dat hij op z'n minst een elementaire kennis bezat van de verschillen tussen de protestantse richtingen. Dit keer had hij het omstandig over de tegenstellingen tussen de calvinisten en de dopers over de menswording van Christus.

In dezelfde dagen hield Jacob van de Velde, prior van de augustijnen, in zijn kloosterkerk een heel ander soort preken. Hij riep integendeel op tot vergeven en vergeten, tot barmhartigheid voor wie zich tijdens de troebelen misdragen had maar inkeer toonde. Op 11 juli deed Broeder Cornelis een felle uitval tegen zijn concurrent-predikant. Smalend sprak hij van *'dit ander prekaerken dat hier te Brugge altijds op sijnen preeckstoel besigh staet met Godts bermhertigheyt*, met de enige bedoeling *die schoone rijcke moye kostelijcke joffrouwen die sijn sermonen komen hooren ende hem seer prijsen dat hy soo wel spreeckt vande bermhertigheyt Gods*, naar de mond te spreken. Het is niet te geloven', zo ging hij verder, 'dat nog wel een religieus van één van de vier biddende orden van Brugge in zijn klooster vanaf een katholieke preekstoel en in monnikspij het aandurft te zeggen dat men de ketters niet zo lichtvaardig ter dood moet brengen en dat men aan wie berouw toont zijn dwalingen moet vergeven. Naar de galg en de brandstapel met hen!'

Het relaas van die preek is in menig opzicht interessant. Van de Velde, net zoals Broeder Cornelis verschillende keren overste van zijn klooster, was een prediker die in Brugge eveneens een grote populariteit genoot.¹⁴ Zijn pogingen om verdwaalden in de schoot van de katholieke Kerk terug te brengen blijken uit een spectaculair voorval. Een dooper, Jan Dierijcx, was na de oprichting van Alva's uitzonderingsrechtbank de schrik om het hart geslagen. In de herfst van 1567 zocht hij contact met de augustijnen met de hoop aan zijn pardon te geraken. De prior verzoende hem met de Kerk en tijdens het Apostolisch Jubileum had hij na een biecht volledige absolutie verkregen. Maar dat was niet genoeg om ook

14 *Ibid.*, dl. 2, p. 689, n. 3.

aan de burgerlijke vervolging te ontsnappen. Dierijcx schreef een lange, aandoenlijke brief aan prior Jacob van de Velde, waarop die laatste zich tot (de als goed katholiek bekend staande) burgemeester Maarten Lem wendde met het dringend verzoek iets te ondernemen *om dat dese mensche zoude moghen geholpen wezen*. Hij zou immers als herboren katholiek veel onder zijn voormalige ketterse broeders kunnen doen *om te weeren dat oncruut der wederdoopers*. Het Brugse stadsbestuur spaarde kosten noch moeite om daaraan gevolg te geven. Ook van de dominicanenprior Pauwels van Coye (ook hij was door Broeder Cornelis vanaf de preekstoel al eens de mantel uitgeveegd omwille van zijn begrip voor verdwaalde gelovigen!) kregen ze een uiterst positief getuigenis over Dierijcx. Met zulke goede brieven van theologen trokken ze naar de Raad van Vlaanderen in Gent, wendden zich zelfs rechtstreeks tot koning Filips II met een genadeverzoek. Maar die smeebede aan de vorst kwam uiteraard terug naar Alva in Brussel, en van hem kregen ze het bevel zich onverkort aan de plakkatens te houden. Het was duidelijk wat daarmee bedoeld was. Bijgevolg werd heel de groep van tien Brugse dopers, inclusief de berouwhebbende Jan Dierijcx, in 1568 terechtgesteld.¹⁵

En Broeder Cornelis? Die wist met zijn vreugde geen blijf ... Met enige reserve nochtans: 'Ik zwijg van de honderden dopers en calvinisten die hier in Brugge nog steeds vrij langs de straten lopen'. Wel was hij op 25 juli blij te kunnen melden dat de dag tevoren een afvallige priester een gloeiend ijzer door de tong gestoken was om hem het spreken te beletten en dat een beeldenstormer aan de galg opgehangen was.¹⁶ De daaropvolgende nacht werden alweer paskwillen rondgestrooid waarin de broeder een vrouwenbillenstrijker, een sodomieter, een stinkende dronkaard en een wraakzuchtige helse geest genoemd werd. Pas in zijn preek van 1 augustus ging hij daar razend tegen tekeer, met de verzekering dat

15 Deze feiten worden omstandig verhaald in: J. DECAVELE, 'Geen genade voor berouwhebbende anabaptisten in Brugge in 1567-1568', in: *Biekorf*, 110 (2010), p. 282-289. Zie ook *infra*, n. 22.

16 Vermoedelijk betreft het de beeldenstormer Pieter van der Elst uit Ieper. A.L.E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, Brussel, 1944, p. 55-56. Wie de priester was hebben we niet kunnen achterhalen.

hij nooit zou ophouden tegen de ketters, cassandrianen en lindi-
anen te strijden.

Op 26 juli zei Broeder Cornelis dat onlangs in Hulst tien of elf¹⁷,
in Kamerijk negen of tien geuzen waren gehangen. De volgende
week kwamen de koninklijke commissarissen naar Brugge om
oock hier het nestken te suyveren. Toen die daadwerkelijk in Brugge
waren, vond Broeder Cornelis dat ze er zich in hun zoektocht naar
Lindius en de drukker van diens brieven en naar de schimprefrei-
nen en paskwillen tegen zijn persoon er zich toch wel erg gemak-
kelijk vanaf maakten. 'Ik merk wel dat ik blijvend met brieven en
paskwillen zal geplaagd en bespot worden. Was ik er niet zeker
van dat ik er mijn hemel mee verdien, ik was al lang opgehouden
met preken voor dit ondankbare volk.' Toen er in de nacht van 12
op 13 augustus alweer een schotschrift was verspreid en er veel
volk naar zijn preek kwam om zijn reactie te horen, zei hij boos dat
ze vergeefse moeite deden, '*want ick en sal doch niet een woordt
van dat vervloecte huysich Geusen Refereyn preken*'. In zijn preek
van 19 augustus zei hij dat de Brugse geuzen de ergste van allemaal
zijn. Zij zijn het immers die in schapenvacht dagelijks naar zijn
sermoenen komen luisteren met geen ander doel dan er vervol-
gens in allerlei spotschriften de draak mee te steken.

Er ging daarop geen week meer voorbij zonder dat er alweer één of
meerdere paskwillen tegen de minderbroeder verspreid werden,
doorgaans met ongeveer dezelfde inhoud. In de ochtend van 23
augustus waren er schimprefreinen op de kerkdeur en de andere
deuren van zijn eigen klooster geplakt. 'De woorden van mijn
laatste sermoen zijn nauwelijks uit mijn mond, of er wordt alweer
een paskwil op gemaakt door die vervloekte geuzen, ik zou wel
uit mijn vel kunnen springen van gramschap', zo was de reactie
van Broeder Cornelis. En verder eens te meer: 'Er is geen stad in 's
konings landen waar er meer geveinsde katholieken, bedekte geu-

17 Rechtzetting: in Hulst werden op 19 juli 1568 acht personen tegelijkertijd
terechtgesteld op de Grote Markt. J. DECAVELE, *De eerste protestanten in de Lage
Landen*, Leuven, Zwolle, 2004, p. 231. Naar ons weten is er over de repressie in
Kamerijk nog geen gedetailleerd onderzoek gedaan.

zen zijn dan in Brugge. Zelfs bij de magistraat. Ze komen zozeggend vroom en aandachtig naar mijn sermoenen luisteren, om er zich vervolgens lustig over te maken op de Burg, de Beurs, de markt, pleinen, hoeken en straten.' Nu bleek de broeder echt wel moegetergd te zijn. Hij smeekte zijn toehoorders hem de daders te noemen, en loofde daar een flinke beloning voor uit. Hij zei er ernstig aan te denken om helemaal op te houden met preken.

Op 1 augustus vermaledijde Broeder Cornelis het ketterse Emden, een stad die hij voor de Nederlanden – niet ten onrechte!¹⁸ – vergeleek met wat Genève was voor het hugenootse Frankrijk. Hevig viel hij eens te meer uit tegen collega's-predikanten in Brugge, die van oordeel waren dat de preekstoel niet dient om hatelijke nieuwtjes te verspreiden, maar enkel om de Heilige Schrift uit te leggen. 'Wie tegen de ketters preekt, kan toch niet anders dan ook over de wraakacties spreken tegen die vervloekte duivels', zo was zijn repliek.

Op 8 augustus ging er volgens de wens van Alva een generale dankprocessie uit voor diens overwinning in Friesland, van Sint-Donaas naar Onze-Lieve-Vrouw. Pastoor Adriaan Smout nodigde zijn bondgenoot Broeder Cornelis uit om terzelfdertijd in de Sint-Salvatorkerk te komen preken. Pas na een half uur lang gruwelijk over het rechtmatig uitstorten van geuzenbloed te hebben gesproken, kwam hij toe aan het evangelie van de dag, Mattheüs 7, over de valse profeten als wolven in schapenvacht. Luther was daar volgens hem de verpersoonlijking van. Later (22 augustus) noemde hij Cassander nog zo'n sujet, omdat die volgens hem alle ketterijen wilde samenvoegen tot één godsdienst en leerde dat men in verschillende geloofsovertuigingen kan zalig worden. 'Op die manier heeft hij al talloze mensen naar de eeuwige verdoemenis geholpen.'

Broeder Cornelis kon het niet laten de nagedachtenis van de zopas overleden Brugse jurist Jacob Reyvaert (Raevardus)¹⁹ te onteren.

18 Over de betekenis van Emden voor het protestantisme in de Nederlanden: A. PETTEGREE, *Emden and the Dutch Revolt*, Oxford, 1992.

19 Over hem zie P. VANDERMEERSCH, 'Jacob Reyvaert humanist en rechtsgeleerde. Enkele biografische aanvullingen', in: *Het Brugs Ommeland*, 1983, p. 483-488

‘Als knaap’, zo zei hij, ‘was hij eens onderweg van Dudzele naar het pachtgoed van zijn moeder in Lissewege plots ernstig ziek geworden; hij had bij een Mariakapelletje tot Onze-Lieve-Vrouw gebeden en water gedronken uit een bloempot die daar stond, waarop hij plots beter geworden was. Zijn belofte om op de plek van het wonder een kapel op te richten was hij echter snel vergeten, toen hij onder invloed van de erasmiaanse ideeën kwam en boeken schreef die hij bij de verdachte Goltzius liet drukken.’

In zijn eigen kloosterkerk loofde Cornelis op 8 augustus na de middag alweer de ‘heilige’ hertog van Alva, maar sprak hij de vrees uit dat de hugenoten uit Artois ook in Vlaanderen de kerken zouden komen plunderen. Het meest nog viel hij alweer uit tegen de stadsmagistraat, die vond dat de reeds genoemde generale processie een gelegenheid moest zijn om een einde te maken aan de godsdienstige tegenstellingen in de stad, en wel met zo weinig mogelijk bloedvergieten. ‘Een lomp en ongemanierd volkje’, zo beschreef hij op 29 augustus sommige van die magistraten en andere prominente Bruggelingen. ‘In Sint-Donaas gaan ze onder het doksaal zitten, de rug naar het hoogaltaar gekeerd, om gniffelend roddelpraatjes uit te wisselen over kanunniken, parochiepriesters, kapelaans en niet het minst over de dames die ze de kerk zien binnenkomen, bij voorkeur over hun seksuele esbattementen: deze pastoor heeft een concubine, die kanunnik is *den grootste hoerenkater van allen*, die vrouw heeft met een priester te doen, die andere heeft verschillende kinderen bij een kanunnik, die ginds was vroeger bij een priester, maar hij heeft ze verstoten voor een mooier wicht. Al bazelend trekken ze zich niets aan van de plechtigheden, de gezangen, of de processie die dan plaatshebben. Ze verdienen als honden met een zweep uit de kerk te worden geranseld. Mochten ze zoiets in mijn kerk doen, ik zou ze met een flinke stok op hun achterste (*huerlieden strontsack*) slaan, zelfs al waren ze leden van de magistraat en de wet, ik ben daartoe kwaad genoeg, ge kent mij nog niet goed zeker?’

De meest smadelijke paskwillen tegen Broeder Cornelis waren deze die werden verspreid in de nacht van 12 op 13 augustus en op 19 augustus 1568. Eén ervan bevatte een uitklapprent, waarin hij af-

gebeeld staat in pij met een wolfskop en wolfsklauwen, de mouw vol doodsbeenderen. In zijn namiddagsermoen van 22 augustus beschreef hij zelf ongegeneerd de prent uitvoerig: 'Ik word afgebeeld terwijl ik op afgrijselijke wijze een kind opeet wiens bloed mij langs de wangen tot op mijn kap druipt. Plooit men onder en boven de prent open, dan sta ik daar tussen drie duivels. Eén duivel staat naast mij en heeft in zijn armen en schoot alle kerk- en misornamenten, ook de ciborie met de hostie erin, *de welcke die Calvinisten der Papen Melis in de halve Mane heeten*. Een andere duivel ligt neer naast mij en blaast het vuur aan van het vagevuur, want ze heten mij de vagevuurblazer en vagevuurstoker omdat ik zo vaak over het vagevuur preek. Diezelfde duivel draagt een stok waaraan pauselijke bullen hangen. In hun refrein schrijven de spotters immers dat mijn verziensels nog zullen stinken als pauselijke bullen.' Er kan geen twijfel over bestaan dat de spotprent wel degelijk echt verspreid werd in Brugge: een exemplaar ervan is bewaard in *het Kupferstichkabinet van de Staatliche Museen zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz*.²⁰ De prent en wat de broeder er zelf over vertelt zijn meteen een bewijs dat ook de vele paskwillen tegen hem die in 1567 en 1568 in de stad circuleerden naar waarheid in de *Historie* zijn afgedrukt.

Cornelis' afkeer van de magistraat sloeg op 5 september verrassend om in waardering. 'Ze wezen geprezen omdat straks op de Burg verschillende ketters zullen verbrand, onthoofd of opgehangen worden²¹: *Ba alsoo moet mender met ommespringhen*, dat is ook wat men met de hardnekkige paskwillendichters zou moeten doen mocht men ze kunnen vinden.' Later vertelde hij dat één van

20 *Mönch in Wolfsgestalt*. Inv. nr. AM 376-1980. 2.19 en 2.20. De prenten werden ontdekt door R.P. Zijlpp, 'De iconografie van de reformatie in de Nederlanden, een begripsbepaling', in: *Bulletin van het Rijksmuseum*, 35, nr. 3 (1987), p. 176-192. Zie verder omstandig: K. BOSTOEN en D. HORST, 'De wolf onder de schapen. Afbeeldingen van Broer Cornelis', in: K. BOSTOEN, E. KOLFIN en P.J. SMITH (red.), *Tweelinge eener dragt, Woord en beeld in de Nederlanden (1500-1750)*, Hilversum, 2001, p. 62-68.

21 Het is onzeker op welke terechtstellingen er hier allusie wordt gemaakt. Hoogstwaarschijnlijk betrof het de reeds vermelde groep dopers. Verheyden wist de juiste datum van hun executie niet te achterhalen. Op 5 september 1568 nam de Brugse rechtbank een aantal schikkingen voor hun minderjarige kinderen (L. VANDAMME, 'Doopsgezinden in Brugge, 1555-1575', in: *Doopsgezinde Bijdragen*, n.r. 24 (1998), p. 17, n. 22). Het valt aan te nemen dat de terechtstelling van de volwassenen op dezelfde dag heeft plaatsgehad.

Spotprent op Broeder Cornelis, voorgesteld als een wolf in monnikspij (links). Als de prent werd opengeklapt, werd een door duivels bekoorde biddende monnik zichtbaar (rechts). Deze prenten dateren van vòòr augustus 1568 en werden overgenomen uit: K. BOSTOEN en D. HORST, 'De wolf onder de schapen, Afbeeldingen van Broer Cornelis', in: K. BOSTOEN, E. KOLFIN en P.J. SMITH (red.), *Tweelinge eener dragt, Woord en beeld in de Nederlanden (1500-1750)*, Hilversum, 2001, p. 63.

de beeldenstormers, toen hij al onder de galg stond, geklaagd had dat hij maar had gebroken hetgeen door mensenhanden gemaakt was, terwijl moordenaars die Gods schepselen afgemaakt hebben wél vergiffenis krijgen.

De week daarop was hij zijn prijzende woorden voor het stadsbestuur alweer vergeten, toen hij vernam dat er een nieuwe wet was gekozen, waarin volgens hem iemand zat die de hagenpreken had bijgewoond, twee anderen die de calvinisten buiten de stadspoorten een preekplaats hadden aangewezen, en nog iemand die op een maaltijd met ketters 'Vive le Geus' had geroepen.

Trots meldde hij op 14 september dat hij samen met pastoor Adriaan Smout van Sint-Walburga uitgenodigd was om bij de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen te gaan eten, teneinde er te getuigen over de pensionarissen van Brugge en het

Brugse Vrije. Op 19 september gaf hij enige opening van zaken. Er was gesproken over pastoor Jan van de Castele als auteur van de beruchte brieven van Stephanus Lindius. Wat we al over hem wisten bevestigde hij. De man was in Zomergem in de pastorie van zijn bed gehaald, nadat men door Broeder Cornelis' toedoen in Brugge een koffer had ontdekt vol met verdachte boeken, zoals *De statu religionis et rei publicae Carolo V. Caesare commentarii* van Johannes Sleidanus, de psalmen van Clément Marot en Théodore de Bèze, andere calvinistische boeken, en vooral de brieven op naam van Stephanus Lindius - in hetzelfde handschrift als deze die naar Broeder Cornelis waren gestuurd en vervolgens in druk waren gegeven. Van de Castele was gevankelijk naar het Spanjaardenkasteel in Gent overgebracht.

Volgens Broeder Cornelis moest het toch niet moeilijk zijn om ook de drukker te identificeren, omwille van het gebruik van Griekse en Latijnse letters, bekend van andere boeken die in Brugge waren uitgegeven, bijvoorbeeld *Julius Caesar Historiae Imperatorum Caesarumque Romanorum Ex Antiquis Numismatibus Restitutae* (1562). Wie dat dan wel was, dat wist hij niet duidelijk te zeggen, en later moest hij toegeven dat er zelfs weer twijfels waren gerezen over het auteurschap. Wel vond hij het schandalig dat zoveel geleerde, vooraanstaande Bruggelingen, pensionarissen, griffiers, ambtenaren en schoolmeesters door Castelius besmet waren met het cassandriaans venijn, dat ze bij hem 's nachts het Avondmaal hadden bijgewoond om het in de beide gedaanten te ontvangen, en overdag in de grauwbroederskerk naar zijn sermoenen kwamen luisteren om hem inspiratie te geven voor zijn twee brieven. 'Er zijn er die mij in de biecht zijn komen vertellen over Castelius' uitspattingen met zijn concubine, over zijn ambitie om, eenmaal de geuzen de overhand hebben, de hoofdpredikant van Brugge te worden. Bisschop Petrus Curtius is er uitvoerig over ingelicht, maar die was te bang om Castelius in de gevangenis van zijn geestelijk hof te laten opsluiten: *dat arme lau, flau ende blau Bisschopken van Brugghe ...*'

Op 5 december begon hij alweer over de brieven. Volgens hem was Goltzius zonder twijfel de drukker. Hij toch vertelde overal rond

dat Broeder Cornelis' eigen Apologie tegen de brieven door het Hof in Brussel onwaardig bevonden was om te drukken. 'Als hij er niets mee te maken heeft, waarom gaat hij dan dusdanig op speurtocht tot in het Hof toe?'²² Overigens was het meisje dat de brieven naar ons klooster bracht ongetwijfeld de oudste dochter van Goltzius, want wie ze gezien heeft zegt dat ze sprekend op hem leek. Bekijk ook maar eens zijn boeken: alle ketterse papen, schoolmeesters en geleerden van de Nederlanden hebben er carmina en epigrammen tot zijn lof en eer in geschreven, zoals Cassander, Castelius, Smetius (Maarten de Smet, voormalig pastoor van Sleidinge, als hagenpredikant in Mechelen opgepakt en daar op 4 februari 1567 aan een boom opgehangen), Jan Casembroot, heer van Backerzele (raadsman van Egmont, op 24 september 1568 in Vilvoorde terechtgesteld). Goltzius' vrouw gaat niet te biecht bij haar pastoor, naar haar zeggen omdat ze hem niet eens kent. Hun kinderen dragen heidense namen als Marcellus, Scipio, Julius, Aurelius, Lucretia, Sabina.²³ Wat moet dat Antwerps kettters gespuis hier onze stad Brugge komen besmetten?'

En opnieuw kreeg de procureur-generaal omwille van zijn sceptische houding bij het voeren van zijn onderzoek een veeg uit de pan. Al zijn hoop stelde Broeder Cornelis nu op de komst van de inquisiteur. 'Alva zal de magistraten van de stad en het Vrije moeten afzetten en in de plaats een uitzonderingsbestuur onder een Spaanse gouverneur installeren.'

Op 26 september berichtte Broeder Cornelis dat men in Ieper twee predikanten gearresteerd had die door het consistorie van Londen overgezonden waren om bij de geloofsbroeders een invasie van de geuzen in Vlaanderen voor te bereiden, met de bedoeling de kerken plat te branden, de geestelijken te vermoorden, alsmede de magistraten, wethouders en officieren die zich katho-

22 De Latijnse brief van 13 maart 1568 waardoor Goltzius kennis kreeg van de weigering van het Hof, volgens inlichtingen verstrekt door Petrus Bellerus, drukker en boekhandelaar te Antwerpen (1562-1600), staat afgedrukt op p. 216 en 325.

23 Onder de zonen, waarvan de voornamen die van Romeinse keizers waren, werd Marcellus apotheker, Scipio tekenaar, Julius graveur bij de Officina Plantiniana. Over Aurelius en de dochters is niets bekend.

liek gedroegen.²⁴ Later, op 28 oktober, meldde hij dat er één predikant in Ieper en één in Brugge gevangen zaten. Die van Ieper, Pieter de Hase, was op de brandstapel terechtgesteld, maar Brugge bleef met zijn gevangene talmen. Tot zijn vreugde kon de broeder vervolgens meedelen dat ook die op 5 november op de Burg naar de brandstapel geleid was. Het betrof Adriaen van Maldreghem, voormalig pastoor van Ursel, geboortig van Hulst, en inderdaad met De Hase overgekomen uit Engeland om troost te bieden aan de broeders, *die (zoo hij ghehoort hadde) zeer verdruct, verjaecht, vermoort, ghebannen ende berooft waren vanden duuck Dalve.*²⁵ Volgens Broeder Cornelis was er onder de omstaanders veel gemor omdat hem een prop in de mond was gestopt teneinde hem het spreken te beletten, en dat terwijl de joden Christus lieten spreken terwijl hij naar zijn executie ging. In het rumoer waren de aanwezige priesters verschrikt weggelopen. Het gebeurde ontlokte hem de commentaar dat het een schande was een verdoemde apostaat met Christus te vergelijken. Men moest overigens niet denken dat het nu welletjes was: ‘Alle predikanten en consistorieleden op de brandstapel, alle volgelingen en degenen die de predikanten onderdak hebben gegeven aan de galg! En nu zijn de geuzen zelfs zinnens boeken te maken van al hun aanhangers die in een rechtvaardige justitie ter dood gebracht zijn, wat ze dan Martelaarsboeken heten. Wat moeten wij dan doen om de gedachtenis te eren van onze katholieke priesters, monniken, nonnen en begijnen die zij vermoord hebben?’

Nog op 26 september deelde hij ’s namiddags mee voor ’s anderendaags naar Nijvel te zijn geroepen om er zich voor het kapittel van zijn orde te verantwoorden voor zijn preken. Zijn verwachting was dat hij zou afgezet worden als gardiaan van het klooster van Brugge. ‘Het ergste van al is nog wel’, zo zei de broeder, ‘dat ik in mijn eigen klooster geen enkele vriend heb, integendeel, ik ben er gehaat *ghelijck*

24 Een haast identieke relaas deed ook de Gentse dagboekschrijver Marcus van Vaernewyck. J. DECAVELE, *De eerste protestanten*, p. 189.

25 Hij was omstreeks 13 september 1568 naar Brugge overgebracht. Details over zijn verhoor en terechtstelling in: J. DECAVELE, ‘Nieuwsgaring in Gent over het “Wonderjaar” 1566 in Brugge’, in: *Biekorf*, 110 (2010), p. 180-181.

een vennynigh spinnekop. Dit zal wel mijn laatste sermoen zijn, zij zullen mij terug naar Ieper verbannen.' Hij werd het gardiaanschap inderdaad ontnomen, maar mocht toch verder preken in Brugge.

Op 31 oktober deed hij het relaas van een makaber incident, waarover we in de bronnen geen bevestiging hebben kunnen vinden. Op de Sint-Michielsbrug zou men een papenhoofd in steen hebben gesteld van wie de neus en de oren afgesneden waren, met de bedoeling schrik aan te jagen aan geestelijken. De magistraat had het doen weghalen en deed er tot grote woede van de broeder alles aan om het voorval in de doofpot te stoppen.

Op 28 november wijdde hij lang uit over de diefstal van de ciborie met het Heilig Sacrament in de Sint-Christoffelkerk op de voorbije Sacramentsdag, nadat de koster na de mis had vergeten het tabernakel af te sluiten. Het was een welkome gelegenheid om eens te meer hevig uit te varen tegen de sacramentslasteraars. Dat sommigen zegden dat er waarschijnlijk ordinaire dieven aan het werk waren geweest, was een uitleg die Broeder Cornelis niet eens in overweging wou nemen.

Het heeft er alle schijn van dat vanaf de herfst van 1568 geen enkele magistraat - niet de wet van Brugge, niet het hoge justitiehof van Gent, niet de procureur-generaal, niet de koninklijke commissarissen, niet de regeringsinstanties in Brussel - zich nog druk maakte om de preken van Broeder Cornelis. De verwachte komst van de inquisiteur, die volgens hem alles zou uitklaren, bleef uit. Ook de bisschop en de andere predikanten van de stad deden geen moeite meer om hem tot meer redelijkheid aan te sporen. In zijn preek van 2 maart 1569 gaf hij toe dat het voornaam volk voortaan elders ter predicatie ging en zijn eigen gehoor nog enkel bestond uit *arme schamele oude mannekens ende wijvekens ende ghemeene ambachts liekens.*

Nu het aantal terechtstellingen fel was teruggelopen en hij daarover dus niet meer kon preken, nu hij bij geen enkele overheid nog gehoor vond voor zijn beschuldigingen en verzuchtingen, maar niettemin het rondstrooien van spotrefreinen tegen zijn persoon ongehinderd doorging, behandelde hij dan maar andere thema's

om de ketters te brandmerken: de krijgsverrichtingen van het leger van Alva tegen de geuzentropen van Oranje, gebeurtenissen in het buitenland, het verhaal van de diverse ketterijen in Europa en de onnoemlijke wandaden van hun aanhangers, oude lokale geschiedenissen - zoals het volgens hem balorige verzet van de Vlaamse steden tegen de inquisiteur Titelmans in de beginnende jaren 60. Tussendoor liet hij niet na ook soms katholieke geloofspunten, met name de bepalingen van het concilie van Trente, in kleurrijke taal te behandelen.

Op 16 maart 1569 had Broeder Cornelis weer redenen om *met een seer blyde aensichte op sijnen preeckstoel* te klimmen. 's Morgens vroeg, tussen vijf en zes uur, was er een inval gedaan bij de Brugse drukkers en boekhandelaars, tegelijk met een gelijkaardige actie in alle andere Nederlandse steden.²⁶ Het was zijn stellige verwachting dat men nu de drukker van de brieven van Stephanus Lindius wel zou ontmaskeren. Ontgoocheld moest hij op 19 maart meedelen dat men niets verdachts gevonden had. Nu maar hopen dat men tijdens huiszoeken bij pensionarissen, schoolmeesters en andere ketters en erasmianen tenminste één van de gedrukte brieven van Lindius zou vinden. Weer was het resultaat negatief, wat meer was, er werden daar zelfs geen andere ketterse boeken aangetroffen. 'Ofwel zijn er in hun huizen geheime bergplaatsen, ofwel is er toverij in het spel', zo was de conclusie van de broeder. Een troost voor hem was dat de uitgave van Lindius' *Epistolae* nu op de index van de verboden boeken was geplaatst.

In de ochtend van 22 maart vond men op alle Brugse kloosters uitgehangen paskwillen, waarin Broeder Cornelis gek verklaard werd, rijp voor het *dulhuys*.

Op 26 maart maakte hij melding van een zekere 'Nicla', wijnverkoper, wiens volledige naam hij niet wou noemen om zich de

26 Zie hierover G. JANSSENS, 'Plantjndrukken in de Henegouwse boekhandel in 1569, in: M. DE SCHEPPER en F. DE NAVE (ed.), *Ex Officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589)*, Antwerpen, 1989, p. 350. Met opgave van de visitatierapporten voor de verschillende steden.

wraak van geuzen te besparen. De wijnverkoper, zijn vrouw en zijn zoon (die vaak naar Duitsland trok om wijn in te kopen) waren in 1566 prominente protestanten. De wijnkoper had als hoofd van het Brugse consistorie alle rijke kooplui van Brugge bijeengeroepen om geld in te zamelen voor het financieren van de opstand tegen de koning. Vleeshouwer Jan van Vyven had gezegd dat hij Broeder Cornelis eens op zijn vleesbank zou leggen om hem tot pasteivlees te verkappen. Ook hier was de broeder goed ingelicht. De wijnverkoper was Clays Cobrysse en het was inderdaad in zijn huis dat omstreeks Kerstmis 1566 een vergadering van kooplui plaats had, waar vleeshouwer Jan van Vyven, ouderling van het consistorie, opriep geld bij te dragen voor het 'Drie Miljoen Goudguldenrekwest' aan de koning voor het afkopen van de vrijheid van godsdienst (maar in werkelijkheid bestemd voor het financieren van een opstand).²⁷

Op 4 april behandelde Broeder Cornelis de terechtstellingen op de brandstapel van talrijke anabaptisten in Antwerpen sinds 16 maart. Volgens hem had men daar, naast degenen wier namen bekend waren²⁸, wel vierhonderd anderen in het geheim in de gevangenis door verdrinking ter dood gebracht.²⁹ Dat vond hij verwerpelijk, want ketters moesten volgens hem openbaar verbrand worden ter afschrikking van eenieder. 'Terwijl Antwerpen krachtig optreedt, zitten er hier in Brugge nog twee leden van het consistorie gevangen, voor wie het proces almaar uitgesteld wordt³⁰.'

27 Hierover omstandig: A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, dl. 2, p. 837-840. Over het rekwest: J. SCHEERDER, 'Eenige nieuwe bijzonderheden betreffende het 3.000.000 goudguldenrekwest (1566)', in: *Miscellanea historica in honorem L. Van der Essen*, Brussel-Parijs, 1947, p. 559-566.

28 De lijst in: A.L.E. VERHEYDEN, *Le martyrologe protestant des Pays-Bas du Sud au XVIe siècle*, Brussel, 1960, p. 203-205.

29 Hierover is er geen spoor in de bronnen terug te vinden, wat niet uitsluit dat er terechtstellingen in het geheim werden uitgevoerd. Soms stuit men bij toeval op verbazende aantallen, waarover de archieven weinig of geen uitsluitel geven. Zo zouden na de mislukking van het geuzenbewind in Oudenaarde in 1572 72 rebellen uit Oudenaarde en omgeving in de week van 1 november 1572 buiten de Brugse stadsmuren opgehangen zijn. J. DECAVELE, 'Pastoor en prelaat in de Reformatietijd', in: J. DE KORT en J. LOCKEFEEER (red.), *Cornelius Jansenius van Hulst 1510-1576*, Hulst, 2010, p. 131-132.

30 We hebben niet kunnen achterhalen om wie het hier gaat. Misschien de reeds genoemden Cobrysse en Van Vyven.

Joost Minne, die zijn kind ten doop had geheven voor een predikant in een hagenpreek, was onlangs wel terechtgesteld in Brussel bij vonnis van de Raad van Beroerten.³¹

Op 24 april zei hij dat twee dagen tevoren de 'bisschop' of oudste van de herdopers, die de reeds genoemde vergaderingen in het Gruuthusebos geleid had (namelijk Jacob de Rore), gevangen binnengebracht was, samen met Herman van Vleckwijck, een der voornaamste dopers van Brugge. Die was tevoren al eens in 't *Spiegelken* of 't *Lanteernken sonder lucht* samen met vier- of vijfendertig geloofsgenoten gevangen genomen geweest, maar snel weer vrijgelaten, waarna hij zijn activiteiten onverminderd had verdergezet. Nu de beide doperse voormannen gevangen waren, zag de overheid van het Brugse Vrije snel in dat ze kundige debaters zouden zijn, voor wie enkel ervaren theologen als tegenpartij konden ingezet worden. Niemand anders dan prior Jacob van de Velde en de provinciaal van de augustijnen zouden met beide gevangen dopers een twistgesprek mogen voeren. Uiteindelijk kreeg tot zijn grote voldoening ook Broeder Cornelis toestemming om dat te doen.

Van p. 377 tot 460 volgen dan de disputaties tussen enerzijds Broeder Cornelis, anderzijds Jacob de Rore en Herman van Vleckwijck, zoals ze deels ook zijn opgenomen in het Martelaarsboek van Van Braght. Ze zijn elders al uitvoerig behandeld.³²

'Ik kom van mijn leven niet meer bij dopers, *zy hebben my 't hooft wel eens ter deghe ghebroken met heurlieder verdoemelijcke arguacien*', zo zei Broeder Cornelis na afloop op 15 mei. Nu had hij materie te over om de volgende dagen een aantal punten te behandelen waarin de dopers afweken van de ware leer: de eu-

31 Namelijk op 28 februari 1569. A.L.E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien et le martyrologe bruxellois*, Vilvoorde, 1950, p. 97.

32 Zie de bibliografische verwijzingen in: L. VANDAMME, 'Doopsgezinden in Brugge', p. 17-18, vooral n. 23. Aan te vullen met S.B.J. ZILVERBERG, 'Vleckwijck, Herman van' en 'Rore, Jacob de', in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, dl. 1, Kampen, 1978, p. 402 en dl. 4, Kampen, 2001, p. 436-437. Deze auteur kende de bijdrage van Vandamme niet, dus ook niet de door hem vermelde archiefbronnen.

charistie, het doopsel, de menswording van Christus, de heilige Drievuldigheid. Hij vertelde ook nog dat er in een hof van plaisance buiten Antwerpen alweer een hagenpreek was gehouden, waarop voorname lui als advocaten, kooplui en hun vrouwen aanwezig waren. Enkelen waren er gearresteerd.

Met het verslag van de twee preken van 24 juni 1569 eindigt het tweede boek.

Nog meer dan in het eerste deel komt erin tot uiting hoe Broeder Cornelis zichzelf beschouwde als de enige overblijvende behoeder van het ware geloof in Brugge. De brieven van Stephanus Lindius moeten hem diep geraakt hebben. Van elke gerechtelijke actie verwachtte hij dat de ware auteur en de drukker eindelijk zouden ontmaskerd en bestraft worden. Telkens opnieuw moest hij ontgoocheld toegeven dat er weer eens twijfel was gerezen over het auteurschap van Johannes Castelius of dat men er maar niet in slaagde bij Goltzius bewijzen te vinden dat hij de drukker was. De pogingen om na de troebelen in Brugge tot een verzoening te komen waren aan hem niet besteed. De predikanten van de andere bedelorden, zelfs bisschop Curtius, kregen omwille van hun gematigdheid regelmatig een veeg uit de pan. Zijn vurige loftuitingen aan het adres van de ongenadige repressie van 'de heilige' Alva waren velen een doorn in het oog. Maar op de duur sloeg niemand nog acht op de krijsende predikant, niet de lokale geestelijkheid, niet de stedelijke overheid. En als er al enkelen waren die het zich aantrokken, dan tergden ze hem ze met talrijke schotschriften, één ervan nog aangevuld met een buitengewoon smadelijke spotprent. Zelf kondigde hij in zijn preek van 26 september 1568 zijn afzetting aan als gardiaan door het kapittel van zijn orde, en vertelde hij dat hij zelfs binnen zijn eigen klooster geen vrienden meer had.

GENUANCEERDE CONCLUSIE OVER HET WAARHEIDSGEHALTE VAN DE PREKEN

Ons overzicht heeft aangetoond dat bijna al het door Broeder Cornelis aangebrachte feitenmateriaal overeenkomt met wat we er uit andere bronnen over te weten zijn gekomen. Het waarheids-

gehalte is dus ongetwijfeld hoog. Er zijn ook nu weer betrouwbare aanvullingen, zoals bijvoorbeeld over de tweedracht tussen de volkspredikers van de verschillende bedelorden inzake de houding tegenover berouwhebbende ketters, over de smalende houding van sommige Bruggelingen in 1566 tijdens het uitgaan van de Sacramentsprocessie, of over de arrestatie en nadien de vrijlating van zo'n vijftiendertig dopers in *'t Spieghelken of 't Lanteernken sonder lucht*, vermoedelijk ook over de datum van de terechtstelling van een groep opgepakte anabaptisten in 1568, en nog andere meer.

Van sommige uitspraken evenwel kan men moeilijk geloven dat ze werkelijk uit de mond zouden gekomen zijn van de geleerde theoloog die hij toch was. De potsierlijke beschrijving van de sjofele kledij van de predikanten op de hagenpreken buiten de Brugse muren is allicht verzonnen. Het herhaalde keren opgediste verhaal over predikant Herman Moded, die tijdens de Beeldenstorm in de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwkerk de relikwie van de voorhuid van Jezus zou hebben gestolen, en door ze vooraan in zijn broek bij zijn *vuyl dinck* te steken zodanig kon toveren dat hij de ene dag in Londen kon preken, de andere dag in Antwerpen, is te gek om los te lopen. Hetzelfde geldt voor de woorden die hij predikant Pieter Carpentier in de mond legde over Maria, namelijk dat ze *hannekens allemans hoere hadde geweest*. Scabreuze uitspraken, zoals op Allerheiligen 1566, toen hij zei dat de geringste twijfel aan het bestaan van het vagevuur veel erger is dan brutaal incest binnen het gezin, doodslag of sodomie, kunnen door de opschrijver enkel met sinistere bedoelingen zijn verzonnen. Door deze en nog andere voorbeelden die we in ons overzicht hebben opgesomd, blijkt overduidelijk dat de auteur af en toe bewust 'gechargeerd' heeft, de weergave van de sermoenen bij tijd en wijle behoorlijk heeft aangedikt om ze een absurde strekking te geven.

Als felle satire kent de *Historie* in de 16de eeuw haar weerga niet, hoewel dat toen toch een gouden tijdperk was voor spotschriften in de Nederlanden. Typerend voor de Nederlandse satire uit deze periode (onder meer Erasmus, Marnix, de geuzenliederen) is dat

daarin godsdienstige kwesties een grote rol speelden.³³ Overigens is het bekend dat felheid in preken van religieuzen niet zo uitzonderlijk was. Gaat men nog wat breder, dan kan men verwijzen naar een plejade van heftige predikanten, gaande van de dominicaan Girolamo Savonarola (1451-1498), die in Florence met zijn boetepreken de mensen de stuipen op het lijf jaagde, over George Whitefield (1714-1770) (die we in de vorige bijdrage al noemden), tot en met de redemptoristen, passionisten en kapucijnen, die in nog niet zo lang vervlogen tijd tijdens hun 'missies' in half verduisterde parochiekerken met hun dreigende beschrijvingen van de hellepijnen de Vlaamse gelovigen tot in het diepst van hun gemoed wisten te overtuigen van hun zondigheid. Verder moet men zich realiseren dat preutsheid iets is wat ons pas sinds de puriteinse 19de eeuw is bijgebracht. Men leze er bijvoorbeeld maar de *propos scatologiques* op na in de brieven van Madame Palatine, de schoonzus van Lodewijk XIV.³⁴

Maar, het is waar, zo buitenissig als het relaas van Broeder Cornelis' preken is er toch geen enkele. Als er al enige vergelijking kan gemaakt worden, dan kan men denken aan een geleerde ordebroeder van Cornelis, namelijk de Elzasser franciscaan Thomas Murner (1475-1537). Ook hij was een krachtige verdediger van de roomse orthodoxie. Evenals de Brugse broeder goed van de tongriem gesneden, voerde hij in sommige van zijn preken (en geschriften) kleurrijk de bonte menselijke menagerie op, met boeren, burgers, monniken, papen, advocaten en raadsheren, doorspekt met nu eens leuke, dan weer bijtende spot, vaak in triviale bewoordingen. Over de authenticiteit daarvan bestaat er in zijn geval geen twijfel.³⁵

Hoe moeten we dan omgaan met het opzienbarend pleidooi van de geleerde Nederlandse bibliograaf Thomas Arnold (1832-1901)? Hij schrijft: 'Die 'Sermooenen' zouden uitgesproken zijn door een

33 K. BOSTOEN, 'De ontkenning van satire'.

34 D. VAN DER CRUYSSSE, *Madame Palatine, princesse européenne*, Parijs, 1988.

35 D. JAROSCH, *Thomas Murners satirische Schreibart. Studien aus thematischer, formaler und stilistischer Perspektive*, Hamburg 2006.

gewezen leeraar in de 'Fraaie Letteren?' door een geestelijke? in het openbaar? van den kansel, en ten aanhoore eener geheele gemeente, waaronder dus ook beschaafde lieden, vrouwen en kinderen? Onmogelijk! Er bestaat slechts één middel om die taal te doen hooren, en dat middel is, ze onder den dekmantel der anonymititeit te schrijven, het geschrevene door een betrouwbaren, maar overigens weinig kiesch boekdrukker te laten drukken, natuurlijk zonder diens naam en adres, en liefst met valschen datum. In de hoofdzak schijnt de 'opschrijver der Sermoenen' het ook zoo begrepen te hebben.'³⁶

In zijn tijd heeft Arnold eigenlijk niemand kunnen overtuigen: men vond dat zijn 'pleidooi' niet kon doorgaan voor een wetenschappelijk betoog. De man raakte erdoor in moeilijke papieren, omdat men hem als katholiek allerlei bijbedoelingen toeschreef. De toenmalige meest vooraanstaande historicus van Nederland, Robert Fruin, schreef zijn mening in een vriendelijke brief aan Arnold. We nemen de belangrijkste gedeelten van dit schrijven hier over.³⁷

Leiden, 25 Juni 1878

Weledele Heer

Hierbij reeds de nommers van de Dietsche Warande met veel dank terug. Ik had gisteren den avond vrij en heb dien aangenaam aan het lezen van Uw opstel besteed. Nooit had ik zoo de volledige literatuur over het onderwerp in één overzicht voor mij gehad en het opstel van Goethals, niet het minst belangrijke, was mij onbekend of liever was mij geheel ontgaan.

Tot nog toe heeft het door U meegedeelde en betoogde mij van mijn gevestigde meening, dat de Sermoenen in het algemeen naar waarheid bevatten wat Br. Cornelis geraasd heeft — niet

36 TH.-J.I. ARNOLD, 'Broeder Cornelis Adriaensz. van Dordrecht. Een pleidooi', in: *Dietsche Warande*, n.r., 2 (1879), p. 273.

37 Gepubliceerd in: *Jaarboek der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 13 (1899), p. 227-230.

afgebracht. Maar, zooals Gij mij deedt opmerken, Uw eigenlijke bewijsvoering moet nog volgen. Ik schort dus mijn oordeel op. Mij is het steeds voorgekomen dat de Sermoenen daarom zoo ongelooflijk gemeen zijn, omdat Goltzius slechts de scabreuse passages van de Sermoenen, met weglating van de eigenlijke preek, had aangeteekend. Ik kan ook aannemen dat Goltzius het nog wat krasser en ruwer heeft uitgedrukt dan de broeder het had gezegd; maar ik blijf vooreerst nog gelooven dat het boek geen opzettelijke vervalsching van het gesprokene bevat. Dat verhindert niet dat ik mij gaarne door U van het tegendeel zal laten overtuigen.

Overigens ben ik het met U op vele secondaire punten eens. Gij hebt zeker recht als Gij beweert dat Marnix zijn kennis aan het preeken van den broeder uit de gedrukte Sermoenen heeft gehaald. Wat hij b. v. in het 1e cap. van het V stuk zegt, van hetgeen Br. Cornelis onlangs gepreekt zou hebben, is genomen uit de voorrede der Sermoenen.

Ook is het niet te ontkennen dat Uw ijver om den befaamden broer vrij te pleiten, hun die U niet kennen den indruk moet geven als ware Uw doel soortgelijk als ... (hier staat een naam, dien ik gemeend heb te moeten weglaten) onderstelt.

Ten slotte is het mij aangenaam nog eenig koren op Uw molen te kunnen bezorgen en Uw cliënt voor goed te kunnen zuiveren van den blaam van inconsequentie, om niet erger te noemen, dien van Meteren hem aanwrijft wegens de hem toegeschreven preeken van 1572. Sterker bewijs van de onnoozelheid van Van Meteren en van zijn gemis aan oordeel is haast niet denkbaar. De brave man heeft in het Geuzen liedboek gelezen, of liever nog, hij heeft het vliegend blaadje, dat later in het Liedboek is opgenomen, in handen gekregen, waarin een geus Broeder Cornelis sprekende invoert, en hij heeft dat voor een echte berijmde preek van den pater gehouden. Ik heb op het oogenblik het Liedboek niet bij de hand, maar vind het bewuste rijmpje in Van Vloten's Geschiedzangen II. blz. 23. De tweede preek op Assentioensdag (sic) is zeker van soortgelijken oorsprong, maar die kan ik niet thuisbrengen in de literatuur die bewaard is gebleven.

Geen twijfel of Cornelis Adriaansz was een warm katholiek en aanhanger van de regeering, en te wanen dat hij ooit « ongestadig » in dezen zou geweest zijn, is ongerijmd. Hij heeft door zijn heftigheid zich veel vijanden en veel vrienden gemaakt, geen wonder dat beider getuigenissen in lijnrechte strijd zijn. Dat hij echter op-roerig preekte en van een hevig humeur was, erkennen ook zijn vrienden en dat hij in zijn improvisatiën gemeene straattaal niet vermeed, komt mij volstrekt niet in strijd met den geest van den tijd noch met 's mans bekende aard voor.

Na vriendelijke groete, hoogachtend

Uw dienst w. dien.
R. FRUIN

Zoals te verwachten was, nam de Brugse kanunnik Arthur De Schrevel de verdediging van Arnold op zich en maakte hij gretig gebruik van diens argumenten. Ze werden het kernstuk van zijn uitvoerige apologie van Broeder Cornelis.³⁸ Maar hoezeer De Schrevel zich ook inspande, zijn lang betoog ontzenuwt de kernachtige commentaar van Fruin geenszins. Dit belet echter niet dat hij in zijn magistrale *Histoire du Séminaire de Bruges*, dankzij veel nieuw archiefonderzoek, de meest volledige biografie bracht van de grauwbroeder.³⁹ Aangevuld met zijn *Troubles religieux du 16me siècle au quartier de Bruges, 1566-1568* (1894) en het *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre, 1577-1584* (1921-1928) is De Schrevels werk alleszins fundamenteel voor onze kennis van de godsdienststroebeelen in Brugge en in Vlaanderen in de tweede helft van de 16de eeuw.

Door ons onderzoek is dus gebleken is dat het waarheidsgehalte van het blote feitenmateriaal in de beide delen van de *Historie* hoog is. Verder staat het buiten kijf dat Broeder Cornelis – een veertiger in de volle kracht van zijn kunnen - in zijn preken van

38 A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, dl. 1, p. 348-366.

39 Een nieuw overzicht in het Nederlands in zijn *Broeder Cornelis Adriaansz. van Dordrecht. Zijn leven, zijn preeken, 1521-1581*, Brugge, 1925.

de jaren 60 vaak ongemeen heftig was en niets en niemand ontzag. Ambtelijke bronnen bevestigen dat. Het Brugse stadsbestuur deed er op 5 juli 1566 bij bisschop Pieter de Corte zijn beklag over dat Broeder Cornelis en anderen *zeere scandaleuselic preken zo dat tghemeente daerinne ontsticht wort*. De bisschop zei toen dat niet te kunnen verbieden omdat hij geen gezag had over de broeder. Op 20 januari 1567 wendde het college zich dan maar tot de gardiaan van de grauwbroeders, omdat Broeder Cornelis de dag te voren gepreekt had dat die van Brugge al hun privilegiën verloren hadden; vooral zijn aankondiging dat er in alle parochies inquisiteurs zouden aangesteld worden *zoude tvolck meughen verwecken tot seditie*, zo luidde de klacht. Niets mocht baten. Uit het verslag van de zitting van de schepenbank van 24 april 1567 vernemen we dat Broeder Cornelis alweer gepreekt had *int scimp ende prejuditie vanden collegie*, en dat blijkbaar de bisschop eens te meer niet in staat was dit te stuiten.⁴⁰ Zijn aan bloeddorstigheid grenzende ophefing van de repressie van de 'heilige' hertog van Alva maakte dat velen zich toen van hem afkeerden. Het geval van de berouwhebbende doper Jan Dierijcx deed al wie in Brugge aanstuurde op verzoening de rangen sluiten: de theologen van de augustijnen en de dominicanen, de katholieke burgemeester Maarten Lem. Dat was niet met Broeder Cornelis gerekend, natuurlijk ook niet met Alva, wiens schrikbewind door de terechtstelling van de tien berouw tonende dopers in 1568 voor vele goed menenden van de stad een haast hallucinante dimensie kreeg. Zoals hierna zal blijken, herbegon het steekspel tussen de stedelijke overheid en Broeder Cornelis in 1578, tot hem in de lente van dat jaar definitief het zwijgen werd opgelegd.

Grotendeels waar, hoewel onvervaard, heftig en rabiaat, zo mag dus de conclusie zijn. Maar wat dan met het grove taalgebruik, de uitdagende lichaamstaal? Geen beter oordeel dan dat van Broeder Cornelis' goede vriend Jan-Baptist van Belle, iemand die verschillende keren raadsheer, griffier en pensionaris van Brugge is geweest, maar in 1580 als katholiek uitgewezen werd uit de stad,

40 A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, p. 312-313.

om er na de herovering door Parma in 1584 opnieuw te komen wonen.⁴¹ Hem werd de vraag gesteld of de druksels die over de broeder verspreid waren naar waarheid waren opgesteld en wat zijn vrouw, die vaak de preken had bijgewoond, er dan wel van vond. De wijze jurist antwoordde omzichtig: 'Zij die het niet zo nauw nemen met de waarheid selecteren uit onze geschriften en onze woorden vaak een samenraapsel van allerlei scheve citaten en enkele harde woorden. *Ita fecerunt adversarii Broer Cornelii. Esto aliqua sunt vera. Homines sumus: nam vitii nemo sine nascitur, optimus ille est qui minimis urgetur*'. Een juist en evenwichtig oordeel uit betrouwbare hoek! 'De opschrijver van de preken heeft geselecteerd en geïnterpreteerd, maar zijn berichten over sommige harde woorden die Broeder Cornelis soms ontvielen zijn waar; we zijn immers maar mensen, niemand wordt zonder ondeugden geboren.'

De geseling van *vraukins* op hun billen als penitentie, zoals beschreven in de *Secrete Discipline* bij het begin van het eerste deel, hebben we niet behandeld. Anderzijds slaat het verwijt een sodomietier te zijn in één van de tegen hem gerichte paskwilen vermoedelijk nergens op. Wel zou hij, zoals verder zal blijken, bewust de ogen hebben gesloten voor homoseksuele praktijken binnen zijn klooster waarover hij was ingelicht.

De zelfverdediging, de Apologie tegen de brieven van Lindius, die Broeder Cornelis opstelde is door allerlei machinaties nooit verschenen. Het handschrift is tot op heden niet teruggevonden. Maar opmerkelijk is dan toch nog wat Broeder Cornelis zelf op zijn sterfbed zou erkend hebben: hij wist zich slechts aan twee dingen schuldig, namelijk dat hij meermaals een weinig (*plusculum*) te

41 Het relaas van Van Belle is opgenomen in een reeks getuigenissen, opgetekend door de jezuïet Joes Andries (1588-1658), die lange tijd in Brugge verbleef. Het manuscript werd ontdekt door de Brugse bibliothecaris Alfons De Poorter (1871-1939) in de bekende handschriftencollectie van de Bibliotheek Goethals-Vercruyssen in Kortrijk. Hij publiceerde het stuk in 'Témoignages inédits sur frère Corneille Adriaensz, de Dordrecht, O.S.F.', in: *Bulletijn van den Geschied- en Oudheidkundige kring te Kortrijk*, 4 (=1) (1903-1904), p. 16-28.

veel gedronken had, en dat hij de Bijbelwoorden wat lichtvaardig had gebruikt.⁴²

DE VERDERE LOTGEVALLEN VAN BROEDER CORNELIS

Broeder Cornelis ging onverminderd door met prediken, tot het hem in 1578 verboden werd. Emmanuel van Meteren geeft nog de berijmde tekst van een preek van 1572, maar die is al langer afgedaan als puur verzinsel.⁴³ Wel is er nog een opmerkelijk getuigenis over een preek uit diezelfde tijd, namelijk van de Utrechtse raadsman Theodoor/Dirk Canter, een geleerde die in Parijs gestudeerd had en goed bekend was met Plantijn.⁴⁴ In 1572 of 1573 kwam hij op bezoek in Brugge, waar de reeds genoemde Jan-Baptist van Belle zijn gastheer was.⁴⁵ Op zijn vraag of er misschien interessante toespraken te beluisteren waren, zond Van Belle hem de zondag naar een sermoen in het grauwbroedersklooster. Canter was volkomen verrast over het niveau van de preek: 'Van mijn leven heb ik nooit zoiets gehoord; nooit heeft een man zo goed gesproken. Maar wie is hij? Wie is hij?' Nadat zijn begeleider hem de identiteit van de predikant had geopenbaard, gaf de Utrechtenaar lucht aan zijn verbazing: 'Wat? Ist dat Broer Cornelis? *Boo, het is den duyvel! Wat zoude hij Broer Cornelis zijn. Ick en soude het nooit geloofd hebben!*' Uit die reactie valt op te maken dat hij waarschijnlijk het eerste deel van de *Historie* had gelezen, en dus moeilijk kon geloven dat het dezelfde predikant betrof met zo'n kwalijke reputatie.

In de snelle opeenvolging van spectaculaire politieke en godsdienstige gebeurtenissen na de Pacificatie van Gent (8 november 1576) gingen de predikanten van de Brugse bedelorden, aangevoerd door Broeder Cornelis, zich net zoals in de jaren 60 weer opwerpen als de krachtige verdedigers van de behoudsgezinde katholieke orthodoxie. Ze waren duidelijk een luis in de pels van de

42 B. KRUITWAGEN, 'Cornelis (Broer)', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. 4, Leiden, 1918, kol. 458.

43 Zie de brief van R. Fruin hiervoor.

44 Over Canter, zie: D. GROSHEIDE, 'Utrechtse relaties van Christoffel Plantijn', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1981 (1981), p. 210-212.

45 Zie *supra*, n. 41.

bewindvoerders in stad en statenvergadering, die moeizaam hun weg zochten in de zich almaar wijzigende politieke en godsdienstige verhoudingen.

Het Brugse stadsbestuur eiste begin 1578 met klem dat de opruiende taal van Broeder Cornelis zou stoppen. Op 3 februari van dat jaar werd Jacob d'Astudillo, gardiaan van de grauwbroeders, in de schepenkamer ontboden, waar hij het dringende verzoek kreeg Broeder Cornelis te beletten nog verder te preken. Kwam die nog eens op de preekstoel, dan zou hij er desnoods met geweld door het gerecht uitgehaald worden. Als reden werd aangegegeven dat hij, ondanks herhaaldelijk verbod, niet alleen van zijn gardiaan en diens voorganger, maar ook van de bisschop, het vicariaat en de voormalige schepencolleges, onvervaard doorging zich in zijn sermoenen te bemoeien *met de affaires vanden lande ende vanden staten, blamerende dicwils huerlieder acten, ende van huerlieder gheallieerde, tot groote ontstichtynghe vande ghemeente. Met alle zulcke schandaleuse propoosten* wierp hij een kwalijk daglicht op wat door het schepencollege goed bevonden was. Aldus bracht hij ook, zo werd nog gezegd, zijn eigen persoon in gevaar en wekte hij de haat op van eenieder tegen zijn klooster.⁴⁶

Was Broeder Cornelis nu het zwijgen opgelegd, dan gingen zijn ordebroeder François Everaert, de provinciaal van de augustijnen Jacob van de Velde (dezelfde die nochtans tien jaar tevoren door Broeder Cornelis al eens mantel was uitgeveegd omwille van zijn lankmoedige houding in de kettervervolging) en de prior van de karmelieten Karel Courtewyle onverminderd door met hun kritische preken. Zij werden door de Brugse schepenen streng berispt *van zeker indiscrete en uproerighe proposten by huerlieder opde stoel ghepredict*; ook hun werd verboden zich nog te bemoeien met staatszaken.⁴⁷ Het heeft er alle schijn van dat, nu Broeder Cornelis het zwijgen was opgelegd, zijn medebroeder François Everaert binnen en buiten het klooster de toorts van hem over-

46 A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, p. 299.

47 BRUGGE, *Stadsarchief*, *Secrete Resolutiën*, 17 maart en 13 mei 1578.

nam. Zelfs ging die, toen ook in Gent aan de mendicanten het preken was verboden, zich onvervaard in het hol van de leeuw wagen door op 22 juni 1578 in de Gentse Sint-Michielskerk een sermoen te houden. Dat liep daar uit op groot tumult.⁴⁸

Intussen was ook Brugge in het revolutionaire vaarwater terechtgekomen, nadat op 20 maart 1578 door verraad de stadspoorten geopend waren voor de Gentenaren. Onder hun toezicht werd er hier een nieuw stadsbestuur in het zadel geholpen, naar het voorbeeld van dat van het rebelse Gent. Spoedig kregen beide besturen onverhoopt een welkom argument in handen om eens en voorgoed af te rekenen met de recalitrante bedelorden, in het bijzonder de minderbroeders.

De aanleiding was dat twee van Cornelis' medebroeders op 11 mei 1578 een protestantse bijeenkomst bijwoonden in het huis van jonker Ferdinand Leys. De onthullingen die ze enkele dagen later deden over onfrisse praktijken in het grauwbroedersklooster leidden tot een grootscheeps onderzoek naar sodomie in de verschillende kloosters van de bedelorden in Brugge en ook in Gent. Het eind van het sensationele verhaal was dat, na een omstandige procesvoering, in beide steden samen in totaal negen religieuzen - minderbroeders en augustijnen - terechtgesteld werden op de brandstapel (van wie één postuum), elf anderen voorgoed verbannen en nog eens zes na geseling weggejaagd werden uit het graafschap Vlaanderen. Het meest opmerkelijke vonnis was dat tegen de Brugse grauwbroeder François de Voughenaere, '*rhetor theutonicus insignis, in communi conversatione pacificus et gratus*, een uitmuntend predikant in de volkstaal, een zachte en aangename man in de omgang'.⁴⁹ De beschuldiging luidde dat hij al zo'n twintig jaar lang een homoseksuele relatie had met een medebroeder, en vooral dat hij zich meermaals aan jonge novicen had vergrepen,

48 J. DECAVELE, 'Brugse en Gentse mendicanten op de brandstapel in 1578', in: *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber Amicorum prof. Dr. M. Baelde*, Gent, 1993, p. 83. In de vasten van 1579 preekte Everaert opnieuw in de Gentse Sint-Michielskerk, hetgeen daar aanleiding gaf tot een nieuwe, zeer hevige beeldenbreking.

49 A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, p. 345.

meestal in staat van dronkenschap. Hij was door zijn gardiaan en ook door Broeder Cornelis eens bestraft geweest wegens onkuise aanrakingen, hoewel die oversten – zo zei De Voughenaere tijdens zijn verhoor – goed wisten dat er meer aan de hand was. Daaruit zou moeten blijken dat Broeder Cornelis wel degelijk op de hoogte was van misbruik binnen zijn klooster, maar dat liever bedekt hield. Een ander opmerkelijke man op de brandstapel was François Maertens, ‘een priester van groot verstand’. Reeds als jonge novice in de kloosterschool verkracht, had hij later op zijn beurt medereligieuzen misbruikt. Maerten Revelaere zei dat hij en sommige van zijn jonge collega’s, toen ze tijdens hun noviciaatstijd hun onkuisheid gingen biechten, van hun biechtvaders, onder wie Broeder Cornelis, nauwelijks aandacht hadden gekregen voor hun probleem, laat staan troost.

Cornelis’ oude strijdmakker, Adriaan Smout, intussen kanunnik geworden van Sint-Donaas, ging tegen de in het vooruitzicht gestelde doodstraffen zo geweldig tekeer, dat het kapittel hem tot de orde moest roepen. Broeder Cornelis van zijn kant schreef een protestbrief, een *briefkin revocatoire*, waarin alle bekentenissen werden ingetrokken. Dat was allerminst naar de zin van het stadsbestuur. Op 13 augustus 1578 hadden de grauwbroeders het bevel gekregen het klooster te verlaten en zich te verspreiden. Enkel wie poorter was van Brugge mocht blijven, maar er werd een uitzondering gemaakt voor de niet-poorter, Dordrechtenaar Broeder Cornelis. Nu evenwel, hooglijk verontwaardigd na kennis te hebben genomen van het *briefkin* en andere zaken die als subordinatie werden beschouwd, moesten volgens beslissing van 22 augustus alle religieuzen weg uit Brugge. Op 3 september werd het grauwbroedersklooster door de stad ter beschikking gesteld van de calvinistische eredienst. Het werd op 26 juli 1580 openbaar verkocht en nadien afgebroken, teneinde elke herinnering aan de wandaden die er waren gepleegd eens en voorgoed uit te wissen. Op de plaats kwamen een blekerij en een houtmarkt.⁵⁰ Al die rampzalige gebeurtenissen hebben de eens zo strijdvaar-

50 Het omstandige verhaal in: J. DECAVELE, ‘Brugse en Gentse mendicanten’, p. 86-89.

dige Broeder Cornelis voorgoed gebroken. Hij was stiekem uit zijn klooster weggehaald door de handelaar Jan Joens, bij wie hij een veilig onderduikadres kreeg. In het geheim zou hij daar verder zijn geloofsgenoten met raad en daad hebben gesteund. Maar het vuur in hem was geblust, zoals blijkt uit een hoogst opmerkelijk voorval.

Toen Willem van Oranje in september 1579 naar Brugge kwam voor de installatie van een nieuw stadsbestuur, maakte Marnix van Sint-Aldegonde deel uit van zijn gevolg. Marnix wist de verblijfplaats van Broeder Cornelis op te sporen en ging er met de predikanten Jean Taffin en Herman Moded en nog enkele anderen op bezoek. Over dat bezoek zijn we tamelijk omstandig ingelicht dankzij het reeds vermelde relaas van van de trouwe vriend Jan-Baptist Van Belle. De broeder zat in een zetel met voor zich een lessenaar waarop een open boek lag. De bezoekers maakten hem hun identiteit niet bekend. Het blijkt dat ze niet zomaar uit sensatiezucht het 'fenomeen' uit de gedrukte *Historie* kwamen bekijken. Ze waren ook geïnteresseerd in zijn theologische opvattingen. Marnix zei dat hij Cornelis' boek *De seuen Sacramenten wtgheleyt ende openbaerlijck te Brugghe ghepreect* (Brugge, Jan van den Buere, 1556) had gelezen. Hij wilde de confrontatie aangaan met zijn eigen visie op de sacramenten, zoals uiteengezet in zijn *De Bijencorf der H. Roomsche Kercke*. De lapidaire reactie van de broeder - die niet wist dat de auteur zelf aanwezig was - beperkte zich tot: '*Dat is wel eenen subtylen gheest, maer daer en siet niet veel op*'. Waarop Marnix vroeg: 'Wat vindt ge dan van Moded?'. '*Dat is maer een botteryck*', zo luidde het antwoord. Moded maakte geen allusie op het absurde verhaal over zijn zogenaamd raar gebruik van de gestolen voorhuid van Christus dat door de broeder in de dagen van de Beeldenstorm was rondgebazuind. Was het de bedoeling geweest van de hoge bezoekers een theologisch dispuut te beginnen, dan bleef Broeder Cornelis zich in stilzwijgen hullen. Ze lieten hem wat drinken en bleven hem met vragen bestoken, maar de man reageerde niet. Toen het bezoek vroeg waarom hij zo stil was, terwijl hij vroeger zo babbelziek was in de preekstoel (*tam garrulus in cathedra*), zei hij dat hem iets was te binnen geschoten. Op herhaald verzoek te vertellen wat dat dan wel was,

antwoordde hij uiteindelijk: 'Ik realiseer mij dat ik meer geluk heb dan de profeet Job. Die kreeg slechts bezoek van zijn vrienden, ik evenwel, naar ik kan vaststellen, krijg zelfs nog bezoek van mijn vijanden!'⁵¹ Volgens een ander getuigenis zouden de prominente calvinistische bezoekers later dan toch getuigd hebben 'se nunquam in vita cum viro doctiore congressos fuisse, in hun leven nooit met een geleerder man vergaderd te hebben'.⁵²

Op 14 juli 1582 sloot de rijke Brugse zijdehandelaar Otto Arremare de ogen van de gestorven broeder. Hij moet toen ongeveer 61 jaar oud zijn geweest. Met een mooie plechtigheid werd hij begraven in het Sint-Janshospitaal. Ondanks het bestaand verbod werd zijn begrafenis door een grote menigte bijgewoond. Een grafschrift verkondigde zijn lof. Op 6 mei 1615 werd zijn gebeente opgegraven en plechtig bijgezet in de heropgerichte grauwbroederskerk. Er werd een nieuw grafschrift vervaardigd. Er bestaat nog een grafschrift van omstreeks 1585, verder nog een aantekening in een *Necrologium* en enige getuigenissen van tijdgenoten, die alle met veel lof over Broeder Cornelis spreken.⁵³

Afgezien van de overdrijving waaraan grafschriften plegen te lijden, kan toch niet worden ontkend dat Broeder Cornelis een talentvol ijveraar was voor datgene wat volgens zijn overtuiging waar was en goed. Sommige auteurs schrijven het onder meer aan hem toe dat Brugge in grote mate katholiek is gebleven, en dat zal ook wel een van de redenen zijn geweest waarom hij in de felbewogen tijden van de 16de en 17de eeuw het voorwerp is geworden van spot en laster.

Met onze uitvoerige bijdrage is over het leven en streven van Broeder Cornelis Adriaensz van Dordrecht nog niet het laatste woord gezegd. Op een aantal vragen, zoals het auteurschap van de *Historie* en de drukker van de brieven van Lindius, kon geen afdoend antwoord gevonden worden. Er zijn nuances aangebracht,

51 A. DE POORTER, 'Témoignages inédits', p. 23.

52 *Ibid.*, p. 27.

53 A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, p. 279, 337- 345, 359, 384.

onwrikbare vooroordelen ontzenuwd, nieuwe accenten gelegd in 's broeders bewogen levensloop, waarheid en legende ietwat ont-
rafeld. Aan te vullen met de studies van Karel Bostoën, is alvast de
basis gelegd voor het opstellen van een nieuwe biografie van een
der meest controversiële, tegelijk kleurrijke figuren uit de geschie-
denis van Brugge in de 16de eeuw.

Boekbesprekingen

Octaaf MUS *Geschiedenis van Ieper*

Een historicus die over Ieper werkt, kan er niet om heen. De vele publicaties van Octaaf Mus (1925-2011) over de geschiedenis van de middeleeuwse textielreus zijn een mijlpaal in de historiografie over de stad. De vroegere stadsarchivaris en voormalig bestuurslid van de *Emulatie* behandelde niet alleen de geschiedenis van de middeleeuwse liefdadigheidsinstellingen en de textieleconomie van Ieper, ook andere sociale, religieuze, ruimtelijke en economische aspecten uit de rijke geschiedenis van zijn geboortestad droegen zijn aandacht weg (overigens is uiteraard ook de Brugse geschiedschrijving hem dankbaar, bijvoorbeeld voor een bijdrage over de compagnie Despars). Bijgevolg was het eigenlijk verwonderlijk dat de betreurde Ieperkenner geen algemeen overzicht over de geschiedenis van de middeleeuwse grootstad had gepubliceerd. Nochtans, zo blijkt nu, had hij wel een dergelijke tekst geschreven. Op vraag van Adriaan Verhulst en Jean-Marie Duvosquel van het geschiedeniscomité van het Gemeentekrediet (toen het nog niet Belfius heette), redigeerde hij namelijk begin jaren 1990 een 'geschiedenis van Ieper' die moest dienen voor een nieuwe uitgave in de reeks 'Historische Stedenatlassen'. Met succes waren delen over Brugge (door Marc Ryckaert), Torhout en Lier verschenen, en het plan om een gelijkaardig boekdeel over Ieper te vervaardigen, waren ver gevorderd. Toch is het helaas nooit zover gekomen.

De tekst van Octaaf Mus werd recentelijk echter van onder het stof gehaald door zijn echtgenote. Paul Trio gaf hem met medewerking van anderen toch nog uit, en voorzag de uitgave van rijkelijk beeldmateriaal. Weliswaar pasten de uitgevers kleinigheden aan en actualiseerden ze de tekst, maar grotendeels vormt dit boek het eindpunt van de 'Octaviaanse historiografie' (zoals Paul Trio de omvangrijke productie van Mus in de inleiding heet). Aangezien Octaaf Mus kort na de publicatie van het boekje overleed, kunnen we het ook als diens historiografische testament beschouwen. Overigens bevindt zich niet enkel de tekst van Mus in dit boek, maar ook een volledige bibliografie van de overleden archivaris. Ook een weergave van het panoramische stadsgezicht uit 1564 vinden we erin terug, tezamen afgedrukt met het negentiende-eeuwse kadastraal

plan van Ieper, zodat het makkelijk vergelijken is tussen beide. Een uiterst gedetailleerd werk over de ruimtelijke geschiedenis van Ieper, zoals de Historische Stedenatlas van Brugge, is deze uitgave niet geworden. Weliswaar vindt de lezer er aardig kaartenmateriaal in terug, en dankbare afbeeldingen, maar het bevat geen uitgebreide geschiedenis, noch een bibliografie over de ontwikkeling van elke kerk, publiek gebouw, of ander markant ruimtelijk kenteken van de stad (zoals Marc Ryckaert wel voorzien heeft in de Brugse atlas). Meer nog, voetnoten en bibliografische verwijzingen ontbreken in de tekst, hoewel de lezer natuurlijk beseft dat hij hiervoor op de andere (maar soms moeilijk vindbare) publicaties van de auteur kan terugvallen. Maar eigenlijk had een (summiere) bibliografie over de geschiedenis van Ieper in dit eerste overzichtswerk over de ruimtelijke ontwikkeling van de stad sinds Alphonse Vandenpeerebooms *Ypriana* uit het einde van de negentiende eeuw niet mogen ontbreken. Elke historicus weet hoe moeilijk een tekst over de ruimtelijke ontwikkeling van Ieper te schrijven is. Gezien de desastreuze vernietiging van de stad en zijn archieven tijdens de Eerste Wereldoorlog ontbreken de nodige documenten, en zelfs archeologische en ruimtelijke sporen om hiaten in de Ieperse geschiedenis te vullen. Bijgevolg is het geen koud kunstje om een overzichtswerk over de stad op te stellen, maar, zoals gebruikelijk bij de publicaties van Mus, heeft hij dat toch met verve gedaan. Weliswaar stopt zijn verhaal wat jammer in 1914, want ook de interessante heropbouw van Ieper verdient een plaats in een werk over de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Het beginpunt van de studie vormt de Karolingische *villa*. Mus toont met goede argumenten aan dat de stad al vroeg ontwikkeld was, nog voor de eerste vermelding in de bronnen uit 1066, en beschrijft overtuigend hoe in latere eeuwen het centrum zich van de *villa* en de tiende-eeuwse *portus* bij de huidige Sint-Pieterskerk naar de huidige Grote Markt verschoof. De economische *ups and downs* van de stad in de daaropvolgende eeuwen wordt boeiend gebracht, en aangevuld met markante details. Voor wie Mus' werk kent, zijn misschien de stukken over de achttiende- en negentiende-eeuwse geschiedenis het meest verrassend, want ze belichten op een interessante manier hoe het stadbestuur met matig succes heeft geprobeerd om een economische heropbloei van de stad te bewerkstelligen. Wel valt op dat een aantal inzichten aan vernieuwing toe is, al is het maar omdat studies naar andere steden op basis van gelijkaardige feiten tot andere conclusies zijn gekomen. De vergelijking met andere steden ontbreekt echter, en soms wordt nogal negatief gesproken over het platteland rond Ieper en over 'uitspattingen van het ambachtelijke volk' als respectievelijk de teloorgang van de Ieperse draperie en de uitbreiding van de oudste stadsomwalling wordt besproken.

Maar het blijft natuurlijk Mus' verdienste om de problematiek te duiden, en de bestaande inzichten over de geschiedenis van de stad te bundelen. Kortom, het historiografische testament van Octaaf Mus is een stevige vertrekbasis voor verder onderzoek, en een *must* voor iedere geïnteresseerde in de geschiedenis van Ieper.

Jelle Haemers

Octaaf MUS, Paul TRIO (red.), *De geschiedenis van de middeleeuwse grootstad Ieper. Van Karolingische villa tot de destructie in 1914.* – Ieper: Stadsbestuur, 2010. – 112 p.: ill. – ISBN 978 94 909 2602 1

Albert JANSSENS

Hoe Hans Memling Brugge beleefde

Wie in onze musea met de paneelschilderijen van Hans Memling kennismaakt, komt onder de indruk van de sereniteit, de verstilde vroomheid van de altaarstukken. Ook de portretten die aan Hans Memling worden toegeschreven, ademen dezelfde serene sfeer uit. Alleen het reliëkschrijn van de Elfduizend Maagden met taferelen uit het leven van de Heilige Ursula toont een aantal scènes waarin oorlog, terreur en foltering de boventoon voeren. Je zou dan ook denken dat een boek met als titel 'Middeleeuws Brugge door de ogen van Hans Memling (1465-1494)', zou vertrekken vanuit Memlings schilderijen en een beeld zou schetsen van het rijke, welstellende Brugge, waarin poorters, prelaten en vreemde kooplieden zowel hun rijkdom als hun vroomheid konden etaleren.

Het boek van Albert Janssens schetst een heel ander beeld van het laatmiddeleeuwse Brugge. Met het 'middeleeuwse Brugge', dat in de titel wordt vermeld, bedoelt de auteur heel precies de periode waarin Hans Memling in Brugge actief was. We kunnen daar exacte data op plakken: 30 januari 1465, datum waarop de schilder werd ingeschreven in het Brugse poortersregister, bewaard in het Stadsarchief, en 11 augustus 1494, de overlijdensdatum van Hans Memling, vermeld in de kroniek van de Brugse geestelijke en notaris Rombout de Doppere. Met 'door de ogen van Hans Memling' bedoelt de auteur dat hij de lezer de stad laat zien vanuit het standpunt van Hans Memling: een Brugs ambachtsmeester uit de hogere middenklasse, die in de eerste helft van zijn carrière een zekere vermogen kon opbouwen, dat hij vanaf de jaren '80 van de 15de eeuw heeft zien krimpen, samen met het verval en de teloorgang van de stad waar hij zich vol goede hoop had gevestigd en waar hij ook volledig was ingeburgerd. Hans Memling is in het boek de ik-figuur, die aan een (denkbeeldige) Duitse neef een uitgebreid overzicht geeft van de toestand in Brugge, de 'actuele' ontwikkelingen, de economische situatie, het bestuur en het dagelijkse leven. Let wel: het boek is geen roman, maar een ernstige historische studie, zo goed als uitsluitend gebaseerd op primaire eigentijdse bronnen. Het originele standpunt, vanuit de ik-figuur Hans Memling, maakt van deze studie meteen ook een vlot leesbaar boek, dat de nieuwsgierigheid prikkelt en de lezer achterlaat met enkele verrassende inzichten over onze stad.

Brugge maakte in die cruciale dertig jaar een keerpunt mee in zijn geschiedenis: een welvarende stad van meer dan 40.000 inwoners, internationaal handelscentrum, Bourgondische cultuurstad, een centrum

waar de Italiaanse renaissance even sterk aanwezig was als de laatgotische Noordelijke cultuur, deze stad verviel vanaf de jaren '80 van de 15de eeuw tot een uitgebluste wanhopige gemeenschap van uiteindelijk nauwelijks 30.000 inwoners, waarin honger, oorlog, crisis en uitzichtloosheid de boventoon voerden.

Hans Memling maakte het allemaal mee en het zijn zijn ervaringen die in het boek van Albert Janssens trefzeker worden geschetst. Albert Janssens doet dat in een goede 200 bladzijden, helder ingedeeld in zeven hoofdstukken, van telkens vier tot zes paragrafen, gevolgd door twee bijlagen en een uitgebreid notenapparaat. De hoofdstukken handelen over bestuur en organisatie, zowel de centrale overheid als het stadsbestuur, met belangwekkende gegevens over het bevolkingscijfer en de overheidscommunicatie in hoofdstuk 1, over het uitzicht van de stad, met gegevens over het algemene stadsbeeld, monumenten als het stadhuis en de hallen, maar ook over de gewone huizen van de inwoners in hoofdstuk 2. Arbeid, handel, geld verdienen, de broodwinning van de mensen komen aan bod in hoofdstuk 3. Dit hoofdstuk wordt gevolgd door een boeiende schets van het dagelijkse leven, meer bepaald het eten en drinken van de Bruggelingen, en zijn periodiek gebrek aan voedsel, in hoofdstuk 4. Amusement, plezier, feesten, sport en spel komen aan bod in hoofdstuk 5. Daarna wordt Hans Memling wat meer ingetogen, met een stuk over godsdienst, kerk en clerus in hoofdstuk 6. Let wel: ook in dit hoofdstuk blijft de auteur met de voeten op de grond, de diepgelovige Hans Memling kende ook de schaduwzijden van de middeleeuwse kerk en hij wist ook wat de financiële implicaties waren van de godsdienstbeleving. Het laatste hoofdstuk biedt dan weer een rauwe schets van geweld, criminaliteit en justitie in het Brugge van Hans Memling: boeiend, interessant, maar weinig verheffend.

Albert Janssens verstaat de kunst om de lezer bij te brengen wat er gebeurd is in Brugge en in de wijde omgeving tussen 1465 en 1494, met bijvoorbeeld de exacte data van overlijdens en de blijde intrede van alle vorsten die over Brugge hebben geregeerd. Hij vermeldt exacte data van hongersnoden, oorlogen en vredesverdragen. Maar daarenboven schetst hij ook een beeld van het dagelijks leven en van de grote ontwikkelingen die de geschiedenis van onze stad hebben gekenmerkt.

Dit boek is de vrucht van tientallen jaren gedegen en volgehouden historisch onderzoek in archieven en bibliotheken. Elke historicus droomt ervan een dergelijk boek te kunnen schrijven als bekroning van een levenslange carrière. Albert Janssens kon zijn onderzoek lange tijd als vrijetijdsbesteding combineren met een fulltime onderwijsopdracht. Daardoor kan hij nu ook een boek voltooien dat leesbaar is, niet alleen

voor vakgenoten, maar vooral voor het grote publiek. In dit boek is duidelijk een leraar aan het woord. Vakgenoten zullen zeker geboeid kennismaken met Janssens' boek. Het boek van Albert Janssens zal, net als zijn baanbrekende artikelen die hij eerder publiceerde, ook aanleiding geven tot discussie in de vakwereld, o.m. over de mijns inziens zeer gewaagde omzetting van de middeleeuwse muntwaarden in actuele euro's.

En wellicht is zijn beeld van de Brugse samenleving ook niet helemaal compleet: ik mis bijvoorbeeld een hoofdstuk over cultuur, literatuur en geletterdheid en onderwijs. In het hoofdstuk over godsdienst, kerk en clerus wordt te weinig aandacht besteed aan kloosters, monastieke instellingen, spiritualiteit en lekenvroomheid. En tot mijn verbazing heeft de auteur het steevast over de 'Grote Markt', terwijl dat plein bij de Bruggelingen gewoon 'Markt' heet. Ik ben er echter van overtuigd dat elke historicus onder de indruk zal zijn van deze nieuwe wetenschappelijke prestatie van Albert Janssens. Het boek zal dan ook zeker zijn weg vinden naar de Brugge-liefhebbers, belangstellenden in geschiedenis en beroepshistorici.

Noël Geirnaert

Albert JANSSENS, *Middeleeuws Brugge. Door de ogen van Hans Memling (1465-1494)*. – Leuven: Davidsfonds Uitgeverij, 2012. – 266 p.: ill. – ISBN 978-90-5826-855-6.

Violet SOEN

Geen pardon zonder paus

De opkomst en doorbraak van het protestantisme en de eerste Opstand in de Nederlanden tijdens de zestiende eeuw zijn vaak bestudeerde onderwerpen, zowel binnen een brede internationale context, als in de vorm van lokale en regionale studies. De vorstelijke politiek van Karel V en Filips II bood geen ruimte aan andere religies naast het orthodoxe katholicisme. Om dit beleid hard te maken werd de inquisitie geactiveerd en een repressief beleid ('plakkaten') uitgewerkt. Dit repressieve optreden wekte de bezorgdheid van een breed maar gevarieerd oppositief front, met onder meer grote groepen binnen de Nederlandse adel en bestuurders op de verschillende bestuursniveaus. De spanningen liepen uit op een ultieme krachtmeting in 1566, met hagenpreken, beeldenstorm en gewapend calvinistisch verzet, en een daaropvolgende bijzonder harde repressie met de komst van de hertog van Alva (1567-1573) en de oprichting en werking van een uitzonderingsrechtbank, de Raad van Beroerten.

Het valt niet moeilijk te begrijpen dat vooral de repressie van "kettters", met arrestaties, razzia's, verhoren, publieke terechtstellingen en vluchtroutes, de aandacht van historici heeft gecapteerd. Minder bekend is dat de vorsten ook steeds nadachten over gratie en genade ten opzichte van andersdenkenden en opstandelingen. Verzoening als menselijke benadering, ook en vooral als een politiek instrument om hun gezag in de Nederlanden te versterken. Het algemeen pardon in drievoud (1570, 1572 en 1574) is in dit verband het meest ingrijpende overheidsinitiatief en vormt het eerste grote thema van dit boek. Violet Soen kon deze gratiemaatregel aan een fris onderzoek onderwerpen door gebruik te maken van nieuw opgedoken bronnenmateriaal, meer bepaald een bundel documenten aangelegd door grootinquisiteur Michael Baius (1513-1589). Baius vervulde zelf een sleutelrol in de uitvoering van dit algemene pardon. Toen op 23 mei 1572 aan het twee jaar eerder uitgevaardigde pardon een verlengstuk van drie maanden werd gebreid, delegeerde hij immers, op vraag van Alva, zijn inquisiteursmacht aan de religieuzen (de zogenaamde *subdelegati*) die door de bisschoppen werden aangeduid om op het terrein berouwvolle kettters te reconciliëren. Deze verzoening verliep volgens canonieke regels, waaraan een pauselijke breve ten grondslag lag. De volmachten door de paus verleend, liggen trouwens besloten in de hoofdtitel van dit boek, "Geen pardon zonder paus!".

Het optreden van Michael Baius als grootinquisiteur (1560-1576) wordt vervolgens als tweede groot thema in dit boek uitgewerkt. Dit levert een

nieuw beeld op van een vooraanstaand Leuvens theoloog die tot nu toe (het onderzoek van Edmond Van Eijl) vooral als controverstheoloog werd benaderd (uitvoerige notitie in NBW, I (niet deel II zoals vermeld p. 14, voetnoot 5)).

De opzet van het boek is chronologisch en verhaalt de werking van de inquisitie en van de grootinquisiteur in het bijzonder, en dit tegen de achtergrond van de eerste Opstand, van de vroege jaren 1560 tot 1576 met de doorbraak van het calvinisme, het Wonderjaar 1566, het optreden en het failliet van Alva, het aantreden van Luis de Requesens als nieuwe landvoogd, uitlopend op de Pacificatie van Gent (1576). Uiteraard gaat de meeste aandacht naar het algemeen of generaal pardon. Dit gebeurt door alle betrokken partijen te belichten die bij de totstandkoming, de afkondiging en de uitvoering op het terrein een rol speelden. Dit brengt ons in de besloten kamers van de hoogste *decisionmakers*, evenzeer in lokale *settings*. Wat dit laatste betreft, worden met name de publieke afkondigingen vanuit lokaal perspectief benaderd. Het is verbijsterend te lezen hoe Alva voor de afkondiging van het pardon in 1570 in Antwerpen ter plaatse ging en er zich aan een volkse feestvreugde verwachtte, maar hem enkel oorverdovende stilte te beurt viel. Het is een krachtige getuigenis van de totale vervreemding tussen landvoogd en volk. Ongeveer 30.000 inwoners van de Nederlanden maakten gebruik van het pardon. Of dit een succes kan worden genoemd, hangt af van het standpunt van waaruit deze verzoeningsmaatregelen worden benaderd.

Ook de bijzonder uitvoerige bijlagen, waarin vooral de rijkdom van de bronnen uit het Leuvense dossier worden geëtaleerd, dalen af tot op het regionale niveau. Zo worden de *subdelegati* in kaart gebracht (bijlage V, p. XXV-XLI), met voor het bisdom Brugge de bekende namen van een aantal kanunniken van Sint-Donaas en prominente leden van de bedelorden (onder meer Cornelius Dordracensis). Deze gegevens ontbreken voor het bisdom Ieper omdat bisschop Rythovius kon gebruik maken van zijn pauselijke instructie als inquisiteur en dus geen lijsten van *subdelegati* aan Alva diende te bezorgen (p. 233).

De zwakte van het boek is de hybride structuur, de manier waarop twee onderwerpen in dit onderzoek worden verweven. De auteur heeft het over een mozaïekvorm (p. 27). Uiteraard is er de inhoudelijke affiniteit waarbij het curriculum van Michael Baius op een bepaald moment wordt doorkruist door het generaal pardon van 1570-74, maar het is toch vooral de bronnensituatie, met name het opduiken van het Baiusdossier, die aan deze aanpak ten gronde ligt.

Dit neemt niet weg dat Violet Soen erin slaagt een moeilijk onderwerp op een zorgvuldige, genuanceerde manier aan te pakken, met de volle

aandacht voor de complexiteit van de vorstelijke en pauselijke verzoeningspolitiek. Dit gebeurt door de drie fasen van het algemeen pardon te kaderen binnen de vorstelijke gratie en amnestiemaatregelen doorheen de 16de eeuw. Eerder deed de auteur dit in een verhelderend syntheseartikel “De reconciliatie van “kettters” in de zestiende-eeuwse Nederlanden” dat zij in 2005 in *Trajecta* publiceerde (p. 337-362). Door meer dan eens *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux, 1520-1633* (1997-98) van Aline Goossens te amenderen, laat ze bovendien een kritische en gezaghebbende stem horen. Ook een nieuwe stem van een jonge onderzoeker die zich toelegt op de religieuze en politieke geschiedenis van de 16de-eeuwse Nederlanden, een bijzonder rijk onderwerp dat vandaag in Vlaanderen niet echt op veel interesse kan rekenen.

Ludo Vandamme

Violet SOEN, *Geen pardon zonder Paus! Studie over de complementariteit van het koninklijk en pauselijk generaal pardon (1570-1574) en over inquisiteur-generaal Michael Baius (1560-1576)*. – Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie van België, 2007. – 327, LXXIX p. – (*Verhandelingen van de KVA van België voor Wetenschappen en Kunsten*, nieuwe reeks, nr. 14). – ISBN 978 90 6569 0357

Paul JANSSENS (red.)

*Een nieuwe kijk op de 17de- eeuwse Zuidelijke
Nederlanden*

Dit boek, dat weliswaar al een tijd geleden verscheen, verdient het om onder de aandacht van onze lezers gebracht te worden. Het voormalige Gemeentekrediet van België – bij publicatie van dit boek al bekend onder de naam Dexia Bank en ondertussen alweer omgedoopt tot Belfius – had een rijke traditie aan cultuursponsoring. De talrijke publicaties van monografieën, doctoraatsverhandelingen, atlassen en naslagwerken in de tweede helft van de twintigste eeuw hebben – zoals toenmalig voorzitter Stefaan Decraene in zijn inleiding aanhaalde – een belangrijke bijdrage geleverd tot de geschiedschrijving van België. Het voorliggend boek vormt na *Oostenrijks België* en *België onder het Frans bewind*, die samen de periode 1715-1815 omspannen, het derde deel in een België-reeks. Redacteur Paul Janssens trok hiervoor een keure aan binnen- en buitenlandse specialisten aan om een actueel overzicht te bieden van de geschiedenis van onze gewesten in de zeventiende eeuw. Alvorens enkele van de afzonderlijke bijdragen te bespreken, willen we nader ingaan op de ambitie van dit totaalproject: een historisch overzicht bieden van België in de zeventiende eeuw.

Dat er aan de zeventiende eeuw een lijvige publicatie (twee volumes met in totaal iets minder dan 750 pagina's) wordt gewijd, is een goede zaak. In de historiografie van de vroegmoderne periode kregen vooral de lange zestiende eeuw en de periode na 1750 de meeste aandacht, twee perioden van economische groei onder impuls van respectievelijk het handelskapitalisme en het industrieel kapitalisme. De zeventiende eeuw daarentegen werd erg stiefmoederlijk behandeld en stond lange tijd bekend als een ongelukseeuw waarin behalve over de vele oorlogen weinig spectaculairs te schrijven viel. Het scherpe contrast met Hollands Gouden Eeuw droeg ongetwijfeld bij tot die beeldvorming. Dennis Morsa (p. 100-133) toont aan hoe negentiende-eeuwse historici het paradigma van "de zeventiende eeuw als ongelukseeuw" hebben vorm gegeven. Zij schreven kort na de Belgische onafhankelijkheid vanuit een nationalistisch perspectief waarin de zeventiende eeuw inderdaad een periode was waarin de Spaanse Nederlanden terrein hebben moeten prijsgeven en waarbij het land, de economie en de bevolking regelmatig en vaak ook hard getroffen werden door de vele oorlogen. De militant-katholieke Luikse historicus Godefroid Kurth had het dan weer moeilijk met de triomfen van protestantse machten in Noordwest-Europa en schetste een uitermate somber beeld over wat volgens hem te-

recht een “ongelukseeuw” kon worden genoemd. Hoewel de economische historici Van Werveke en Van Houtte al in respectievelijk 1940 en 1953 het beeld van de ongelukseeuw hebben gerelativeerd, bleef het negatieve beeld over de zeventiende eeuw nog lang nazinderen. Ondertussen is duidelijk geworden dat de Zuidelijke Nederlanden zich na de laat zestiende-eeuwse crisis wel wisten te herstellen en zelfs een behoorlijke economische veerkracht aan de dag hebben gelegd die zeker voortduurde tot aan het Verdrag van Munster in 1648. De voorbije decennia is de (hele) zeventiende eeuw gelukkig weer op de historische onderzoeksagenda gekomen. De auteurs die aan deze publicatie hebben meegewerkt, brengen elk op hun eigen onderzoeksterrein een boeiende synthese.

Het “België” in de titel roept echter meer vragen op. In zijn inleiding schrijft Dexia Bank-voorzitter Decraene dat dit boek teruggaat “tot de wortels van het huidige België” en de tijd waarin het territorium grotendeels werd vastgelegd. In het eerste hoofdstuk geven Jonathan Israël en Reginald De Schrijver inderdaad een mooi overzicht van de politiek-militaire geschiedenis van de Spaanse Nederlanden die aanvankelijk de “strategische, diplomatieke, kerkelijke en financiële zenuwcentra van een Spaans-Habsburgse invloedssfeer in Noord-Europa waren” en “de speerpunt van de Contrareformatie in de Protestantse landen van Noord-Europa” (p. 25). In de tweede helft van de zeventiende eeuw echter werden de Zuidelijke Nederlanden omwille van hun strategisch belangrijke positie veeleer een pion in de machtsstrijd tussen de Europese grootmachten Frankrijk, Engeland, de Verenigde Provinciën en Duitsland. Het was in die periode dat in een bijna continue opvolging van oorlogen het territorium werd vastgelegd waarmee het latere België grotendeels zou samenvallen. Israël en De Schrijver hebben het hierbij hoofdzakelijk over de Spaanse Nederlanden, terwijl het prinsbisdom Luik, dat in deze internationale conflicten zijn neutraliteit probeerde te vrijwaren, nauwelijks aan bod komt. Pas in een afsluitend vierde hoofdstuk van het eerste boekdeel, legt Etienne Hélin uit dat het prinsbisdom Luik, dat een perifere plaats in het Heilig Roomse Rijk innam, grotendeels hierdoor zijn autonomie kon behouden. Het prinsbisdom maakte geen deel uit van de Spaanse Nederlanden maar onderging er een zeer grote invloed van, zowel op beleidsmatig, religieus en economisch vlak als in zijn keuze van bepaalde sociale en culturele modellen. Het feit dat theologen en rechtsgeleerden die prominente plaatsen in kerk en administratie bekleedden, hun opleiding aan de Leuvense universiteit hadden genoten, was hier natuurlijk niet vreemd aan. Van *België* was er in de zeventiende eeuw hoegenaamd nog geen sprake. De ondertitel *De Spaanse Nederlanden en het prinsbisdom Luik* is dan ook beter gekozen.

Hoewel het een erg lovenswaardig initiatief is om de geschiedenis van de verschillende gewesten op het territorium van het huidige België in één publicatie samen te brengen, is de ambitie om de "wortels van het huidige België" te benaderen, toch niet echt geslaagd. Sommige auteurs, zoals Myron Gutman die de lange-termijneffecten van de vele oorlogen bespreekt, of de eerder geciteerde Dennis Morsa doen lovenswaardige pogingen om alle gewesten in hun analyse te betrekken. Morsa benadrukt hierbij terecht, net zoals Herman Van der Wee en Robert Muchembled, de grote politieke en economische verscheidenheid tussen de verschillende gewesten en hun soms divergente economische en demografische ontwikkeling. Andere auteurs bespreken hun onderzoeksthema's dan weer vanuit de regio's waarover ze hun expertise hebben opgebouwd, hetzij het graafschap Vlaanderen, het hertogdom Brabant of het prinsbisdom Luik. Het "België" uit de titel blijft dan ook vaak zoek, hetgeen had kunnen ondervangen worden door een goede conclusie die de ontwikkelingen in de diverse regio's vergeleek en de eigenheid van het gebied in een internationaal comparatief kader had geduid. Het dichtst bij het detecteren van een bindende factor komt de eminente Parijse hoogleraar Robert Muchembled. Hij stelt dat de Spaanse Nederlanden en het prinsbisdom Luik een soort mythische eenheid kenden en cultiveerden vanuit het gemeenschappelijk streven zich af te zetten tegen zowel de protestantse Verenigde Provinciën als het religieus veel te tolerante Frankrijk. Van zodra deze gemeenschappelijke vijanden zouden wegvallen, zouden de interne verschillen en tegenstellingen weer volop op de voorgrond treden (p. 193).

Dit gezegd zijnde is *België in de 17de eeuw* een erg rijk boek waarin zeer verscheiden aspecten van de zeventiende-eeuwse geschiedenis aan bod komen. De bijdragen zijn gebundeld in drie delen: Politiek; Cultuur; De leefwereld. In het eerste deel krijgt het politiek-militaire aspect zeer ruime aandacht in een lang eerste hoofdstuk. Waar Jonathan Israël en Reginald Deschrijver (zie hoger) vooral de plaats van de Zuidelijke Nederlanden in een internationaal kader plaatsen, schetst Geoffrey Parker de diverse aspecten van de oorlogsvoering vanuit het perspectief van de militairen, de bevelvoering en de militaire geografie van de Zuidelijke Nederlanden. In een mooie bijdrage, die ook het prinsbisdom Luik behelst, schetst Myron Gutman de korte en langetermijneffecten van de oorlogen voor de bevolking, met aandacht aan de economische tegenslagen en opportuniteiten die ze boden. Economische belangen vormden overigens een steeds belangrijker element in de zeventiende-eeuwse oorlogvoering. Morsa ten slotte gaat dieper in op het begrip "ongelukseeuw" en hoe de tijdgenoten dat "ongeluk" moeten ervaren hebben. Hiertoe analyseert hij uiterst

summier een aantal variabelen als mogelijke indicatoren van welzijn (of het gebrek eraan) en van de kwaliteit van economische prestaties: bevolking, klimaat, landbouw, nijverheid, handel, economisch beleid, fiscaliteit, prijsevolutie, consumptiekrediet en reconstrueert hij ten slotte de (vermoedelijke) evolutie van inkomsten per capita. Die gingen er in de eerste helft van de eeuw met gemiddeld 0,11% per jaar op achteruit en in de tweede helft van de eeuw met 0,23% per jaar. Zijn verklaring is vooral Malthusiaans met een sterke aandacht voor de spanning tussen bevolkingsgroei en landbouwproductie. Aan de veranderingen in arbeidsorganisatie in de nijverheid en de sociale polarisatie die daaruit voortvloeide, besteedt hij geen aandacht. Toch meldt hij in zijn conclusie dat de hele zeventiende eeuw werd gekenmerkt door ups and downs die niet erger waren dan in vorige eeuwen. Het waren vooral de rijken die profiteerden van de ups en de armen die het slachtoffer waren van de downs die eerst hun spaarcapaciteit en vervolgens hun inkomens steeds verder zagen afkalven. Omdat Morsa zo sterk benadrukt dat het fenomeen "ongelukseeuw" alleen door een statistische benadering kan ontkracht of bevestigd worden (p. 100), is het jammer dat hij zijn oefening niet verder heeft doorgetrokken door middel van een vergelijking met de groeipercentages in de Verenigde Provinciën. De Vries en Van der Woude of Soltow en van Zanden zouden hiervoor zeker voldoende vergelijkingsmateriaal hebben opgeleverd.¹

In een tweede hoofdstuk komt de binnenlandse politiek aan bod. Hugo De Schepper en René Vermeir schetsen de centralisatietendens bij de Spaanse overheid in respectievelijk de periode voor en na 1621, terwijl Reginald de Schrijver de hervormingen door de centrale overheid in de late 17de en vroege 18de eeuw bespreekt. In een boeiende en genuanceerde bijdrage legt Karin Van Honacker uit hoe een *modus vivendi* werd bereikt tussen de vorstelijke centralisatie- en uniformiteitsverzuchtingen enerzijds en de nood aan lokale autonomie van voornamelijk stedelijke belangengroepen anderzijds. Hoewel haar onderzoek zich vooral toespitst op Brabant en meer bepaald op Brussel, brengt ze waar mogelijk vergelijkingen met andere steden en gewesten. Overheidsbeleid vormt het onderwerp van het derde hoofdstuk: financieel-fiscaal beleid (Herman Coppens), economisch beleid (Jan Materné), armenzorg en gezondheidszorg (Claude Bruneel), recht, rechtspraak en ordehandhaving (Fernand

1 J. DE VRIES en A. VAN DER WOUDE, *The first modern economy. Success, failure, and perseverance of the Dutch economy, 1500-1815*, Cambridge, 1997; L. SOLTOW en J.L. VAN ZANDEN, *Income and wealth inequality in the Netherlands, 16th-20th century*, Amsterdam, 1998.

Vanhemelryck). Pas in een vierde en laatste hoofdstuk karakteriseert Etienne Hélin de positie van het prinsbisdom Luik.

Het tweede deel, Cultuur, behandelt uiteenlopende onderwerpen zoals het religieuze kader (Cloet, Hélin), het onderwijs (Put, De Ridder-Symoens), taalgebruik (Janssens), drukkers en lezers (Jacobs en Verberckmoes, Janssens, Materné, Delsaerd), intellectuelen (Roegiers en Hélin), de artistieke productie en de kunstmarkt (Balis).

Het derde deel ten slotte groepeerd onder de nogal vage titel "De Leefwereld" enkele sociaal-economische en sociaal-culturele bijdragen. Het hoofdstuk "landschap en milieu" biedt een tweeluik stadsgeschiedenis – plattelandsgeschiedenis. Raymond van Uytven karakteriseert hierin de verschillende types steden naar grootte, plaats in het stedelijk netwerk en belangrijkste economische karakteristieken. Bestaande steden ondergingen geen spectaculaire groei, maar kregen wel een nieuw uitzicht door de bouw van gebastioneerde vestingen of de aanpassing van het tracé van de belangrijkste straten ter bevordering van de doorvoer en de brandveiligheid. Slechts twee nieuwe steden werden in deze periode gesticht: Scherpenheuvel, als dank aan een miraculeus Onze-Lieve-Vrouwebeeld voor de militaire successen te 's-Hertogenbosch (1603) en Oostende (1604); Charleroi als strategische vesting bij de samenvloeiing van Samber en Piéton. Claire Billen, Antoon Verhoeven en Frans Daelemans kiezen er bewust voor om het 17de-eeuwse platteland en de land- en bosbouw positief te benaderen. Er zijn inderdaad belangrijke stappen gezet om vooral in de kustvlakte land te winnen (de Moeren), in het zuiden de mijnbouw uit te breiden, nieuwe producten zoals koolzaad, tabak en hop in te voeren, en de productiviteit in land- en bosbouw te verhogen. Toch kan men niet ontkennen dat de oorlogen ook het landschap schade hebben toegebracht door de creatie van overstromingsgebieden en het kappen van bossen ten behoeve van verdedigingswerken. Aan de verwoestende effecten van de oorlogen, de sociale polarisatie tussen grondbezitters enerzijds en keuters en landlozen anderzijds en de rol van de proto-industrialisering wordt echter nauwelijks aandacht besteed.

In een hoofdstuk rond "status en aanzien" behandelen Claude Bruneel en Paul Janssens de juridische ongelijkheid met een sterke focus op adellijke privileges en voordelen van poorterschap. Bruno Dumont en Karel Degryse bespreken de sociale samenstelling van respectievelijk dorpsgemeenschappen en stadsbevolking. Zij geven wel aan hoe de economische achteruitgang in de tweede helft van de eeuw vooral de armere bevolkingsgroepen trof, een polarisatieproces dat zich in de achttiende eeuw nog verder zou doorzetten. Een laatste hoofdstuk brengt heel uiteenlopende onderwerpen: de levensloop (Bruneel), tijdsbeleving en sociale

omgang (Muchembled), en woonomgeving met aandacht aan bouwstijlen, materiële cultuur, voeding en drank, kledij en mode (Muchembled). Ofschoon de verschillende bijdragen samen een bruikbaar naslagwerk opleveren over de zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden, blijft het jammer dat de sociaal-economische geschiedenis uiterst summier werd behandeld en dan nog vaak als zijlijn in de hoofdstukken over politiek en landschap en natuur. Door de keuze om met verschillende auteurs te werken zijn inhoudelijke overlappingsen niet steeds te vermijden en is de aanpak van de thema's wisselend van aard. Sommige hoofdstukken bespreken het opgelegde thema droog en eerder opsommend; andere brengen een vlotgeschreven verhaal aan de hand van enkele goed gekozen voorbeelden (hetzij steden, gewesten of deelthema's). Waar de ene auteur een meer feitelijk relaas geeft, levert de andere een meer kritische en duidende bijdrage waarbij het onderwerp in de evoluerende historiografie of in een ruimer internationaal kader wordt gesitueerd.

Beide volumes zijn mooi vorm gegeven en rijk geïllustreerd. Om de doelstellingen van het boek goed te onderbouwen, had de evolutie van het territorium tot wat later België zou worden, in het eerste hoofdstuk kunnen worden geïllustreerd aan de hand van enkele kaarten. Elders bieden grafieken en tabellen voldoende verduidelijking bij de tekst. Een pijnpunt, eigen aan vele luxueuze uitgaven, is het ontbreken van voetnoten. De selectieve bibliografie per hoofdstuk compenseert dit enigszins. Verschillende kaderteksten, op een ietwat ongelukkig bruine achtergrond, bieden uitgebreidere informatie over diverse deelthema's en zijn een aangenaam intermezzo bij het lezen. Alleen hadden ze tussen de hoofdstukken moeten aangebracht worden en niet midden in de tekst. Dit zijn kleine bedenkingen bij een boek dat zowel geïnteresseerde lezers als onderzoekers over de zeventiende eeuw als handig naslagwerk zullen gebruiken.

Heidi Deneweth

Paul JANSSENS (red.), *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het prinsbisdom Luik*. – [Brussel; Gent]: Dexia Bank & Snoeck, 2006. – 2 dln (295, 445 p.), ill. – ISBN 90-5066-217X en 90-5349-585-1

Cas GOOSSENS en Jozef VAN MINSEL
Van Brugge naar La Palma

Het actieve handelsoptreden van Vlaamse en in het bijzonder Brugse families in Spanje en Portugal in de 15de en 16de eeuw is een bekend historisch gegeven. Toen dankzij de grote ontdekkingen deze landen hun gebied naar het zuiden uitbreidden lagen daar voor ondernemende Vlamingen kansen voor het grijpen. De Azoren zijn mogelijks voor een deel met de hulp van Vlamingen gekoloniseerd. De suikerhandel op Madeira werd grotendeels door Vlamingen gevoerd. Toen Brugge in de jaren voor en na 1500 zijn leidende commerciële positie in Europa moest vrijgeven bleven ondernemende stadsgenoten blijk te geven van commercieel dynamisme. Eén van hen was Thomas Vandewalle, die in associatie met Cornelis Despars suiker invoerde uit de Canarische eilanden. Enkele van zijn kinderen weken zelfs naar ginder uit om er zich als handelaar waar te maken. De belangrijkste hiervan was Luis Vandewalle, die zich rond 1530 op het Canarische eiland La Palma vestigde. Over deze persoon, die leefde van 1505 tot 1587 en die de stamvader werd van een geslacht dat tot op heden voortleeft, verscheen onlangs de voorliggende monografie.

Het boek is in feite een bewerking van een wetenschappelijke studie uit 2009, geschreven door de Spaanse historica en professor Ana Viña Brito: *De Brugas a La Palma. Luis Vandewalle el Viejo y la consolidación de un linaje* (Santa Cruz de Tenerife en Las Palmas de Gran Canaria, 395 p.). De Spanjeliefhebbers en -kenners Cas Goossens, voormalig administrateur-generaal van de BRTN, en Jozef van Minsel, consul van België in Gran Canaria, sloegen de handen in elkaar om dit werk ook in Vlaanderen kenbaar te maken en maakten er een vertaling en vrije bewerking van. Ze lieten hierbij het wetenschappelijk apparaat weg, goten alles in een vlot verhaal en illustreerden het met talrijke kleurenafbeeldingen en enkele handige kaartjes.

Het woord vooraf is, net als in het boek van Ana Viña Brito, van de hand van Tomás Van de Walle Sotomayor, markies van Guisla Ghiselin, huidige afstammeling van het geslacht en ter plaatse een invloedrijke figuur. Hij was het immers die, naar eigen zeggen, de professor om de biografie heeft verzocht. In de Nederlandse versie voegde Cas Goossens er een uitgebreide maar naar ons gevoelen wat overbodige proloog aan toe, waarin hij de ontstaansgeschiedenis van zijn boek vertelt en zijn liefde voor het Spaanse eiland belijdt. Het is wel goed dat hij daarin ook de betekenis van de markies en het wetenschappelijk gewicht van de oorspronkelijke auteur nader toelicht.

De bewerkers van het boek laten het verhaal beginnen met een hoofdstuk "Van het Zwin naar de Suikerrui", waarin de verlegging van het commerciële zwaartepunt in de Nederlanden van Brugge naar Antwerpen op het keerpunt van de 15de en de 16de eeuw geschetst wordt, samen met de aantrekkingskracht die de Spaanse gebieden op onze havens uitoefenden. Specifiek voor de Canarische eilanden speelde de handel in suiker een grote rol. Dit hoofdstuk komt overeen met het hoofdstuk "Contexto general" in het oorspronkelijke boek, maar hier kreeg het een aantrekkelijker en meer zeggende titel. Dit is eveneens het geval voor de volgende hoofdstukken. In hoofdstuk II, "Er kwam een Vlaming uit Brugge", wordt in feite de genealogie van de familie geschetst, samen met de uitwijking van enkele leden van deze familie naar de Canaries. Luis Vandewalle de oude ("el viejo") werd er dankzij een uitgekiende huwelijkspolitiek één van de rijkste en invloedrijkste ingezetenen van La Palma (hoofdstuk III). Hij bekleedde er verschillende ambten, werd er toezichter van de inquisitie en bouwde er forten tegen de kapers (hoofdstuk IV). Bovenal was Luis Vandewalle een koopman, wat beschreven wordt in hoofdstuk V. Hij voerde er textiel in uit Vlaanderen en exporteerde er suiker en wijn. Hij was ook actief op de slavenmarkt en sloot verzekeringen af voor scheepsvrachten. Grond, goed, geld en gezag waren de pijlers van zijn imperium (hoofdstuk VI). Als rijke grootgrondbezitter beschikte hij over voldoende kapitaal om een eigen kredietsysteem op te zetten. Bovendien kon hij talrijke caritatieve werken doen en een massa Vlaamse kunstwerken naar de eilanden laten overkomen (hoofdstuk VII). Op La Palma zijn hierdoor nog op heden talrijke religieuze stichtingen van Vandewalle bewaard en is een rijke schat aan Vlaamse kunst te vinden. De testamenten van Luis Vandewalle en zijn echtgenote, die het onderwerp vormen van hoofdstuk VIII, getuigen van de grote katholieke geloofsijver en de filantropische ingesteldheid van het echtpaar. Tenslotte wordt in hoofdstuk IX nog de nodige aandacht geschonken aan het nageslacht, dat zijn voortbestaan op La Palma tot op vandaag heeft verzekerd en in de 18de eeuw tot de adel werd verheven. De schrijver van het woord vooraf, Tomás Van de Walle Sotomayor, krijgt dan ook in het boek nog eens het laatste woord in een Epiloog. Daarna volgt nog een dankwoord van Cas Goossens.

Het boek volgt in grote lijnen het stramien van het oorspronkelijke werk van Ana Viña Brito, maar is er voor alles op gericht een aantrekkelijker en vlotter leesbaar verhaal te brengen, dat een ruimer publiek kan aanspreken. Zowel de inleiding van de oorspronkelijke auteur als haar hoofdstuk over de bronnen en de bibliografie zijn weggelaten, evenals alle voetnoten en de bijlagen en de bibliografische lijst achteraan. Ook is de tekst van de hoofdstukken hier en daar ingekort en zijn er delen met veel feiten- en

cijfermateriaal overboord gegooid. Anderzijds zijn een zevental kader-teksten ingevoegd, waarin de historische context nader wordt beschreven of bepaalde items uitgediept. Bovendien is het aantal illustraties sterk opgedreven en zijn ze alle in kleur. Ook is meer aandacht gegeven aan de vormgeving, die bijzonder fraai is. Kortom, van een wetenschappelijk werk is een lichtvoetig boek gemaakt, maar met respect voor de juiste inhoud en de historisch-kritische benadering. De wetenschapper die de bronnen wil kennen of op de beschreven feiten wil voortbouwen, zal evenwel naar het oorspronkelijke werk moeten teruggrijpen.

Toch moet hier nog gewezen worden op een paar uitschuivers in het boek. Dat Brugge in 1089 zou zijn uitgeroepen tot hoofdstad van Vlaanderen is wat te veel eer (p. 28). Hoogstens werd in dat jaar de leiding van de grafelijke administratie toevertrouwd aan de proost van Sint-Donaas in Brugge. En dat de 14de eeuw de 'gouden eeuw' van Brugge genoemd wordt (p. 28), strookt evenmin met de werkelijkheid. Ze was weliswaar een tijd van grote bloei, maar ze wordt qua internationale uitstraling en schittering van kunst- en cultuurleven ver overtroffen door de 15de eeuw. Dat de Brugse burger Thomas Vandewalle in 1528 gemeenteraadslid was, zeggen we niet (p. 49). De raad die toen bestond was een soort tweede schepencollege, maar met de gemeenteraad van de nieuwste tijd heeft hij geen vergelijking. De opvallendste misser is het onderschrift bij de foto van het neogotische Provinciaal Hof (p.51), waar staat dat het gaat om het Stadhuis van Brugge. Amerikaanse of Japanse toeristen geloven dat, maar een Vlaamse auteur moet beter weten. Ongetwijfeld een onoplettendheid en misschien niet eens begaan door de auteur zelf, want de fout blijkt te zijn overgenomen uit het boek van Ana Viña Brito (p. 63: "Brujas, Ayuntamiento").

Het Nederlandse boek is zeker een verrijking voor onze kennis van de Brugse geslachten in het verleden, hun ondernemingszin en hun internationale contacten, maar ook van La Palma en wat er nog aan sporen van de Brugse invloed te vinden is.

André Vandewalle

Cas GOOSSENS en Jozef VAN MINSSEL, *Van Brugge naar La Palma. Luis Vandewalle El Viejo, handelaar in suiker (1505-1587)*. – Tiel: Lannoo, 2012. – 135 p., ill. – ISBN 978 94 014 0510 2

Deel 20 van het Nationaal Biografisch Woordenboek

In 2011 verscheen het twintigste deel van het NBW, het *Nationaal Biografisch Woordenboek* waarvan het eerste deel het licht zag in 1964, bijna een eeuw na de publicatie van het eerste deel van de Franstalige *Biographie Nationale* (in 1866). Het nieuwe deel bevat 114 biografieën. Redactiesecretaris is de historicus Hans Rombaut die zelf ook verscheidene biografische nota's schreef. De redactie van het NBW vergt veel werk, geduld en een goede samenwerking met een grote groep personen die instaan voor zowel het opstellen als het kritisch nalezen van de biografieën.

In de loop van zijn nog niet zo lange geschiedenis heeft het NBW toch reeds een evolutie gekend in de opname van de disciplines en de perioden waartoe de behandelde figuren behoren. In het negentiende deel kwamen sportlui aan bod, ditmaal krijgen ook personen uit de wereld van de media en de podiumkunsten een plaats. Op die manier houdt men de blik gericht op de eigen tijd, zonder de traditionele sectoren uit het oog te verliezen.

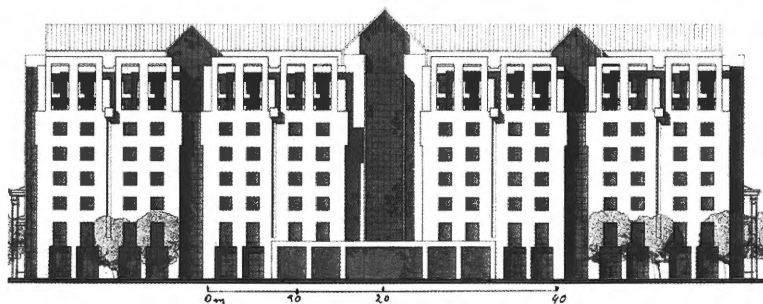
Er zal wel altijd iets zijn waarover men het niet eens is of dat men anders had gewild. Een moeilijke evenwichtsoefening in de reeds verschenen delen – en waarschijnlijk ook in andere biografische woordenboeken – is de verschillende omvang van de artikels. Een biografische nota is geen “biografische monografie”. Lange verhalen en allerlei genealogische bijkomstigheden zijn uit den boze. Soms lijken langdradige nota's, met allerlei nutteloze details, eerder bedoeld om de belangrijkheid van de behandelde persoon op te krikken. Mijn kind, schoon kind. Ook met de illustratie loopt het wel eens fout. Van sommige figuren is geen portret afgebeeld, van andere zijn er dan meerdere. Geeft het afbeelden van werken van architecten en kunstenaars een meerwaarde aan het NBW?

Het is de gewoonte dat we in deze *Handelingen* het NBW ook vanuit een West-Vlaams oogpunt bekijken. Bij de behandelde personen stippen we dan allereerst het in ruime kring bekende bestuurslid van ons Genootschap Paul Allossery aan, proost van de middenstandsbeweging, maar ook historicus, bibliograaf en conservator van het Gezellemuseum te Brugge. Pater Louis Kervyn was scheutist in Mongolië van 1905 tot aan zijn overlijden in 1939. Hij publiceerde over geschiedenis, taal en cultuur van zijn tweede vaderland. Een ander verhaal is dat van Broeder Isidoor

(Isidoor Loose), een vrome en nederige broeder-passionist die zijn laatste levensjaren in Kortrijk doorbracht. Na zijn dood verklaarden velen dat ze door zijn toedoen lichamelijke en geestelijke gunsten hadden bekomen. Zijn stoffelijk overschot werd in 1952 overgebracht naar een nieuwe grafkapel bij de Kortrijkse Sint-Antoniuserk. In 1984 werd broeder Isidoor zaligverklaard, alhoewel hij tijdens zijn leven niets speciaals had gedaan. Uit dezelfde streek was Dries Dequae, landbouwdeskundige, bankier, politicus en minister. Verder zijn er nog twee architecten: Jos Vierin, ook bedrijvig als schepen van Openbare Werken (1921-1938) te Brugge, en Marc Dessauvage, onder meer bekend als een zeer geïnspireerde kerkenbouwer.

Daarnaast zijn er uiteraard een hele reeks bekende personaliteiten uit allerlei disciplines aan wie een nota werd gewijd: de politici Maurice Lippens, Emile Vandervelde en Gaston Geens, de letterkundige Willem Elsschot (Alfons De Ridder), de literair criticus Albert Westerlinck (José Aerts), de architecten Louis Roelandt en Renaat Braem, de schilders Otto van Veen, Adriaan Brouwer en Pieter Paul Rubens. Aan deze laatste zijn meer dan 100 kolommen gewijd (kol. 727-832), wat toch maar beter geen precedent wordt! Opmerkelijk is dat uit het onderzoek van de twee auteurs van de biografie zou blijken dat Rubens niet op 28 juni 1577 te Siegen werd geboren, maar te Antwerpen, tussen 28 augustus en 10 december 1576.

Ik zou willen eindigen met een Brugs item. In kolom 290-291 is het overigens niet uitgevoerde ontwerp uit 1983 van architect Marc Dessauvage (1931-1984) voor het Sheraton-hotel aan de orde. Van dit geplande hotel, naast het 19de-eeuwse complex (1856-1864) van het Sint-Janshospitaal te Brugge, wordt gezegd dat het "een model had kunnen zijn voor de stedelijke invulling van de binnenstad in Brugge". Verder lezen we: "Zelfs een imposant gebouw van zijn eigen tijd kon een plaats krijgen in Brugge en bijdragen tot een nieuwe beleving van het oude erfgoed".

Ontwerp (1983) van M. Dessauvage voor het Sheraton-hotel op de westzijde van het 19de-eeuwse hospitaalcomplex in het beluik van het Sint-Janshospitaal te Brugge. Aan weerszijden “van de 82 m.-lange westgevel springt het achterliggende, veel lagere 19de-eeuwse gebouw nog enkele m. uit”.

Het Sheraton-project, gestuurd door het “NV Coördinatieburo ir. R. De Brock” uit Knokke,

bestond uit twee gedeelten: de restauratie en de herinrichting van het 19de-eeuwse complex, en het bouwen van een hotel met minimum 200 kamers. Voor het hotel dat, na afbraak van een klein jonger gedeelte, zou worden gebouwd aan de westzijde van het voornoemde 19de-eeuws complex, tekende Dessauvage oorspronkelijk twee ontwerpen. Het eerste omvatte 6 hotelkamerverdiepingen (7 bouwlagen), nokhoogte 30 m., gevellengte 82 m. (iets minder lang dan het 19de-eeuws gebouw), breedte 20 m.; het tweede plan was compacter, met 9 kamerverdiepingen, nokhoogte 3 x 2,80 m. hoger, gevellengte 54 m. Later werden nog varianten getekend en het aantal bouwlagen gewijzigd. Ter vergelijking: de nokhoogte van het aansluitend 19de-eeuws gebouw bedraagt 10-11 m¹.

Op 22 december 1983 werden beide ontwerpen – alhoewel nog niet officieel ingediend – voorgelegd aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) te Brussel, die oordeelde dat de inplanting en het volume een goede basis vormden voor verdere archi-

1 Het beschermde 19de-eeuwse complex dat in vervallen toestand verkeerde, zou hersteld worden en een congresfunctie krijgen. Dit werd voorgesteld als een laatst reddingsplan voor dit complex. De Stad heeft later zelf het initiatief genomen om het gebouw te herstellen, maar een goede bestemming heeft het nog altijd niet. O.i. zou het kunnen een museale functie krijgen met plaats voor depots, restauratieateliers en zalen voor tentoonstellingen zodat het Groeningemuseum niet voortdurend moet overhoop worden gehaald.

tectorale uitwerking². Tevens vroeg de KCML aan de stad Brugge haar een stedenbouwkundig concept van de site en haar omgeving voor te leggen, in relatie met het Sheraton-project. Eerst dan zou ze kunnen oordelen of de congres- en hotelfunctie verenigbaar waren met het karakter van de site. Verscheidene leden hadden overigens ernstige problemen met het verloop van de “gestuurde” vergadering. Er volgden nog twee vergaderingen van de KCML te Brussel, op 2 en 16 februari 1984. Er kwam meer en meer kritiek op het project en de KCML wachtte tevergeefs op het gevraagde concept van de stad Brugge, waarvan een eventueel gunstig advies afhing. Enkele weken later besliste het College van Burgemeester en Schepenen echter geen hotel te laten bouwen in het beluik van het Sint-Janshospitaal.

Uit het bovenstaande blijkt dat de stad Brugge niet over één nacht ijs is gegaan, maar zich door verscheidene adviserende organen in Brugge en in Brussel heeft laten voorlichten. Inhoudelijk werd de functie van een hotel op die plaats al vlug in vraag gesteld. Kan een sfeervol en rustig binnenpand in een openbaar historisch domein geprivatiseerd worden ten bate van de toeristische industrie die een sfeer creëert die de geschiedenis en de geest van de site naar de achtergrond verdringt of zelfs laat verdwijnen? Daarnaast was er de inplanting en het grote volume van het hotel die geen harmonische samenhang hebben met de kleinschaligheid van de omgeving, de drie middeleeuwse ziekenzalen en het 19de-eeuwse complex. Dat zulk bouwwerk had kunnen “bijdragen tot een nieuwe beleving van het oude erfgoed”, lijkt ons dan ook een gratuite bewering.

Luc Devliegheer

Nationaal Biografisch Woordenboek. – Deel 20. – Brussel: Paleis der Academiën, 2011. – X p., 1210 kol., LVIII p.: ill. – ISBN 9789065690852.

2 Twee leden stemden tegen: architect Robert Verbanck uit Gent en Luc Devliegheer.

Literatuursignaleringen 2010-2012¹

Algemeen

Wilfried BEELE, *Voor elk wat wils. Bloemlezing uit publicaties*. Ieper, 2011, 384 p.

Ter gelegenheid van zijn vijfenzeventigste verjaardag bundelde de bekende taalkundige dr. Wilfried Beele een flink aantal van zijn publicaties die hij in de loop van een halve eeuw in verschillende, niet altijd gemakkelijk vindbare tijdschriften, boeken en kranten heeft laten verschijnen. De bijdragen zijn streekgebonden en hebben betrekking op taal en namen. Voor deze publicatie heeft hij ze ingedeeld in I. Vulgariserende teksten, II. Wetenschappelijke teksten en III. Polemiserende teksten. De bloemlezing wordt voorafgegaan door een biografie van de hand van Luc Vanacker en een bibliografie. Deze laatste is niet zomaar een gewone opsomming maar is ingedeeld in zes rubrieken en bevat bij elke titel een beknopte annotatie. Het boek is aangekondigd als de bekroning van het intellectuele levenswerk van de auteur. (AV)

Geert HOORNAERT, *De Mandel. Het historische verhaal van een rivier doorheen Midden-West-Vlaanderen (1500-2010)*. Roeselare, 2011, 191 p.

De Mandel is een zijrivier van de Leie tussen Sint-Baafs-Vijve en Passendale. In de loop van de eeuwen werden herhaalde inspanningen geleverd om de rivier bevaarbaar en voor de handel bruikbaar te maken. Er werden zelfs pogingen ondernomen om de rivier met de zee in verbinding te stellen. Met de inwijding in 1862 van het kanaal Ooigem-Roeselare, dat in feite een kanalisatie is van de Mandel, werd hier een definitieve oplossing aan gegeven. De 150ste verjaardag van deze gebeurtenis was de aanleiding tot het schrijven van dit historisch werk over de Mandel. Het is opgedeeld in vier hoofdstukken: het eerste over de inspanningen voor de bevaarbaarheid, het tweede over de feodale rechten op de rivier, het derde over de economische betekenis en het vlasroten. Het vierde en laatste hoofdstuk is een originele 'toponiementocht van bron tot monding met de Ferrariskaart'. (AV)

1 Eindredactie: Paul Trio. Coördinatoren: Paul Trio (middeleeuwen); Dries Vanysacker (nieuwe tijd) en Johan Vannieuwenhuysse (nieuwste tijd). Auteurs: AV (André Vandewalle); GM (Griet Maréchal), KP (Kurt Priem), PT (Paul Trio), JV (Johan Vannieuwenhuysse).

Geert HOORNAERT, Gaby VERBEKE en Lieven DENEWETH, *Een historische kijk op Beveren-Roeselare tot 1796*. Roeselare, 2011, 312 p.

Het boek bestaat uit drie delen, die handelen over respectievelijk de bestuurlijke, de religieuze en de sociaal-economische geschiedenis. Het eerste deel schetst het bestuur door de dorpsheeren en ontfaelt de feodale structuren. Er is nog een grafmonument bewaard van Jan II van Vlaanderen, overleden in 1526. Ook de invloed van de Sint-Margrietepriorij van Deinze, de Kortrijkse jezuïeten en de Sint-Maartensabdij van Doornik wordt beschreven. In het tweede deel gaat het over de kerk, de pastoors en de volksdevotie. Het derde en laatste deel richt de focus op de sociale aspecten met het onderwijs, de armen- en gezondheidszorg, en op de economische betekenis met de landbouw, de herbergen en de molens. Voor dit laatste aspect stond de bekende molenkundige Lieven Deneweth in. (AV)

Nationaal Biografisch Woordenboek, 20 (2011) 1210 k. en LVIII p.

Specifiek voor de door ons behandelde regio zijn met betrekking tot het ancien régime de volgende biografieën te vermelden: de Gentse schilderes Agnes Bossche, 15de eeuw (kol. 86-94), de Gentse schrijver Bouden vanden Lore, 14de eeuw (kol. 95-99), de uit Ieper afkomstige raadsheer Charles de l'Espinoy, 16de eeuw (kol. 344-348), de genealoog Philippe de l'Espinoy, 16de eeuw (kol. 344-350) en de schepen van de Kasselrij en Zaal van Ieper, Jacob Langhemersch, + 1618, auteur van een heraldisch traktaat (kol. 556-558). Voor de nieuwste tijd noteren we: priester, historicus en Gezellekenner Paul Allossery, 1875-1943 (kol. 13-20), politicus Dries Dequae, 1915-2006 (kol. 248-269), architect Marc Dessauvage, 1931-1984 (kol. 274-292), longarts André Gyselen, 1914-2004 (kol. 399-414), missionaris Louis Marie Kervyn, 1880-1939 (kol. 527-531), broeder-passionist Isidoor de Loor, 1881-1916 (kol. 575-582), sociaal werker en flamingant Carlos van Louwe, 1932-2006 (kol. 582-584), keramist, tekenaar en schilder Yves Rhayé, 1936-1995 (kol. 676-684), architect Louis Roelandt, 1786-1864 (kol. 693-717), officier en museumbouwer Gustave Stinghamer, 1870-1952 (kol. 929-940), en architect en politicus Jos Viérin, 1872-1949 (kol. 1132-1147). (PT en JV)

Ernest PERSOONS, *Atlanten, geografische kaarten en adressenlijsten van en over orden en congregaties*, dl. 4: *De ongeschoeide Karmelietessen en Karmelieten*. Leuven, 2012, 151 p.

Deze publicatie, waarin ook de kloosters in de door ons behandelde regio aan bod komen, moet vooral gezien worden als een eersterangs werkinstrument. Naast twee beknopte inleidende hoofdstukken over de

geschiedenis van beide zusterordes volgt nog een hoofdstuk over de beleving van het eenzaamheidsideaal en één over het bestuur, om te eindigen met drie hoofdstukken over cartografisch materiaal. Vooral interessant zijn de vele bibliografische verwijzingen. (PT)

Johan ROELSTRATE (red.), *Heule 900*. Heule, 2011, 655 p.
Negenhonderd jaar na het eerste document waarin de naam Heule is vermeld, verscheen deze lijvige dorpsgeschiedenis onder leiding van de vooral wegens zijn genealogische publicaties bekende Heulenaar Johan Roelstrate. Het magnum opus bevat drie delen, waarvan het eerste de geschiedenis van het ancien regime behandelt, met vooral de ingewikkelde heerlijke en feodale structuren en de heren zelf. Deel twee, waaraan Noël Maes meewerkte, beschrijft de periode van 1794 tot 2011, waarvan alle aspecten aan bod komen: het bestuurlijke, kerkelijk-religieuze, sociaal-economische en culturele leven. Er zijn heel wat biografieën ingevoegd. Het derde deel is een verzameling van alle toponiemen die in Heule voorkwamen en voorkomen. Het geheel wordt afgesloten met een uitgebreide namenindex. Het boek is ook rijk geïllustreerd. (AV)

Middeleeuwen

Pieter A. DONCHE, *Edelen, leenmannen en vorstelijke ambtenaren van Vlaanderen, 1464-1481-1495*. Berchem-Antwerpen, 400 p.
Dit boek is een vervolg voor de tweede helft van de 15de eeuw op het in 2010 verschenen werk *Edelen en leenmannen van Vlaanderen, 1437*, van dezelfde auteur. Ditmaal bestudeert hij drie adelslijsten, met data zoals in de titel, en confronteert ze met de gegevens over de vermelde personen die gekend zijn uit andere bronnen en studies. In totaal worden op die manier 416 personen geïdentificeerd en van een biografie voorzien. Naast edelen zijn hierbij nu ook vorstelijke ambtenaren zoals baljuws, kapiteins van forten, ontvangers en leden van de Raad van Vlaanderen betrokken. Van een redelijk aantal personen kon ook een portret of een voorstelling van hun grafmonument worden bijgevoegd. Het boek wordt afgesloten met een index op de namen van de personen. Met beide boeken samen beschikt men nu over een "Who's who?" van meer dan 1000 edelen en vooraanstaande personen uit het vroegere graafschap Vlaanderen van de 15de eeuw. (AV)

Patrick VALVEKENS, *Vado mori: Une Danse Macabre unique dans le Livre d'Heures ganto-brugeois Croÿ-Arenberg (environ 1500)* (Documenta Libraria, 40). Leuven, 2012, 198 p.
Het Vlaamse getijdenboek Croÿ-Arenberg, een meesterwerk van de

Gents-Brugse verluchters, bevat vanuit iconografisch oogpunt, een uitzonderlijke cyclus van de dodendans. In het manuscript wordt de dodenvigilie verlucht in de onderste marges met 75 medaillons. Het onderwerp kende in de loop van de 15de eeuw een grote populariteit, zowel in de literatuur als in de plastische kunsten. Nochtans werd het thema nooit zo exhaustief uitgewerkt als illustratie van een verlucht getijdenboek als bij deze. De zeer rijke iconografie en heel wat details van deze dodendans duiden op Franse origine. Het was besteld door een hoge Engelse dignitaris en de verluchting werd wellicht toegewezen aan een Brugs atelier op het einde van de 15de eeuw. De ondertussen overleden auteur P. Valvekens schrijft de verluchting toe aan het atelier van Simon Marmion († 1489), op basis van diens vertrouwde met het thema van de dodendans, de stijl van de miniaturen op volledige pagina's die bij het getijdenboek zijn gevoegd, die eveneens typisch zijn voor de omgeving van deze in Valenciennes geboren verluchter, alsook aan de Meester van het Gebedenboek van Dresden en aan de Meester van het Gebedenboek van rond 1500. Het aantal figuren dat in de dans voorkomt, en de iconografie van eerder Franse origine met typisch Vlaamse details, laten ons een uitzonderlijk manuscript van een hoge kwaliteit ontdekken. (DV)

Nieuwe tijd

DENYS, Franz, *De Sint Bertinusproosdij, de kloosters te Poperinge, de Eversam-abdij te Stavele en het Birgittijnenklooster van Sint-Sixtusbos te Westvleteren einde 18de eeuw*. (Poperinge), 2012, 64 p.

Het betreft een uitgave (in enigszins aangepast Nederlands) van het kasdagboek van J.F. De Coninck van bezittingen die de Sint-Bertijnsabdij liggen had binnen de Oostenrijkse Nederlanden en van enkele beknopte inventarissen of bezitslijsten van de andere genoemde instellingen. Het kasdagboek strekt zich uit over de jaren 1792-94, zij het slechts tot mei 1794 omdat de stad Ieper op 19 juni 1794 capituleerde voor de Fransen, waardoor de streek aan het gezag van de Oostenrijkse regering werd onttrokken. De inleiding die eraan voorafgaat, brengt niet altijd een goede verduidelijking over de precieze aard en context van de hier gepubliceerde documenten. (PT)

Philip DESPRIET, (red.), *Zuid-West-Vlaanderen in oorlog, 1566-1713. Forten en veldversterkingen tussen Leie en Schelde* (Archeologische en historische monografieën van Zuid-West-Vlaanderen, 78). Kortrijk, 2011, 323 p.

Deze bundel van artikels verscheen tegelijkertijd ook als nr. 76 van de *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige kring van Kortrijk*. Vooral de veldversterkingen die in de streek van Kortrijk tot

Ieper en tot Waregem langs de grens met Frankrijk werden opgericht, komen aan bod. De meeste auteurs zijn leden van de Historische kring van Kortrijk. Op die manier wordt aandacht besteed aan de kleinere militaire bolwerken (forten en veldversterkingen) die tot hertoe veel minder in the picture stonden dan de realisaties van Vauban. Met deze publicatie blijkt hoezeer militaire geschiedenis in de belangstelling blijft staan. (PT)

André TIHON, *Clergé séculier et régulier des Pays-Bas autrichiens en 1786*, vol. 6: *Diocèses de Tournai et Ypres* (Centre d'histoire religieuse. Cahier, 8). Brussel, 2012, 89 p.; vol. 7: *Diocèse de Gand* (Centre d'histoire religieuse. Cahier, 9). Brussel, 2012. 70 p.; vol. 8: *Diocèse de Bruges* (Centre d'histoire religieuse. Cahier, 10). Brussel, 2012, 48 p.

Op basis van de enquête van 15 mei 1786 inzake de samenstelling van de clerus die de hogere wijdingen hadden ontvangen (subdiaconaat, diaconaat en priesterschap) in de Oostenrijkse Nederlanden, geeft Tihon tot op heden niet systematisch bestudeerde en/of uitgegeven informatie voor de bisdommen Doornik, Ieper, Gent en Brugge. Iedere seculiere geestelijke wordt per residentie vermeld met naam, voornaam, geboorteplaats, leeftijd en functie. De spelling van de namen levert echter in deze bron nogal wat identificatieproblemen op, terwijl de opgegeven geboorteplaats en leeftijd vaak wel erg accuraat blijken te zijn. De regulieren worden opgelijst per abdij of klooster waartoe ze behoren. Indien een regulier parochiedienst verricht, wordt hij voor die parochie vermeld, maar soms ook als lid van zijn religieuze orde. De oude regulieren, wier orde of klooster was afgeschaft, worden als dusdanig vermeld. Zeer nuttige indexen op personen en plaatsen maken van het geheel een zeer interessant werkinstrument. Een nadere kijk per bisdom biedt volgend overzicht.

In 1786 waren er in het bisdom Doornik 596 geestelijken, onder wie 387 seculieren (vooral pastoors, onderpastoors en kanunniken van de kathedraal van Doornik en van de collegiale kapittels van Kortrijk en Harelbeke), 19 oud-religieuzen (jezuïeten, kartuizers, trinitariërs en een kanunnik van Sint-Augustinus) en 190 regulieren (minderbroeders-recolletten, kapucijnen, benedictijnen, ongeschoeide karmelieten, dominicanen en augustijnen). In het bisdom Ieper waren in 1786 555 geestelijken aanwezig, onder wie 241 seculieren (in parochies, in de kapittels van de kathedraal van Ieper en de collegiale kerken van Veurne en Mesen), 5 oratorianen, 21 oud-religieuzen (jezuïeten, brigittijnen, kanunniken van Sint-Augustinus en 2 kartuizers) en 288 regulieren (minderbroeders-recolletten, reguliere kanunniken van Sint-Augustinus, kapucijnen, norbertijnen, geschoeide en ongeschoeide karmelieten, dominicanen, augustijnen en benedictijnen). Het bisdom Gent telde in 1786 1.169 gees-

telijken: 604 seculieren (meestal pastoors en onderpatoors, ook kanunniken aan de Gentse Sint-Baafskathedraal en collegiale kapittels van Sint-Veerle te Gent, Onze-Lieve-Vrouw te Dendermonde en Sint-Elooi te Eine), 16 oratorianen, 42 oud-religieuzen (jezuïeten, kartuizers, kanunniken van Sint-Augustinus, wilhelmieten) en 507 regulieren (minderbroeders-recolletten, kapucijnen, cisterciënzers, dominicanen, geschoeide en ongeschoeide karmelieten, benedictijnen, norbertijnen, augustijnen). In het bisdom Brugge gaat het in totaal om 666 geestelijke personen, onder wie 373 seculieren (vooral ten dienste van Brugse parochies, het kapittel van de Sint-Donaaskathedraal en de collegiale kapittels van Sint-Salvator en Onze-Lieve-Vrouw), 7 oud-religieuzen (5 jezuïeten en 2 kartuizers) en 286 regulieren (nl. minderbroeders-recolletten, kapucijnen, benedictijnen, augustijnen, cisterciënzers, dominicanen, ongeschoeide en geschoeide karmelieten en reguliere kanunniken van Sint-Augustinus). (DV)

Nieuwste tijd

Frans ACX, *De ontstaansgeschiedenis van het kanaal Roeselare-Leie (1830-1880). Een analyse van een 19de eeuwse besluitvormingsproces*. Roeselare, 2012, 166 p.

Op vraag van de belanghebbende gemeenten en met de steun van vooral de volksvertegenwoordigers Alexander Rodenbach en Barthélemy Dumortier werd na jarenlang lobbywerk in 1862 een plan aangenomen om een kanaal van Roeselare tot aan de Leie aan te leggen. Vooral de verzekering dat de plaatselijke gemechaniseerde textielindustrie langs die waterweg een grote steenkolenafname voor de Waalse bekkens zou meebrengen, deed de liberale regering beslissen haar toestemming aan het kanaalproject te verlenen. Het duurde echter nog tot in 1872 vooraleer de vaart plechtig kon opengesteld worden. De auteur schetst breeduit het beslissingsproces rond de kanaalaanleg tegen de achtergrond van de algemeen Belgische en lokale politieke en economische ontwikkelingen. Het kanaal Roeselare-Leie is ongeveer 16,5 km lang, oorspronkelijk aan de waterspiegel tussen 13,5 m en 17,5 m breed en met een diepgang van 1,80 m. Om hoogteverschillen te overwinnen werden sluizen gebouwd in Kachtem en Ooigem. In de beginperiode werden er vooral bouwmaterialen en steenkolen aangevoerd. Voor de aanleg van het kanaal werd uiteindelijk niet gekozen om een bestaande natuurlijke rivier, de Mandel, te kanaliseren en bevaarbaar te maken, maar om een geheel nieuw kanaal aan te leggen. Voor de geschiedenis van de Mandel, zie hiervoor de rubriek algemeen. (JV)

Peter ASPESLAGH, *Bouwen in Roeselare. Ernest Apers (°Boom, 23-12-*

1883 – +Heverlee, 19-11-1959), *oeuvrelijst*. Roeselare, 2011, 176 p.

Overzicht van het architecturaal werk van Ernest Apers dat zich vooral in Roeselare en omgeving bevindt. Apers was onder meer betrokken bij de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog en ontwierp er privéwoningen, winkelpanden en hoeves. (JV)

Marc CARLIER, 'Hendrik Van Hulle (1866-1903), vergeten promotor van de Arts and Crafts beweging in Brugge', *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 112 (2012) 5-37.

In het verlengde van de Britse Arts and Crafts beweging die de toegepaste kunst, het ambachtelijke en de alledaagse leefomgeving centraal stelde, ijverde kunstschilder en academieleraar Van Hulle (Brugge, 1866-1903) om ook in Brugge de nieuwe opvattingen ingang te doen vinden. Hij probeerde dit te realiseren in het kader van de Adriaan Willaertskring (vanaf 1891) en van het cultuurtijdschrift *Kunst* (vanaf 1897), en door het inrichten van diverse kunstnijverheidstentoonstellingen (eveneens vanaf 1897). (JV)

Marc CONSTANDT, 'Dames aan zet. De vele gezichten van de vrouw aan zee', *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, (2012) 49-57.

Over de rol van de vrouw bij het zich vanaf 1880 ontwikkelende kusttoerisme. Aan de hand van concrete voorbeelden wordt de inzet van vrouwen besproken in de reclame, als kindermid en als werkneemster of ondernemster in het hotelwezen, de horeca en de immobiliënsector. (JV)

André DECEUNINCK, 'De geschiedenis van de Rechtbank van Eerste Aanleg van Kortrijk. I, 1795-1918', *De Leiegouw*, 53 (2011) 235-286.

In de loop van 1796 werd de correctionele rechtbank van Kortrijk operationeel. Na de staatsgreep van 9-10 november 1799 werd deze afgeschaft en vervangen door een rechtbank van eerste aanleg. De auteur schetst breeduit de samenstelling van de rechtbank met inbegrip van de gerechtshouders (advocaten, pleitbezorgers en deurwaarders), de bevoegdheidsomschrijving, de verloning, de opeenvolgende vestigingsplaatsen en het taalgebruik. (JV)

Karel DE CLERCK, 'Yolande Lamoral (1899-1989), de eerste vrouwelijke kinderarts in West-Vlaanderen', *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 111 (2011) 275-280.

Levensschets van kinderarts Lamoral (Roeselare, 1899 – Assebroek, 1989). (JV)

Bram DELBECKE, 'Spanningen in een provinciestad. Politieke misdrijven en persmisdrijven in het negentiende-eeuwse Kortrijk (1831-1914)', *De Leiegouw*, 54 (2012) 97-112.

Analyse van twee persmisdrijven in Kortrijk die beslecht werden voor het West-Vlaamse hof van assisen en die een goed beeld geven van het socio-culturele en politieke leven in een doorsnee-provinciestad. De eerste zaak betrof Napoleon Edward Arlequeeuw en zijn weekblad *De Hoop van België*. Tijdens de plattelands crisis van 1847, die onlusten en voedselrellen meebracht, had het blad anti-regeringsstandpunten gepubliceerd. De tweede zaak handelde rond een schunnig strooibriefje dat in 1896 verspreid werd en de Kortrijkse brouwer Gustave Dupont in diskrediet bracht. (JV)

Brecht DEMASURE, *Over werk en mensen. Een sociaaleconomische streekgeschiedenis van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen* (Erfgoedgidsen, 4). Brugge, 2012, 188 p.

Als uitvloeisel van een onderzoeksproject uitgevoerd door het Centrum voor Agrarische Geschiedenis – CAG verscheen onder meer een sociaal-economisch synthesewerk voor de periode 1840-1970 in de regio midden en zuid West-Vlaanderen. Het boek is chronologisch opgebouwd en valt uiteen in drie hoofdstukken. Eerst wordt de regio in de tweede helft van de 19de eeuw voorgesteld: centraal stond de landbouw met de voedsel- en linnen crisissen die armoede meebrachten. In de periode 1890-1945 begonnen de mechanisering en de industrialisering er, vooral aangestuurd vanuit de vlasnijverheid. En in de periode 1945-1970 brak de industriële expansie nog verder door met nieuwe sectoren zoals beeldvisualisatie, chemie, kunststoffen en voeding; de handels- en dienstensector werden de belangrijkste werkgever in de regio. (JV)

Bart DEMEESTERE, Griet MORTIER en Jeroen STEVENS, 'Herbestemming en restauratie van de spinnerij Leurent, de groote fabriek, in Avelgem', *Erfgoed van Industrie en Techniek. Vlaams-Nederlands Tijdschrift voor Industriebouwkunde*, 20 (2011) 134-140.

Korte historische van de indrukwekkende spinnerij langs de weg van Avelgem naar Doornik opgericht in 1907. Tot in 1995 was er textielindustrie in gevestigd. Het gehele gebouwencomplex wordt sinds 2011 gerenoveerd en krijgt een multifunctionele herbestemming: er komen diverse woon- en kantoorunits, naast de beschermde industriële ruimten. (JV)

Bart DEMUYNCK, '175 jaar doven- en blindeninstituut in West-Vlaanderen', *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 111 (2011) 419-437.

Historiek van het doven- en blindeninstituut Spermalie in Brugge. Het instituut werd in 1836 opgericht door Charles-Louis Carton. Speciaal voor het onderwijs en de zorg in Spermalie stichtte hij de congregatie van de Zusters van de Kindsheid van Maria. Zie ook van dezelfde auteur: 'Van militair geheimschrift tot braille in het blindenonderwijs en de rol van Charles-Louis Carton (1802-1863)', *Brugs Ommeland*, 51 (2011) 139-150. (JV)

Bart DEMUYNCK, 'Honderd jaar De Nieuwe Molens in Brugge, een evolutie van industriële maalderij tot woongelegenheden met enkele kantoorruimtes', *Brugs Ommeland*, 52 (2012) 22-34.

Historiek van bedrijfsgebouwen en van het bedrijf dat van 1910 tot 1982 gevestigd was aan de Kolenkaai te Brugge. (JV)

Tim DENECKER, 'Gebiologeerd door de oudheid: priester-leraar Jan Sissau (1925-1998)', *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 112 (2012) 177-182.

Korte nota over leven en werk van leraar en diocesaan inspecteur klassieke talen Sissau (Antwerpen, 27 maart 1925 – Poperinge, 18 februari 1998). (JV)

Marcel DE SMEDT (red.), 'Stijn Streuvels en 'Avelghem'. 'Weeral en nog eens: voor mijn plezier'', *Jaarboek van het Stijn Streuvels genootschap*, 17 (2011) 311 p.

Een schare aan specialisten behandelt enkele autobiografische geschriften van Stijn Streuvels, met centraal daarin het boek *Avelghem* uit 1946. Hierin behandelt Streuvels zijn jeugdijaren toen hij nog in het ouderlijk huis woonde totdat hij in 1905 verhuisde naar het Lijsternest in Ingoogem. Er worden in dit jaarboek ook enkele fragmenten uit dit boek afgebeeld. Het is in Avelgem, waar hij na zijn school als bakkersjongen werkte, dat Frank Lateur zijn debuut als auteur kende.

Els DE VOS, *Hoe zouden we graag wonen? Woonvertogen in Vlaanderen tijdens de jaren zestig en zeventig*. Leuven, 2012, 327 p.

Verskillende socioculturele zuilgebonden middenveldorganisaties (van arbeiders, van boeren en boerinnen, van de middenstand, en van de grote en jonge gezinnen) en instellingen, zoals het West-Vlaams Provinciaal Comité ter Bevordering van de Wooncultuur, zetten zich in bij de woonvoorlichting. Dit gebeurde aan de hand van publicaties, huisbezoeken, cursussen en wedstrijden. Bedoeling was om nieuwe technologische ontwikkelingen en maatschappelijke wijzigingen te integreren in de woning en het dagelijkse leven er aangenaam te maken. De auteur behandelt in afzonderlijk hoofdstukken de woningruimten die in de beschouwde

periode het meest evolueerden: de keuken, de woonkamer, de 'natte' ruimten (wasthuis, badkamer, toiletten) en de garage. (JV)

Jan D'HONDT, 'De kantnijverheid in West-Vlaanderen aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog', *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 111 (2011) 257-269.

Bespreking van een enquête in 1913 verstuurd door priester Achiel Logghe en Paula Van de Vyvere om cijfermateriaal te verzamelen over de kantnijverheid in West-Vlaanderen. De cijfers werden opgevraagd om aan te wenden bij het opstarten van een vakvereniging voor kantwerksters. (JV)

Jan D'HONDT en Noël GEIRNAERT (red.), *Kant in Brugge 1911, een technische & sociale omwenteling*. Brugge, 2011, 64 p.

Bundeling van korte artikels rond kant naar aanleiding van een tentoonstelling in het Stadsarchief Brugge. Van belang zijn de 'kaderende' bijdrage van Jan D'HONDT, *Kant en Brugge in het begin van de twintigste eeuw, een inleiding* (blz. 9-11), en de bijdragen van Nico BLONTROCK, *De Kantnormaalschool in Brugge, 1911-1959* (blz. 13-23), Lieve POLLET, *De Brugse kleurencode: blijvend erfgoed van de Kantnormaalschool* (blz. 35-41) en Jan D'HONDT, *Een kantwerkstersvakbond in de Brugse regio: een kortstondige sociale omwenteling, 1919-1924* (blz. 49-59). (JV)

Anette FREYTAGE en Thomas VAN DRIESSCHE, 'Die Deutschen Soldatenfriedhöfe des Ersten Weltkriegs in Flandern', *Relicta. Archeologie, Monumenten- & Landschapsonderzoek in Vlaanderen*, 7 (2011) 163-237.

Over het ontstaan, de aanleg en de ontwikkeling van de Duitse militaire begraafplaatsen in Vlaanderen sinds de Eerste Wereldoorlog. De hoofdaandacht gaat uit naar de sinds 1954 ingerichte vier grote verzamelbegravingplaatsen Langemark, Hooglede, Menen en Vladslo. (JV)

Ieper in stukken. Op 't perron. Trein en tram in Ieper. Ieper, 2011, 78 p.

Het is de catalogus van een tentoonstelling die liep van 9 september tot 10 oktober 2011 en die anderhalve eeuw geschiedenis van het openbaar vervoer in de regio Ieper in beeld bracht. Naar de woorden van stadsarchivaris Rik Opsommer in de inleiding beoogden de organisatoren geen complete geschiedenis van het openbaar vervoer, maar wilden zij de reiziger of bezoeker aan de hand van nostalgische foto's en curieuze archivalia een pittoresk beeld bieden van trein en tram in het Ieperse. Het boekje bevat dan ook voornamelijk kleurrijke illustraties vergezeld van commentaren, in een bijzonder verzorgde grafische vormgeving en gevolgd door een bibliografie. (AV)

Lieve GEVERS, *Jezuïeten, bisschoppen en flaminganten. Documenten uit kerkelijke archieven over de controverse rond het taalregime in het katholiek middelbaar onderwijs 1900-1906*. Brussel, 2008, 176 p.

Dit werk is een vervolg op een publicatie van dezelfde auteur, *Kerk, Onderwijs en Vlaamse beweging. Documenten uit kerkelijke archieven over taalregime en Vlaamsgezindheid in het katholiek middelbaar onderwijs*. Leuven-Parijs: Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen nr. 89, 1980. Het behandelt de kerkelijke reacties op de pogingen van kamerlid E. Coremans om de naar hem genoemde wet op de vernederlandsing van het officieel middelbaar onderwijs (1883) uit te breiden tot het katholiek net. Nadat eerst de jezuïeten vruchteloos het Belgische episcopaat hadden trachten te overhalen het wetvoorstel Coremans (1901) overbodig te maken door een minder vergaande regeling, verschoof het initiatief in 1906 naar Mechelen met de benoeming van aartsbisschop D.J. Mercier, die de flaminganten eerst toejuichten. Mercier vaardigde na ruim beraad op 20 september 1906 de ook door de andere bisschoppen ondertekende *Instructions aux directeurs et professeurs des collèges libres d'humanités* uit, waarin op secundaire punten toegegeven werd aan de Vlaamse eisen. De flaminganten namen echter geen genoegen met enkele uren meer in het Nederlands, maar eisten volledig onderricht in de eigen taal. Hoewel de instructies ook toegepast worden in de jezuïeten- en jozefietencolleges, wekten ze ontgoocheling. Bovendien was volgens Mercier enkel een internationale taal als het Frans geschikt voor het universitair onderwijs. Daardoor moest de kardinaal wel in botsing komen met de Vlamingen die steeds nadrukkelijker het recht opeisten om ook in het openbare leven het Nederlands te kunnen gebruiken. (KP)

Rita LINGIER, 'De weverij 'La Thouroutoise et Les Etablissements Albert Benoit Réunis' 1912-1920', *Het Houtland. Jaarboek*, (2011) 98-154.

De liberaalgezinde Georges Marquet (Jemeppe-sur-Meuse, 1866–Nice-Frankrijk, 1947) financierde de campagnes van priester Florimond Fonteyne (Houtem, 1856–Bougie-Algerije, 4 juli 1923) naar aanleiding van de Brugse gemeenteraadsverkiezingen van 1911 en de wetgevende verkiezingen van 1912. Marquet was onder meer de stichter van een grote weverij in Torhout, 'La Thouroutoise' die hij vanaf 1911-1912 oprichtte in samenwerking met plaatselijke liberalen. Het artikel valt uiteen in een beschrijving van de politieke gebeurtenissen en achtergronden naar aanleiding van de verkiezingen in 1911-1912, en in een gedetailleerde bedrijfs-geschiedenis, die eindigt in 1920 met de verkoop van de fabriek aan de Gentse Société Textile des Flandres. (JV)

Georges MARTYN, Karel VELLE en Nancy WIJNS (red.), *150 jaar Nieuwewandeling Gevangenis Gent [1862-2012]*. Gent, 2011, 224 p.

Dit zeer mooie en rijkelijk geïllustreerde boek kwam tot stand naar aanleiding van 150 jaar Gentse gevangenis, in de volksmond de Nieuwewandeling genoemd. In weerwil van de titel behandelt de publicatie echter een langere periode en gaat terug tot de middeleeuwen. Veel aandacht wordt eveneens besteed aan het provinciaal correctiehuis, opgericht langs de Coupure volgens de ideeën van J.J. Vilain XIII (1712-1777). Hoewel meerdere auteurs voor de realisatie van deze publicatie instonden, is een harmonisch geheel het resultaat waarbij zowel de grote ontwikkelingslijnen qua opvattingen als de plaatselijke realiteiten zijn beschreven. Geschreven voor een groot publiek, blijft ook de wetenschappelijk geïnteresseerde niet op zijn honger zitten. Een beredeneerde bibliografie geeft de actuele stand van het onderzoek weer. De rijkdom van het werk mag verder blijken uit de opsomming van de hoofdstukken: Een blik in de 'oude doos'. Gevangen in Gent voor 1882 (Georges Martyn), Een nieuwe gevangenis op grond van nieuwe ideeën (Melanie Catrysse, Georges Martyn en Bert Vanhulle), Het dagelijks leven in de gevangenis voor de Tweede Wereldoorlog (Paul Drossens, Bert Vanhulle en Karel Velle), De Tweede Wereldoorlog en de repressie (Paul Drossens en Dimitri Roden), Het leven in de Nieuwewandeling vandaag (Lieven De Clercq, Luc Stas en Nancy Wijns) en Het detentietraject in beeld (Filip Pintelon en Nancy Wijns). Zoals men bemerkt, gingen de samenstellers delicate periodes niet uit de weg. Kortom een voorbeeld van een 'jubileumboek'. (GM)

Veerle MASSIN, 'De la soeur-surveillante à l'éducatrice laïque. Un personnel voué aux filles de justice (Bruges, 1922-1965)', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 24 (2011) 135-161.

Geschiedenis van het Rijksopvoedingsgesticht te Brugge, waar zogenaamde 'gerechtsmeisjes' werden geplaatst. Het waren meisjes die wegens moeilijk gedrag, een geslachtsziekte of ongehuwd moederschap in geen andere instellingen voor kinderbescherming terecht konden. Het gesticht werd van bij de oprichting in 1922 geleid door zusters van de Heilige Familie van Kortrijk, die voor de heropvoeding van de meisjes moesten instaan. Tussen 1925 (de aanstelling van de eerste lekendirecteur) en eind jaren '40 van de 20ste eeuw (intrede van de eerste lekenbegeleidsters) vond een geleidelijke laïcisering plaats; in 1957 trokken de laatste kloosterzusters weg. In de aanpak werd overgegaan van 'bestrafing' naar 'bescherming' van de meisjes, en dit aangestuurd door specifiek opgeleide en gekwalificeerde opvoedsters. (JV)

Jos MONBALLYU, *Deserteurs voor de Vlaamse zaak. Over de Vlaamsgezinde militairen die naar de vijand overliepen*. Brugge, 2012, 206 p.

Hierin wordt het verhaal verteld van het overlopen naar de Duitse vijand van vijf Vlaamse soldaten in de nacht van 30 april op 1 mei 1918 aan het IJzerfront nabij Stuivekenskerke, gevolgd vier nachten later door twee andere in de buurt van Diksmuide. De auteur belicht deze deserteurs, waarvan sommigen voordien actief waren in de top van de Frontbeweging, aan de hand van hun strafdossiers. De overlopers werden door de Duitsers onmiddellijk daarop ingezet in de anti-Belgische propagandavoering. Landverraders of idealisten? (PT)

Wilfried PAUWELS, 'Veurne onder de liberale burgemeester August Behaeghel (1860-1878)', *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 111 (2011) 347-360.

Over het leven van Behaeghel (Oostende, 1813 – Veurne, 1878) en zijn inzet als burgemeester. (JV)

Jaak A. RAU, *Archiefbeelden. Handel en Nijverheid in Brugge*, dl 2. Stroud, 2011, 128 p.

Net zoals het hier vorig jaar gesignaleerde deel I bevat dit boekje 200 foto's van Brugge met commentaar. De auteur putte hiervoor uit zijn rijke verzameling, die hij in 1986 aan het Stadsarchief van Brugge schonk en die daar inmiddels door schenkingen en aanwinsten van allerlei herkomst tot meer dan het viervoudige is aangegroeid. Het nieuwe boekje is ingedeeld in zeven delen: de nijverheid, de markten en kleinhandel, de hotels en herbergen, het vervoer, de feesten, de twee wereldoorlogen en varia. Het zou het twintigste boek zijn van deze auteur. Zo kan hij er nog wel enkele maken. Inhoudelijk weinig nieuws meer, maar altijd leuk om in te bladeren en nieuwe stadsgezichten te ontdekken. (AV)

Koen ROTSAERT, 'De prijskamp Vlaamsche Tael in 1852', *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 111 (2011) 446-450.

Een 'Vlaamsch Midden Comiteit' uit Brussel organiseerde in samenwerking met de stadsbesturen moedertaalwedstrijden voor leerlingen van 12 tot 18 jaar uit het openbaar en vrij middelbaar onderwijs. Ook het Brugge stadsbestuur verleende zijn medewerking. (JV)

Marc RYCKAERT, 'Het 19de-eeuwse Brugge in lithografie en fotografie', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 89 (2011) 669-684.

Schets van de beeldvorming rond Brugge in de 19de eeuw. Britse reizigers

ontdekten in 1816 op doorreis naar Waterloo Brugge en deden een toeristische belangstelling voor de stad ontstaan. Vele bezoekers volgden. Zij hadden soms ook artistieke aspiraties en legden stadsgezichten vast in tekeningen of aquarellen, die ook wel in gedrukte vorm op meerdere exemplaren verspreid werden. De zich ontwikkelende druktechnieken zoals staal- en houtgravure, maar vooral de lithografie of steendruk maakten het succes van deze publicaties mogelijk. Naar het midden van de 19de eeuw toe brak de fotografie door: eerst de daguerrotypie en nadien het reproduceerbare negatief. Het beeld van Brugge dat toen gevormd werd was zeer stereotiep: het zou een schilderachtige stad zijn met veel monumenten die herinnerden aan een roemrijk verleden. (JV)

Rik SAUWEN, *Kunstenaars aan de Westkust. Van Nieuwpoort over Koksijde tot De Panne, 1830-1975*. Oostkamp, 2011, 176 p.
Overzicht van meer dan 100 jaar artistieke activiteiten door kunstenaars die tijdelijk of permanent aan de Westkust verbleven. (JV)

Elaine STICHELBAUT, 'Sporen van spoorwegstations in West-Vlaanderen', *Erfgoed van Industrie en Techniek. Vlaams-Nederlands Tijdschrift voor Industriebouwkunde*, 20 (2011) 71-77.
Typologie inzake de interieurs van spoorwegstations aan de hand van West-Vlaamse voorbeelden. Het artikel is een beknopte samenvatting van een mastereindwerk. (JV)

Geert TAVERNIER, 'Uiterlijke kenmerken van de boskantersgemeenschap rond Houthulst tijdens de 19de eeuw', *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 111 (2011) 281-295.
Boskanters worden beschouwd als leden van een geïsoleerde gemeenschap in Klerken en Zarren, die in het begin van de 19de eeuw nog hutjes bewoonden en leefden van het bezemmen en -verkoop. De auteur tracht aan de hand van de uiterlijke persoonsbeschrijvingen in een militieregister van 1815 uit het Provinciaal Archief West-Vlaanderen raciale trekken van de groep in beeld te brengen. (JV)

Flor VANDEKERCKHOVE, 'Het leven en werk van Arseen 'Tjène' Blondé', *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Sociale Bewegingen*, (2012) 55-65.
Biografie van Arseen Blondé (Adinkerke, 1880 – Oostende, 1971), schipper in de zeevisserij, medestichter in 1921 van de nv Oostendsche Reederij die 'de rode vloot' beheerde en gemeenteraadslid was in Oostende. (JV)

Omer VANDEPUTTE, 'Kortrijk en de Landelijke Rijvereniging 1948-1958', *De Leiegouw*, 53 (2011) 165-182.

In 1937 werd in Boezinge op aansturen van kapelaan André De Mey binnen de plaatselijke afdeling van de Boeren Jeugd Bond (BJB) een ruitersclub opgericht. Al in 1939 verschenen de ruiters op de West- en Oost-Vlaamse zomerfeesten van de BJB. Vooral na de Tweede Wereldoorlog ontstonden ook bij andere West-Vlaamse afdelingen van de BJB ruitersclubs of Landelijke Rijverenigingen (LRV's) en er werden meerdaagse cursussen in rijvaardigheid georganiseerd te Kortrijk. Zowel de BJB als de LRV's resorteerden onder de Katholieke Actie. (JV)

Romain VANLANDSCHOOT, *Een Vlaamse viking aan het front. Het verhaal van Joris Lannoo en zijn vrienden tijdens WO1*. Tielt, 2011, 159 p.

Drukker-uitgever Joris Lannoo (Tielt, 1891-1971) meldde zich bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog aan als militair vrijwilliger en raakte als Vlaamsgezinde betrokken bij de werking van de Frontbeweging. De auteur brengt gedetailleerd het militair wedervaren van Lannoo en zijn inzet voor de Vlaamse zaak tijdens en onmiddellijk na de oorlog in beeld. (JV)

Joris VAN PARYS, 'Kleine grote geschiedenis. De belle époque van Blankenberge en de boeken van Raymond Brulez', *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, (2011) 47-61.

Voorstudie voor een biografie die Van Parys samenstelt over de schrijver Raymond Brulez (Blankenberge, 1895 – Brussel, 1972). Het gezin-Brulez verhuisde in 1906, na de voortijdige dood van de vader, naar Watermaal. In zijn literaire productie verwerkte Brulez niet alleen herinneringen aan Blankenberge en het hotel-pension dat zijn moeder er op de hoek van de Langestraat en de Kerkstraat uitbaatte, maar ook aan het dagelijkse leven dat er geleid werd tijdens de belle époque. Van Parys brengt een opsomming van deze herinneringen uit de werken van de schrijver. (JV)

Dries VANYSACKER, *Van FC Brugeois tot Club Brugge, 1891-2010. De maatschappelijke inbedding van een Brugse, Vlaamse, Belgische en Europese voetbalploeg* (Vlaamse Historische Studies). Brugge, 2010, 304 p.

De auteur beschrijft de geschiedenis van de voetbalclub vanaf zijn oprichting naar Engels voorbeeld, in 1890-1891 door oud-leerlingen van de school van de broeders Xaverianen en van het Koninklijk Atheneum, en vooral de verwevenheid ervan met Brugse sociaaleconomische en politieke ontwikkelingen. Vooral de periode 1891-1975 worden grondig

behandeld; de laatste 35 jaar wordt meer algemeen in een inleidend stuk behandeld. (JV)

Karel VELLE, 'De politieke strijd rond de gerechtelijke indeling in België in de 19de en 20ste eeuw. Een inleiding', Ria JANSEN-SIEBEN, Marc LIBERT en André VANRIE (red.), *Quotidiana. Huldealbum Dr. Frank Daelemans* (Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummer 95). Brussel, 2012, 373-396.

De auteur beschrijft de talrijke wijzigingen aan de gerechtelijke kantonale indeling tussen 18 juni 1869 (de wet op de gerechtelijke organisatie) en 1970 (de invoering van het Gerechtelijk Wetboek). Zeven van deze wijzigingen hadden betrekking op de provincie West-Vlaanderen. De wijzigingen worden in verband gebracht met demografische en economische ontwikkelingen, en juridische werklast, maar ook met politieke belangen: de provincieraadsverkiezingen werden tot oktober 1921 bijvoorbeeld per vrederegerechtskanton georganiseerd (daarna per kiesdistrict). (JV)

Vincent VERBRUGGE, 'Tabaksdroogasten. Getuigen van vier eeuwen tabaksteelt in en rond Wervik', *Erfgoed van Industrie en Techniek. Vlaams-Nederlands Tijdschrift voor Industrie cultuur*, 20 (2011) 14-22.

Naar Duits voorbeeld bouwden de Wervikse tabaksboeren vanaf 1937-1938 asten, waar met hete lucht de bladeren nagedroogd konden worden. Het eigenlijke drogen na het oogsten en het omzetten van het bladgroen gebeurde in serres; verdere nadroging bleek nodig om het vocht ook uit de nerven te verwijderen. De auteur beschrijft de geschiedenis en de werking van de droogkasten en stelt een gebouwentypologie voor. (JV)

Pieter Jan VERSTRAETE, 'Iedereen klaagt: Gustaaf Algoet als onderwijzer in Kortrijk en als voorzitter van het 'Nationaal Onderwijzerssyndikaat'', *De Leiegouw*, 53 (2011) 97-109.

Algoet (Tielt, 1881 – Gent, 1967) behaalde in 1901 een onderwijzersdiploma aan de normaalschool in Torhout en gaf achtereenvolgens les in Brugge en in Kortrijk. In 1932 werd hij aangesteld als directeur van de lagere stadknechtjesschool in de Peterseliestraat te Kortrijk. Hij was van bij de oprichting in 1919 betrokken bij het a-politieke 'Nationaal Onderwijzerssyndikaat', eerst als ondervoorzitter en nadien als voorzitter. (JV)

Kroniek

Biografisch werk van Pieter Le Doulx ontsloten - Van 22 april tot 6 juni liep in het Stadsarchief van Brugge een kleine tentoonstelling over Pieter Le Doulx en zijn werk, dit naar aanleiding van Erfgoeddag en de bijdrage van het Stadsarchief daarin. Die bestond in de restauratie en digitale ontsluiting van de twee belangrijkste handschriften van Le Doulx, die in het Stadsarchief worden bewaard. Het betreft de *Levens der konst-schilders, konstenaers en konstenaeressen (...) van de stad Brugghe* en de *Levens der Geleerde en Vermaerde mannen der Stad Brugge*. Het eerste bevat 158 biografieën van bekende en minder bekende Brugse kunst-schilders, beeldhouwers, tekenaars, houtsnijders, miniatuurschilders, graveurs en tapijtwerkers. Het tweede handschrift, dat uit twee delen bestaat, bevat meer dan 800 levensbeschrijvingen van geleerden, juristen, ambtenaren, overheidspersonen, schrijvers en geestelijken, hoofdzakelijk Brugse mannen van de middeleeuwen tot het einde van de 18de eeuw.

Dit is niet het enige werk van Pieter Le Doulx, geboren in Brugge in 1730 en er overleden in 1807. Hij was een veelzijdig man, actief als kunstschilder, decoratieschilder, tekenaar, leraar, geschiedschrijver-biograaf, kroniekschrijver en kopiist. In het Stadsarchief is van hem een zelfportret bewaard en in de stedelijke Musea zijn twee stadsgezichten van zijn hand aanwezig, naast verschillende tekeningen en prenten. Van Le Doulx zijn niet minder dan 33 handschriften bekend, waarvan minder dan de helft vandaag nog bewaard is. Ze zijn verspreid over de Brugse Openbare Bibliotheek, het Stadsarchief van Brugge en een paar andere openbare en privé-bewaarplaatsen. Zelf hebben wij in 1982 in de kroniek van onze Handelingen bericht over de aankoop ten behoeve van het Stadsarchief van een deel van een Brugse kroniek door Le Doulx over de jaren 1786-1789. De bekendste handschriften zijn evenwel de nu ontsloten delen.

Op de site www.historischebronnenbrugge.be zijn ze opgenomen onder de titel "Over vermaarde Bruggelingen". Eerst wordt in vier artikelen een duiding gegeven over de ruimere context en betekenis van Le Doulx' biografieën. Tine Van Poucke beschrijft de levensloop van Pieter Le Doulx en licht kort zijn belang als kroniekschrijver en als kunstenaar toe. Vervolgens beschrijft Ludo Vandamme hoe intellectueel en kunstenaar Le Doulx verzamelde, registreerde en documenteerde. Zijn tekst wordt gevolgd door een corpus van de Le Doulx-handschriften. Hierna gaat Noël Geirnaert dieper in op de biografieën die nu op de website geplaatst zijn, zowel materieel als naar inhoud. Tenslotte wijdt Tom Verschaffel de lezer in in de

Levens
der konst-schilders, Konstnaers in
Konstnaerssen.

Zoo in 't schilderen beeld-houwen als
ander-konsten

de welke van de stadt van

Brugge

Gebooren syn, ofte aldaer hunne konsten de-
oeffent hebben;

Verrykt met veel aenmerkelyke en historyke aen-
teekeninden, oetrokken nyt verschoeyde schryvers,
hand-schritten en andere bewys-stukken

opgesteld door

P: LE DOULX.

Frontispice van Pieter Le Doulx. Levens der konst-schilders (Brugge, Stadsarchief)

betekenis van Le Doulx voor de geschiedschrijving in de 18de eeuw. Dan volgt de consultatie van de handschriften, die kan gebeuren op twee manieren: door het doorbladeren per boekdeel, of door het zoeken op namen, beroepen en geboorteplaatsen. Men kan ook afzonderlijk de illustraties bekijken. Dan volgen nog een literatuurlijst en een colofon. In de literatuurlijst ontbreekt een verwijzing naar de hierboven aangehaalde kronieknotitie van ondergetekende.

Al deze gegevens worden nog aangevuld door een ander onderdeel van deze site 'historischebronnenbrugge', het 'Oosters album' waaraan Pieter Le Doulx ook heeft meegewerkt en waaruit niet alleen zijn artistiek talent maar ook zijn wetenschappelijke nauwkeurigheid blijkt.

Dezelfde zin voor nauwkeurigheid en betrouwbaarheid blijkt nu ook uit de uitgegeven biografieën. Dankzij de uitgebreide duiding hierbij krijgt men toch enig inzicht in het belang van Le Doulx' werk. Er wordt op gewezen dat de man reeds in zijn tijd een schitterende reputatie genoot als kunstenaar en als schrijver. Toch moet het talent van Le Doulx als historicus gerelativeerd worden: hij was eerder een goede registrator en een vlijtige compiler zonder veel originaliteit, wat dan weer gunstig is voor de betrouwbaarheid en objectiviteit van zijn werk. Maar echte, professioneel opgeleide historici waren er toen nog niet. Wat Le Doulx bijeenbracht is indrukwekkend, en zijn werk verdiende het om bij een breder publiek bekend gemaakt te worden.

André Vandewalle

De Arend van Vlaanderen - Van 21 april tot 2 juni 2012 liep in de Provinciale bibliotheek Tolhuis, Jan Van Eyckplein 1, Brugge een kleine tentoonstelling over André De Meulemeester (1894-1973), industrieel en kunstenaar. Als zeer succesvolle gevechtsvlieger tijdens de Eerste Wereldoorlog paste hij perfect in het thema van Erfgoeddag 2012: 'Helden'. André De Meulemeester behoorde tot de brouwersfamilie De Meulemeester, uitbaters van de bekende Brugse brouwerij De Arend, later Aigle-Belgica. Een verwijzing die ook in zijn oorlogsbijnaam als piloot 'De Arend van Vlaanderen' terug te vinden is. De kleine maar interessante tentoonstelling steunde vooral op het nu geïnventariseerde archieffonds dat de familie Axel Ghysaert-Marie-Anne De Meulemeester, schoonzoon en dochter van André in 2005 aan de Provinciale bibliotheek schonk. De familie De Meulemeester speelde ook een belangrijke rol in de geschiedenis van Club Brugge. Dit wordt duidelijk wanneer men de door het Genootschap voor Geschiedenis uitgegeven Vlaamse Historische Studie (VHS) 13 *Van FC Bruggeois tot Club Brugge (1891-2010)* leest. Ik wil van deze gelegenheid gebruik maken om een kleine fout die daarin in ver-

band met de familie De Meulemeester geslopen is, recht te zetten. De oom van André, Alphonse (1876-1927), was voorzitter van Club Brugge van 1903 tot 1919. In VHS 13, p. 59 wordt aangegeven dat hij op 16 november 1919 verkozen werd als senator. 'Nonkel 'Alphonse is echter nooit senator geweest, wel Victor De Meulemeester (1866-1927), vader van André. Victor en Alphonse verbleven tijdens de Eerste Wereldoorlog in Londen, terwijl hun vader Leon de brouwerij in beweging hield in Brugge. Leon ging na de oorlog met rust. Victor werd senator zodat Alphonse er alleen voor stond om de brouwerij weer volop in bedrijf te krijgen. Hij schreef dus terecht in zijn 'ontslagbrief' aan het bestuur van Club Brugge dat hij voor het voorzitterschap 'geen tijd' meer had (VHS 13, p. 83).

Bij de tentoonstelling hoorde een kleine catalogus die meteen de veelzijdigheid van André De Meulemeester toont. Hij is nog altijd beschikbaar in de Provinciale bibliotheek.

Ludo Valcke

Relikwiekruis Veurne gerestaureerd – Op de laatste zondag van juli (dit jaar 29 juli) ging in Veurne zoals jaarlijks de befaamde 'Boetprocessie' uit. De organisatie is in handen van de 'Sodaliteit van de Gekruisigde Zaligmaker', de broederschap van leken die hiervoor instaat sinds 1646. In de processie wordt het relikwiekruis van de Sint-Niklaaskerk meegedragen, een ebbenhouten calvariekruis uit de 17de eeuw. Het kruis werd indertijd aangekocht door Jacob Clou, een norbertijnermonnik van de Veurnse Sint-Niklaasabdij, en door hem aan de Sodaliteit geschonken. Op de dag van de processie wordt het kruis plechtig overgebracht naar de Sint-Walburgakerk, van waaruit in de namiddag de processie start, die eindigt in de Sint-Niklaaskerk. De Boetprocessie werd in 2009 opgenomen in de inventaris van waardevol Vlaams immaterieel erfgoed. Momenteel wordt gestreefd naar een erkenning als immaterieel werelderfgoed van de Unesco. Ook de Sodaliteit, die ermee verbonden is, is een stuk immaterieel erfgoed. De leden worden immers volgens een eeuwenoud ritueel opgenomen in de broederschap, waarbij ze met een touwtje letterlijk aan het kruis worden verbonden. Het kruis zelf werd een paar jaar geleden deskundig gerestaureerd door de firma Richardson-Weissenborn uit Brugge en wordt veilig bewaard achter glas en traliewerk in een muurnis van de Sint-Niklaaskerk.

Het ebbenhouten kruis werd vervaardigd rond 1630-1640, waarschijnlijk in een Antwerps atelier. Het bevat enkele anonieme relikwieën. Het is bovendien vrij uniek door de aanwezigheid van vier miniatuurschilderwerkjes op koper, die heiligen voorstellen met hun typische attributen: Sint-Nicolaas, Sint-Norbertus, Maria-Magdalena

Relikwiekruis van de Sint-Niklaaskerk in Veurne

en de H. Augustinus. Het relikwiekruis in de vorm van een 'calvarie' bevat ook enkele mooie beelden uit buxushout: Christus aan het kruis, Maria-Magdalena, Maria en Johannes. De originele beeldjes van Maria en Johannes werden spijtig genoeg een twintigtal jaren geleden gestolen en zijn vervangen door kopieën. Tenslotte bevindt zich vooraan in het relikwiekruis een kleine houten nis, waarin een ivoren Mariabeeldje stond: ook dit werd een tiental jaren geleden ontvreemd. Ter vervanging kon de 'Sodaliteit' een even groot ivoren Maria beeldje aankopen, dat werd vervaardigd door de Antwerpse ivoorsnijder Hendrik-Jan Verbrugg(h)en (+1724). Het nieuwe beeldje kan uiteraard het originele beeld niet volledig vervangen, maar dit is in elk geval beter dan een kopie. Dit kunstvolle en deskundig gerestaureerde relikwiekruis werd door de Koninklijke Commissie van Monumenten en Landschappen voorgedragen als laureaat van de provincie West-Vlaanderen voor de Monumentenprijs 2012 van de Vlaamse Gemeenschap. Het kunstwerk, dat deel uitmaakt van de als monument beschermde kerk, wordt beschouwd als onroerend erfgoed door bestemming. In Veurne werd deze erkenning met vreugde begroet en beschouwd als een stimulans voor verder behoud en restauratie van nog andere materiële relicten van de eeuwenoude Boetprocessie, zoals het tiental houten beeldengroepen uit de 18de eeuw dat eveneens in de processie wordt meedragen of op wielen meegereden.

André Vandewalle

Permeke tot Permeke in Poperinge - In het vernieuwde stadhuis van Poperinge was van 23 juni tot 16 september 2012 een interessante tentoonstelling te zien met als titel 'Permeke tot Permeke. Poperinge en de Belgische schilderkunst voor de Eerste Wereldoorlog'. Ze handelde over de kunstenaar Henri Permeke (Poperinge, 25 augustus 1849 – Oostende, 15 september 1912), vader van de veel bekendere Constant. Henri Permeke kon onder meer met een beurs van de stad Poperinge een artistieke opleiding volgen aan de Brusselse Koninklijke Academie voor Schone Kunsten. Na zijn studies vestigde hij zich eerst in Burcht en Antwerpen, en vanaf 1891 in Oostende. Hij was er bedrijvig als kunstenaar, restaurateur, conservator van het Museum van Schone Kunsten en leraar aan de Ecole Industrielle in ornamenttekenen en hout- en marmerimitatie. In een academisch-realistische stijl schilderde hij vooral landschappen, stadsgezichten, marines en stillevens.

De tentoonstelling bevatte heel wat archiefdocumenten en voorwerpen in verband met leven en werk van de kunstenaar; daarnaast werden zijn schilderijen er geconfronteerd met een keur aan werken van tijdgenoten.

Als 'blijvers' van dit tijdelijk evenement zijn te vermelden: een zeer beperkte geïllustreerde brochure van 48 blz. en een 'erfgoedhalte' aan het geboortehuis van Henri in Poperinge. Deze laatste bestaat uit een zuil met foto's en uitleg over de kunstenaar en de door hem geschilderde omgeving.

Johan Vannieuwenhuysse

Sociaaleconomische streekstudie van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen - Medio 2009 werd op voorstel van de Provinciale Gebiedswerking - Streekhuis Zuid-West-Vlaanderen te Kortrijk een dienstenopdracht uitgeschreven voor het aanmaken van een studie over de sociaaleconomische streekgeschiedenis 1840-1970 waar alle gemeenten of steden van de arrondissementen Kortrijk en Roeselare, evenals Oostrozebeke, Wielsbeke en Wervik in meegenomen zijn. Bedoeling was om met financiële hulp en andere inbreng van de erfgoedcellen Kortrijk en TERF, het Overleg Cultuur Regio Kortrijk, Toerisme Leiestreek, het Regionaal Sociaaleconomisch Overlegcomité-RESOC/Sociaaleconomische Raad voor de Regio-SERR Midden-West-Vlaanderen en RESOC/SERR Zuid-West-Vlaanderen een wetenschappelijke onderbouw te realiseren bij de vele lopende of nog komende erfgoed-, historisch-industriële en historisch-toeristische projecten in de regio. De studieopdracht werd door de deputatie toegewezen aan het Centrum voor Agrarische Geschiedenis, het CAG te Leuven. De historicus Brecht Demasure onderzocht, in overleg met een inhoudelijke begeleidingsgroep, de 19de- en 20ste-eeuwse industrie- en landbouwtellingen, excerperte de cijfers tot op het niveau van de verschillende gemeenten en reconstrueerde het algemeen historisch verhaal in relatie tot nationale en internationale ontwikkelingen. Op 30 juni 2010 vond in Izegem voor alle betrokken actoren een eerste informatieavond plaats met verschillende thematische rondetafels in verband met de streekgeschiedenis en de opdracht. Op 26 juni 2012 dan vond in het Jeugdcentrum De Brug in Zwevegem een afrondende studienamiddag plaats. Prof. dr. Yves Segers van het CAG peilde er naar de betekenis van erfgoed en regionale geschiedenis als onderbouw voor het vormen van een streekidentiteit en Brecht Demasure zelf stelde zijn studieresultaten voor. Nadien waren er drie panelgesprekken rond textiel, voeding en metaal met bedrijfsleiders over de betekenis en ontwikkeling van regionale industrieën. De druk bijgewoonde namiddag werd afgesloten met de overhandiging door gedeputeerde Gunter Pertry van de eerste exemplaren van de erfgoedgids *Over werk en mensen. Een sociaaleconomische streekgeschiedenis van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen*, die

voortvloeit uit de studieopdracht en de belangrijkste bevindingen bevat. De erfgoedgids is verkrijgbaar in het Provinciaal Informatiecentrum Tolhuis (Jan Van Eyckplein 2 in Brugge) voor de prijs van 12,50 euro. Andere publicaties van Brecht Demasure in verband met de studieopdracht zijn: het uitgebreide *Rapport Sociaal-economische streekstudie Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1840-1970). Een kritische analyse aan de hand van overheidsstellingen* (2011), dat te vinden is op www.cagnet.be of www.west-vlaanderen.be, en het artikel 'De industriële ontwikkeling in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1890-1950). Een sectorale analyse aan de hand van industrietellingen' in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 148 (2011), p. 427-466.

Johan Vannieuwenhuysse

Tentoonstelling Jules Fonteyne – De Provinciale Bibliotheek Tolhuis in Brugge heeft een goede traditie in ere gehouden, door ter gelegenheid van Open Monumentendag (8-9 september 2012) weer een eigen tentoonstelling op te zetten. Aangezien het OMD-thema dit jaar "muziek, woord en beeld" was, viel de keuze op het werk van de Brugse grafische kunstenaar Jules Fonteyne (1878-1964).

Fonteyne is vooral bekend van de etsen waarop hij volkse taferelen en personen uit het Brugge van zijn jeugd afbeeldde: kantklossters, koetsiers, visverkoopsters op de 'Kleine Vismarkt', stoeten en processies ...

Veel minder bekend is dat hij ook een uitstekend portretschilder en een begaafd boekillustrator was. Precies deze minder bekende facetten kwamen aan bod in de tentoonstelling. Dit bood meteen de gelegenheid om ook de provinciale collecties aan te spreken. De geëxposeerde boeken van onder andere Stijn Streuvels, Maurits Sabbe, Felix Timmermans en Karel De Wolf met illustraties van Fonteyne kwamen vrijwel allemaal uit het eigen fonds van de Provinciale Bibliotheek. Uit het (momenteel wegens restauratie gesloten) Provinciaal Museum Stijn Streuvels te Ingooigem waren twee door Fonteyne getekende portretten van Stijn Streuvels te zien. Daarnaast waren er ook een drietal schilderijen uit privébezit met portretten van familieleden van de kunstenaar aanwezig. Uit al deze werken bleek duidelijk Fonteynes meesterschap in het genre. Alleen al tijdens het OMD weekend kwamen bijna vijfhonderd bezoekers langs. De tentoonstelling liep tot 6 oktober.

Overigens kwam Jules Fonteyne op Open Monumentendag ook nog op een paar andere plaatsen rechtstreeks of onrechtstreeks ter sprake. In de Stedelijke Academie voor Schone Kunsten in Brugge werden alle directeurs herdacht die sinds 1717 aan het hoofd van de instelling gestaan hebben; Fonteyne was er directeur van 1927 tot 1948. En in Zonnebeke werd aandacht besteed aan het interieur van de modernistische Onze-Lieve-Vrouwekerk. Heel wat elementen van dat interieur werden door Jules Fonteyne ontworpen, op vraag van architect Huib Hoste die met Fonteyne bevriend was.

Marc Ryckaert

Masterproeven Geschiedenis 2010-2011

KU Leuven

Juni

DEBOOSERE, Maarten. *Oostende-Testerep: de strijd tegen het water in de late middeleeuwen*. (Paul Trio)

GEYSEN, Frederik. *Herman van Doornik. Relaaas van de reliekentocht van de kanunniken van Laon in Zuid-Engeland (ca. 1113)*. (Brigitte Meijns)

HENDRICKX, Anne. *Pro-Palestijnse organisaties in Vlaanderen*. (Idesbald Goddeeris)

MACQUOY, Sarah. *De relatie tussen leren en een religieuze instelling tijdens de hoge middeleeuwen: de abdij van Ninove*. (Brigitte Meijns)

MAERTENS, Annelies. *Pieter Le Doulx en zijn handschrift 'Levens der groote schilders en konsteners van Brugge'*. (Johan Verberckmoes)

SOETE, Jakob. *Ontwikkeling van de protestants-evangelische kerk in Vlaanderen. Analyse van het weekblad 'De Kruisbanier' (1945-)*. (Jan De Maeyer)

SPOLSPOEL, Joris. *Huwelijksstrategie van de hoge adel in de Zuidelijke Nederlanden: familie d'Ursel*. (Johan Verberckmoes)

VAN UFFELEN, Jens. *Vlaamse belangstelling voor toerisme en heemkunde: Jozef Van Overstraeten*. (Jo Tollebeek)

September

CLAES, Vincent. *Erluinus van Kamerijk-Atrecht (996-1012). De rol van een bisschop aan de grens van Frankrijk en het Duitse rijk*. (Brigitte Meijns)

DECANCQ, Gerlien. *'Het zal weer vollen bak zijn'. Een geschiedenis van de vrijetijdsbesteding in het Volkshuis en Feestpaleis te Menen (1944-1955)*. (Tom Verschaffel)

DEFORCHE, Jeroen. *De opstanden van 1358-61 en 1379-85 te Brugge. Onderzoek naar de sociale en politieke achtergrond van opstanden in Brugge.* (Jelle Haemers)

JANNES, Nele. *Conflictbeheersing door de abdijen van Ninove en Lobbes in de elfde en de twaalfde eeuw.* (Brigitte Meijns)

LAMBRECHT, Edward. *De vroege Vlaamse Cinema van 1930-1945. Zoektocht naar een eigen filmnijverheid en identiteit* (Hans Cools)

MASSAGÉ, Hans. *Het opinieweekblad De Nieuwe. Groeipijnen en verval van een links flamingant tijdschrift (1964-1980).* (Louis Vos)

VANDENRIJT, Kristel. *De Verenigde Staten: olifant in de Vlaamse huiskamer? Beelden van de Vlaamse weekbladpers in de jaren 1950.* (Idesbald Goddeeris)

VANOOSTHUYSE, Thomas. *De lokroep van het geld. De verbeelding van de stad in de Vlaamse roman van de negentiende eeuw (1842-1895).* (Tom Verschaffel)

VERVOORT, Jonas. *Het plezier van nutteloze kennis. Een geschiedenis van vijftig jaar quizzen in Vlaanderen.* (Tom Verschaffel)

WAEGHE, Jasper. *Knokke-Heist in de negentiende eeuw: demografie en tewerkstelling. Een kwantitatieve en kwalitatieve analyse van de bevolkingsregisters uit 1846, 1876 en 1900.* (Erik Buyst)

Doctoraten

DE COUSSEMAKER-VAN ROBAIS, Solange. *Le comité flamand de France, une société savante frontalière et régionaliste 1853-1914.* (Tom Verschaffel) 19.10.2010

CALLEWIER, Hendrik. *De papen van Brugge. De seculiere clerus in een middeleeuwse wereldstad (1411-1477).* (Paul Trio) 04.03.2011

Paul Trio

Universiteit Gent

BOGAERT, Jan. *Jacob van Deventers Gistel. Een onderzoek naar de betrouwbaarheid van een zestiende-eeuwse stadsplattegrond.* (Dumolyn Jan)

CHESTERMAN, Xavier. *De ontwikkeling van het burgerlijk klassenbewustzijn in het 15de eeuwse Brugge. Een netwerk- en discours-analytisch onderzoek van handelsbrieven.* (Dumolyn Jan)

CLAEYS, Céline. *De wezerijregisters van het Brugse Vrije als bron voor sociale geschiedenis van het platteland (15-16e eeuw) Test-case: Het ambacht Dudzele.* (Thoen Erik)

DECLERCQ, Daan. *Hillegem: Een historisch-geografische studie, met nadruk op landschapsvormende factoren.* (Thoen Erik)

DELSEMME, Melissa. *Trouwen in de regio Aalst, 1579 -1840. Een nuptialiteitstudie naar maand -en dagschommelingen.* (Lambrecht Thijs)

DEROO, Marjolein. *Buyten het gewoel en peryckel van de werelt: spinhuizen in het 18de-eeuws Vlaanderen.* (Lambrecht Thijs)

GOSSELIN, Katrien. *Een adellijke familie in het laatmiddeleeuwse Gent: de familie van Wedergrate.* (Buylaert Frederik)

GREGOIRE, Robbe. *In de schaduw van het Gravensteen: Een huizenonderzoek in Gent: Het Wenemaerhospitaal.* (Boone Marc)

LEIRMAN, Pieter-Jan. *Het Burgherlick Leven (1590) door Simon Stevin. Een onderwezen gedragideaal 'also de Staet der Burgherie daer uyt haer form crijcht'. Onderzoek naar de opbouw van het traktaat. Evenals een speurtocht naar haar Spiegheleing en Daet.* (Vanden Broecke Steven)

MATTHEUS, Annelies. *Prosopografie van het Brugse stadsbestuur 1467-1477.* (Dumolyn Jan)

NEERVOORT, Céline. *Analyse van een plattegrond Dendermonde van Jacob Van Deventer.* (Dumolyn Jan)

PAPPENS, Pieter. *De Familie van Vlaanderen, heren van Praat en Woestijne.* (Buylaert Frederik)

PAUWELS, Sandra. *Een blik achter de gevel van de Nederpolder 2 ("de Kleine Sikkel")*: huizenonderzoek in Gent met de nadruk op de Middeleeuwen. (Boone Marc)

PEETERS, Lies. *Arbeidstijd en vrije tijd in Vlaanderen tijdens de 18de eeuw: een micro-onderzoek*. (Lambrecht Thijs)

PROOST, Karen. *'In materie van divorcie' Echtscheiding en huiselijk geweld tijdens de 18de eeuw. Een analyse van echtscheidingsprocessen in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen (1700 - 1793)*. (Devos Isabelle)

SAEY, Janna. *De uitbesteding van arme kinderen en wezen op het platteland van het Brugse Vrije (2de helft 18de eeuw)*. (Lambrecht Thijs)

STEYAERT, Tom. *Een historisch-demografische studie van een Oost-Vlaamse plattelandsgemeente: Merelbeke (1730-1830)*. (Lambrecht Thijs)

TRACHET, Liezelot. *Over lampri, haring en haver. Een kwantitatieve en cartografische studie van de inningen van de graven van Vlaanderen in hun domein, zoals opgesteld in de "Grote Brief" van 1187*. (Thoen Erik)

VAN GANSBEKE, Bram. *De heidevelden ten zuidoosten van Brugge: een analyse met een GIS van de Grote kaart van het Brugse Vrije van Pieter Pourbus*. (Thoen Erik)

VAN WASSENHOVE, Lore. *Hoe Goed Boerde Ter Doest? Exploitatie van een abdijhoeve 1728-1739*. (Lambrecht Thijs)

VERNACKT, Elien. *De stedelijke gelaagdheid in de Brugse zestendelen Sint-Jan en Carmers in de zestiende eeuw aan de hand van het stadsplan van Marcus Gerards* : digitale analyse met aandacht voor open ruimte in de stad. (Dumolyn Jan)

WILLEMS, Emmy. *De historische stadsontwikkeling van Ronse. Een onderzoek aan de hand van iconografisch en cartografisch bronnenmateriaal*. (Dumolyn Jan)

Jan Dumolyn en Jens Ranson

Vrije Universiteit Brussel

DEGREEF, Filip. *Georg Stilke, de verkoop van kranten en tijdschriften in (stations)kiosken: activiteit aan het Westelijke Front (1914-1918)*. (Peter Scholliers)

Heidi Deneweth en Viviane Seruorankx

Interuniversitaire opleiding Master na Master – Archivistiek, erfgoed en hedendaags documentenbeheer

BEAUPREZ, Thomas, *Inventaris van het Brugse architectenbureau Charles, Charles en Hamel bewaard in het Provinciaal Archief West-Vlaanderen*.

BEYLS, Pieter, 'Een werck seer schoon ghemeten'. *Studie van de archiefvorming en de terminologie van de landboekhouding in het graafschap Vlaanderen (16e-18e eeuw)*.

DUPONT, Guy, *Nieuwe wijn in oude zakken: een archiefoverzicht van het Oud Archief van het Stadsarchief Brugge volgens ISAD(G)*.

MANDONX, Saar, *Inventaris van het familiearchief (van de familie) De Gheus en het zakelijk archief (van) Théophile Goethals (1776-1914)*. 3 delen

VAN HUFFEL, Kevin, *Selectievoorstel voor het archief van huisvestingsmaatschappij Goedkope Woning te Kortrijk*. 3 delen

VERKEST, Eva, *Inventaris van het archief van de familie de Schietere*.

Noël Geirnaert

Auteurs¹

Johan Decavele (°1943) studeerde in Leuven en Mainz (Duitsland) en promoveerde op het proefschrift *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen* (uitgegeven Brussel, 1975). Hij was eerst stadsarchivaris van Gent en daarna hoofd van het Departement Cultuur van deze stad. Hij publiceerde archiefinventarissen en vele boeken en artikels over de geschiedenis van Gent en over de religieuze geschiedenis en de Nederlandse Opstand in de 16de eeuw, thema's waarrond hij ook diverse tentoonstellingen samenstelde.

Contactgegevens: Verlorenbroodstraat 16, 9820 Merelbeke (johan.decavele@skynet.be).

Luc Devliegher (°1927) was tot aan zijn pensionering werkleider bij de Dienst Cultuur van de provincie West-Vlaanderen en is ere-voorzitter van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge.

Contactgegevens: (p.a.) chris_deweerd@skynet.be.

Noël Geirnaert (°1951) is doctor in de Geschiedenis (2001) en hoofd-archivaris van het Stadsarchief van Brugge (2009).

Contactgegevens: noël.geirnaert@brugge.be.

Dominique Marechal (°1957) is werkleider aan de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België te Brussel. Als conservator is hij belast met de schilderijen van de 19de eeuw.

Contactgegevens: dominique.marechal@fine-arts-museum.be.

Griet Maréchal (°1942) is doctor in de geschiedenis en ere-afdelingshoofd bij het Rijksarchief.

Contactgegevens: verhelst.marechal@worldonline.be.

Jacques Mertens (°1936) is doctor in de wijsbegeerte en letteren (1967) en ere-departementshoofd van het departement Oost- en West-Vlaanderen bij het Rijksarchief.

Contactgegevens: jacques.mertens@skynet.be.

1 Alle auteurs van dit huldenummer, behalve de auteur van het gastartikel, zijn bestuursleden van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge.

Kurt Priem (°1963) is licentiaat theologie (1990) en moderne geschiedenis (1991) van de K.U.Leuven. Hij is professor kerkgeschiedenis en archivaris van het Grootseminarie Brugge (1997) en bisschoppelijk archivaris (2000). Hij is tevens redactiesecretaris van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge.

Contactgegevens: kurt.priem@bisdombrugge.be.

Ludo Valcke (°1947) studeerde af als historicus aan de Universiteit Gent in 1971 en was tot 2010 directeur van de dienst Cultuur van de provincie West-Vlaanderen.

Contactgegevens: ludo.valcke@gmail.com.

Ludo Vandamme (°1958) is licentiaat geschiedenis van de K.U.Leuven (1982) en beheert de historische collecties van de Openbare Bibliotheek Brugge.

Contactgegevens: ludo.vandamme@brugge.be.

Andries Van den Abeele (°1935) publiceert geregeld over Brugse onderwerpen door de eeuwen heen.

Contactgegevens: abeele@skynet.be – www.andriesvandenabeele.net.

André Vandewalle (°1946) is doctor in de geschiedenis aan de K.U.Leuven en erehoofdarchivaris van de stad Brugge. Hij is voorzitter van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge en van de Vlaamse Heraldische Raad, Brussel.

Contactgegevens: andre.h.vandewalle@skynet.be.

Dries Vanysacker (°1962) is doctor in de Letteren en Wijsbegeerte (Geschiedenis) en docent aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, Onderzoekseenheid Geschiedenis van Kerk en Theologie van de K.U.Leuven.

Contactgegevens: Dries.Vanysacker@theo.kuleuven.be.

Inhoud

JG. 149 – 2012

ARTIKELS

- Hannes LOWAGIE
"Omme messagier ende bode te zine van der voorseide stede" Een bijdrage tot de kennis van de Brugsestadsboden in de late middel-eeuwen 3
- Ronald VAN BELLE
Grafzerkvondsten in Brugge, XIII^{de} en XIV^{de} eeuw 25
- Beata MOŽEJKO
Die Gesandtschaft des Anselm Adornes im Jahr 1474 nach Polen. Zur Geschichte der Kontakte zwischen dem Herzogtum Burgund und dem König Kasimir IV. Jagellonicus (Jagiellończyk) 45
- Andries VAN DEN ABEELE
Joseph-Basile Van Praet opnieuw bekeken 71
- Stefan HUYGEBART
"Depuis que le moyen âge est à la mode". Het neogotisme in de romantische salonschilderkunst van Edward Wallays (1813-1891) en andere schilders aan de Brugse academie tussen 1830 en 1866 105
- Wouter KERKHOVE
'Zelden was er te Waereghem zooveel volk als nu verleden dijnsdag'. Het ontstaan, de evolutie en het succes van de jaarlijkse paardenrennen te Waregem, 1847-1966 155
- André VANDEWALLE
Michel Cloet in het Genootschap. Een steunpilaar 217
- Dries VANYSACKER
Bibliografie Michel Cloet 221
- Luc DEVLIEGHER
Gedenkplaat van kapelaan Jan du Temple (+1627) uit Menen 225
- Noël GEIRNAERT
De afkomst van de Brugse bisschop Servatius de Quinckere (1569-1639) 229
- Dominique MARECHAL
De portretten van Juan Lopez Gallo, zijn echtgenote Catharina Pardo, en hun kinderen door Pieter Pourbus, 1561-68. Onbekende documentaire foto's van hun eind 19de-eeuwse toestand 233
- Griet MARECHAL
Bisschop Antonius Triest en het Spaans Kasteel, een militaire vesting in Gent 239

Jacques MERTENS <i>De bevolking van de zeventien provinciën omstreeks 1570. Demografie met de natte vinger</i>	255
Kurt PRIEM <i>Het theologisch onderricht in het Brugse seminarie in de 18de eeuw</i>	267
Ludo VALCKE <i>Pieter Behaegel en zijn Torhouts pensionaat (1810-1839)</i>	292
Ludo VANDAMME <i>Omaer Coolman en het literaire netwerk van de Gentse dichter Lucas de Heere (1565)</i>	315
Andries VAN DEN ABBELE <i>Joseph De Busscher veilde boeken in Parijs (1799-1814)</i>	329
André VANDEWALLE <i>De Brugse wijnschroders en de verdwenen Sint-Janskerk</i>	343
Dries VANYSACKER <i>Jan David (1546-1613). Een Kortrijkse jezûiet en zijn praktische demonologie</i>	355
Johan DECAVELE <i>Het waarheidsgehalte in de preken van Broeder Cornelis van Dordrecht in Brugge (1566-1569) Deel 2</i>	363
BOEKBESPREKINGEN	
Ronald VAN BELLE, <i>Laudas flamencas en España</i> (Luc Devliegher)	191
<i>De kusttram</i> (Ludo Valcke)	195
Octaaf MUS, <i>Geschiedenis van Ieper</i> (Jelle Haemers)	401
Albert JANSSENS, <i>Hoe Hans Memling Brugge beleefde</i> (Noël Geirnaert)	404
Violet SOEN, <i>Geen pardon zonder paus!</i> (Ludo Vandamme)	
Paul JANSSENS (red.), <i>Een nieuwe kijk op de 17-de eeuwse Zuidelijke Nederlanden</i> (Heidi Deneweth)	407
Cas GOOSSENS & Jozef VAN MINSSEL, <i>Van Brugge naar La Palma</i> (André Vandewalle)	416
<i>Deel 20 van het Nationaal Biografisch Woordenboek</i> (Luc Devliegher)	419
LITERATUURSIGNALEMENTEN 2010-2011	423
KRONIEK	197, 135
AUTEURS	215, 453

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS TE BRUGGE

Website: www.genootschapsvoorgeschiedenis.be

Redactieadres: Kurt Priem, Archief Grootseminarie, Potterierei 72, 8000 Brugge

(kurt.priem@bisdombrugge.be)

IBAN: BE05/0000/1079/3975 - BIC: BPOT BEBI

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van:

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale: I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: V (1843) - LV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. - Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: LXXVII (1934) - CXV (1978).
- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: CXVI (1979) - CXLIII (2006).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies».

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 22. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

Bestuur

A. Vandewalle (voorzitter & coördinator kroniek & website), J. Vannieuwenhuyse (ondervoorzitter), L. Valcke (secretaris-penningmeester), M. Ryckaert (adjunct-secretaris & coördinator afzonderlijke uitgaven), L. Monbaliu (coördinator verzendingen), K. Priem (redactiesecretaris), L. Vandamme (redactie boekbesprekingen), N. Geirnaert (lokaalhouder), H. Deneweth, L. Devliegher (ere-voorzitter), J. Dumolyn, D. Marechal, G. Maréchal, J. Mertens, M. Nuytens, R. Opsommer, P. Trio, A. Van den Abeele, M. Vandermaesen, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en D. Vansacker

Met de steun van

BRU
GGE

Colofon

De handelingen zijn gezet in de Documenta van de Dutch Type Library (Frank Blokland, 1986). Concept vormgeving en realisatie: Citroen Citroen, Brugge.

Druk: De windroos nv, Beernem

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, (vanaf 1929; ontbreken : 1931, 1933, 1934, 19391-2, 1962-1966, 1972-1977), per jaargang 22,00 €
- A. Schouteet, *Stadsarchief van Brugge, Regesten op de oorkonden*. 1089-1300, 1973, in 8°, 217 blz. Tweede deel, 1301-1339, Brugge, 1978, in 8°, 362 blz. Vierde deel, 1385-1420, Brugge, 1982, in 8°, 325 blz. Samen 40,00 €
- S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *Ijveren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*. Brugge, 1989, 182 blz. 21,00 €
- A. Schouteet, *Honderdvijftig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988*. Brugge, 1991, 413 blz. 17,35 €
- K. Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4) 16,20 €
- K. Rotsaert, *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, 1989, 254 blz., ill. (VHS 6) 23,55 €
- J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*. Brugge, 1992, 132 blz. (VHS 7) 21,00 €
- C. Vandebroek, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18de eeuw. Een vergelijkend overzicht*. Brugge, 1995, 168 blz. (VHS 8) 23,55 €
- K. Priem, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*. Brugge, 1996, 184 blz. (VHS 9) 23,55 €
- L. Van Biervliet, *De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884*. Brugge, 1991, 99 blz. 9,90 €
- L. Van Biervliet, *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune. Brieuveditie*. Brugge, 1996, 173 blz. 9,90 €
- M. Vandermaesen, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*. Brussel, 1999, 3 dln (591, 542 en 244 blz.) 37,00 €
- A. Serlet en R. Van Eenoo, *Auguste de Maere : vader van Brugge-zeehaven, promotor van het cultuurleven in Gent*, Brugge, 2000, 158 blz., ill. (VHS 11) 23,55 €
- P. Vandewalle en J. Mertens, *Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003, 93 blz. 10,00 €
- R. Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Brugge, 2005, 208 blz., ill. (VHS 12) 29,50 €
- D. Vansacker, *Van FC Brugeois tot Club Brugge KV (1891-2010). De maatschappelijke inbedding van een Brugse, Vlaamse, Belgische en Europese voetbalploeg*, Brugge, 2011, 304 blz., ill. (VHS 13)